

एकैकाधिकयुक्तानि खादीनामिन्द्रियाणि तु ।

पञ्च कर्मानुमेयानि येभ्यो बुद्धिः प्रवर्तते ॥

धर्मभेदात् । भौतिकानीन्द्रियाणि नियतविषयाणि सगुणानाञ्चैवामिन्द्रिय-
भाव इति मनस्त्वभौतिकं सर्वविषयञ्च नास्य सगुणस्येन्द्रियभाव इति ।
सति चेन्द्रियाथेसन्निकर्षे सन्निधिमसन्निधिञ्चास्य युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिकारण-
मिति । परीक्षितञ्च पूर्वमुपदर्शितम् ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—ननु मनो दशेन्द्रियाणीति यदुक्तं तत्र मन इदमुक्तं, दशेन्द्रियाणि
पुनः कानीत्यत आह—एकैकाधिकयुक्तानीत्यादि । येभ्य इन्द्रियेभ्यः पञ्चभ्यो
बुद्धिः प्रवर्तते तान्याहङ्कारिकाणि चेतनाधातुपुरुषस्थानि पञ्च बुद्धेरिन्द्रियाणि
खादीनामात्मजानामाकाशादीनामेकैकभूताधिकपञ्चभूतयुक्तानि भूतप्राधा-
न्याद्भौतिकानि चतुर्विंशतिके पुरुषे भवन्ति । तान्यप्रत्यक्षाणि कर्मानु-
मेयानि स्वस्वकर्मणा शब्दग्रहणादिनाऽनुमेयानि भवन्ति । यतः शब्दं
शृणोमि श्रोत्रेण शब्दं गृह्णामि ततोऽनुमीयतेऽस्ति मे श्रवणेन्द्रियमित्येवमादिरूपे-
णानुमेयानि । एकैकाधिकयुक्तानीति वचनेन षड्धातुपुरुषस्थानामाहङ्कारिकाणां
पञ्चानां बुद्धीन्द्रियाणां चतुर्विंशतिके पुरुषे स्वात्मजाकाशादेरेकैकाधिक-
पञ्चभूतयोगेन विशिष्टापूर्वपाञ्चभौतिकत्वमुक्तं तेन पञ्चानां सक्रियत्वमुप-
पन्नमात्मजाकाशादेरेकैकभूतयुक्तत्वे हि श्रोत्रस्य निष्क्रियत्वं प्रसज्यते ।
खादीनामित्यात्मजानामिति मन इन्द्रियादीनामात्मजत्ववचनात् । न तु
पितृजमातृजरसजानामिति । तथात्वे हि शरीरावयवानां पितृजादीनामिव
श्रोत्रेन्द्रियादीनां स्वस्वकर्मबुद्ध्यानुपपत्तिप्रसङ्गः स्यात् । यच्च साङ्ख्ये
कपिलेनोक्तम्—न भौतिकानीन्द्रियाण्याहङ्कारिकत्वश्रुतेरिति, तत्षड्धातु-
पुरुषस्थानामिन्द्रियाणां भौतिकत्वसंशयमभिप्रेत्योक्तं न तु चतुर्विंशतिकराशि-
पुरुषस्थेन्द्रियाण्यभिप्रेत्य । चतुर्विंशतिकपुरुषस्येन्द्रियाभिप्रायेण तु पुन-
रुक्तम् । न भूतप्रकृतित्वमिन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वश्रुतेः । श्रुतिर्हि—एतस्मा-
ज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य
धारिणीति । तद्रूपनिबन्धनात् प्रत्यक्षनियमः । तदाहङ्कारिकेन्द्रियाणां

चक्रपाणिः—मनोऽभिधायेन्द्रियाण्यभिधत्ते, अत्रापि ज्यायस्त्वाद् बुद्धीन्द्रियाणि प्रागाह—

एकैकेत्यादि । खादीनां मध्ये एकैकेन भूतेन युक्तानीन्द्रियाणि पञ्च चक्षुरादीनि । एकैकाधिक-

श्रोत्रादीनां रूपनिबन्धनाद् आकाशादेकैकाधिकपञ्चभूतमयरूपनिबन्धनात् प्रत्यक्षनियमः, श्रवणेन शब्दप्रत्यक्षं त्वचा स्पर्शप्रत्यक्षं चक्षुषा रूपप्रत्यक्षं रसनेन रसप्रत्यक्षं घ्राणेन गन्धप्रत्यक्षं नत्वन्येनान्यस्येति नियमः । इति । न तेजोऽपसर्पणात्तैजसं चक्षुर्वृत्तितस्तत्सिद्धेरिति । प्राप्तार्थप्रकाशलिङ्गाद् वृत्तिसिद्धिः । भागगुणाभ्यां तत्तान्तरवृत्तिः किन्तु तत्ता तदेकशोभूता सम्बद्धानि सर्पतीति । नक्तश्चराणां रात्रौ चक्षुषस्तेजोऽपसर्पणात् तैजसं चक्षुर्न भवति वृत्तितो रूपग्रहणात् तत्सिद्धेस्तैजसत्वसिद्धेः । वृत्तिसिद्धिस्तु प्राप्तार्थप्रकाशलिङ्गात् न त्वप्राप्तार्थस्य । चक्षुर्हि रूपं प्राप्तं प्रकाशयति न रसं गन्धं वान्यमिति । कथमेवं वृत्तिः ? भागगुणाभ्यां तत्तान्तरवृत्तिः । आरम्भकाणां भूतानां भागेनैकैकाधिकेन तद्गुणेनापरेषां गुणाभिभवाच्च तद्भूतगुणेन तत्तान्तरवृत्तिः पृथक् पृथगर्थो वृत्तिः । किन्तु तत्ता तस्य भावस्तदेकशोभूता तत्तदेकैकभूताधिकपञ्चभूतारब्धतासम्बन्धार्थं यो गुणो यस्मिन्निन्द्रिये सम्बन्धस्तं गुणमर्थं ग्रहीतुं सर्पतीति । इति साङ्ख्यमतेन तुल्यम् । सुश्रुतेऽपि । भौतिकानि चेन्द्रियाण्यायुर्व्वदे वर्ण्यन्ते तथेन्द्रियार्थाः । भवति चात्र । इन्द्रियेणेन्द्रियार्थान्तु स्वं स्वं गृह्णाति मानवः । नियमात् तुल्ययोनित्वान्नान्ये नान्यमिति स्थितिः ॥ इति । गौतमेनाप्युक्तम् । घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः । पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानीति । व्याख्यातश्च वात्स्यायनेन । जिघ्रत्यनेनेति घ्राणं गन्धं गृह्णातीति । रसयत्यनेनेति रसनं रसं गृह्णातीति । चष्टेऽनेनेति चक्षुः रूपं गृह्णातीति । स्पृशत्यनेनेति स्पर्शनं त्वक् तदुपचारः स्थानादिति । शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं शब्दं गृह्णातीति । एवं समाख्यानिर्व्वचनसामर्थ्याद् बोध्यं स्वविषयग्रहणलक्षणानीन्द्रियाणीति । भूतेभ्य इति । नानाप्रकृतीनामेषां सतां विषयनियमो नैकप्रकृतीनाम् । सति च विषयनियमे स्वविषयग्रहणलक्षणत्वं भवति । कानि पुनरिन्द्रियकारणानि भूतानीति ? पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानीति संज्ञाशब्दैः पृथगुपदेशो भूतानां सुवचं कार्यं भविष्यति । इति । तत्र । कृष्णसारं सत्युपलम्भाद् व्यतिरिच्य चोपलम्भात् संशयः । किमाव्यक्तिकानीन्द्रियाणि आहोस्विद्भौतिकानीति ? कृष्णसारं हि भौतिकं तस्मिन्ननुपहते रूपोपलब्धिव्यतिरिच्य चोप-

पदेन, पञ्चापि पाञ्चभौतिकानि, परन्तु चक्षुषि तेजोऽधिकमित्याद्युक्तं सूचयति । कर्मानुमेयानीति कार्यानुमेयानि । कार्यं चक्षुर्बुद्ध्यादि । येभ्यो बुद्धिः प्रवर्तते इति, यानि बुद्धीन्द्रियाणि ।

लब्धिरिति । व्यतिरिच्य कृष्णसारमवस्थितस्य विषयस्योपालम्भो न कृष्ण-
 सारप्राप्तस्य । न चाप्राप्यकारित्वमिन्द्रियाणामिति । तदिदमभौतिकत्वे
 विभुत्वात् सम्भवति । एवमुभयधर्म्मोपलब्धेः संशयः । तत्राभौतिकानीन्द्रिया-
 णीत्याह । कस्मात् ? महदणुग्रहणात् । महदिति महत्तरं महत्तमञ्चोपलभ्यते ;
 यथा न्यग्रोधपर्वतादि । अण्वित्यणुतरमणुतमञ्च गृह्यते ; यथा—सूच्यग्रधानादि ।
 तदुभयमुपलभ्यमानं चक्षुषो भौतिकत्वं बाधते । भौतिकं हि यावत् तावद्
 व्याप्नोति । अभौतिकन्तु विभुत्वात् सव्यव्यापकमिति । न महदणुग्रहणमात्राद्
 अभौतिकत्वं विभुत्वञ्चेन्द्रियाणां शक्यं प्रतिपत्तम् । इदं खलु—रश्म्यर्थ-
 सन्निकर्षात् तद्ग्रहणम् । तयोमहदण्वोग्रहणम् चक्षरश्मेरर्थस्य च सन्नि-
 कर्षविशेषाद् भवति ; यथा—प्रदीपरश्मेरर्थस्य चेति । रश्म्यर्थसन्निकर्षश्चाना-
 वरणलिङ्गः । चाक्षुषो हि रश्मिः कुड्यादिभिरावृतमर्थं न प्रकाशयति ;
 यथा—प्रदीपरश्मिरिति । अनावरणानुमेयत्वे सतीदमाह । तदनुपलब्धेरहेतुः ।
 रूपस्पर्शशब्दवद्भि तेजो महत्त्वादनेकद्रव्यवत्त्वाद् रूपवत्त्वाच्च तदुपलब्धिरिति ।
 प्रदीपवत् प्रत्यक्षत उपलभ्येत ; चक्षुषो रश्मिर्यदि स्यादिति । नानुमीय-
 मानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतुः । सन्निकर्षप्रतिषेधार्थेनावरणेन लिङ्गे-
 नानुमीयमानस्य रश्मेर्या प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिः नासावभावं प्रतिपादयति ;
 यथा चन्द्रमसः परभागस्य, पृथिव्याश्चाधोभागस्येति । द्रव्यगुणधर्म्मभेदात्
 चोपलब्धिनियमः । भिन्नः खल्वयं द्रव्यधर्म्मो गुणधर्म्मश्च । महदनेकद्रव्य-
 वच्च विभक्तावयवमाप्यं द्रव्यं प्रत्यक्षतो नोपलभ्यते, स्पर्शस्तु शीतो गृह्यते ।
 तस्य द्रव्यस्यानुबन्धात् हेमन्तशिशिरौ कल्प्येते । तथाविधमेव च तैजसं द्रव्य-
 मनुद्भूतरूपं सह रूपेण नोपलभ्यत, स्पर्शस्त्वस्योष्मा चोपलभ्यते, तस्य
 द्रव्यस्यानुबन्धात् ग्रीष्मवसन्तौ कल्प्येते । यत्र त्वेषा भवति । अनेक-
 द्रव्यसमवायाद् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः । यत्र रूपञ्च द्रव्यञ्च तदाश्रयः
 प्रत्यक्षत उपलभ्यते रूपविशेषस्तु यद्भावात् कचिद्रूपोपलब्धिः यद-
 भावाच्च द्रव्यस्य कचिदनुपलब्धिः, स रूपधर्म्मोऽयमुद्भवानुद्भवः समाख्यात
 इति । अनुद्भूतरूपश्चायं नायनो रश्मिः, तस्मात् प्रत्यक्षतो नोपलभ्यत इति ।
 दृष्टश्च तेजसो धर्म्मभेदः । उद्भूतरूपस्पर्शवत् प्रत्यक्षं तेजः, यथा आदित्यरश्मयः ।

तानीमानि पञ्चेति दर्शयति । यद्यपि च सांख्ये आहङ्कारिकानीन्द्रियाणि, यदुक्तम्—“सात्त्विक
 एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात्” इति, तथापि सतभेदाद् भौतिकत्वमिन्द्रियाणां ज्ञेयम् ।

उद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शञ्च प्रत्यक्षम् । यथा प्रदीपरश्मय इति । उद्भूत-
 स्पर्शमनुद्भूतरूपमप्रत्यक्षं यथा अवादिसंयुक्तं तेजः । अनुद्भूतरूपस्पर्शो-
 ऽप्रत्यक्षश्चाक्षुषो रश्मिरिति । कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः ।
 यथा चेतनस्यार्थो विषयोपलब्धिभूतः सुखदुःखोपलब्धिभूतश्च कल्प्यते,
 तथेन्द्रियाणि व्यूहानि । विषयप्राप्त्यर्थंश्च रश्मेश्चाक्षुषस्य व्यूहः । रूपस्पर्शा-
 नभिव्यक्तिश्च व्यवहारप्रकल्पार्था । द्रव्यविशेषे च प्रतिघातादावरणोपपत्ति-
 व्यवहारार्था । सर्वद्रव्याणां विश्वरूपो व्यूहः । इन्द्रियवत् कर्मकारितः
 पुरुषार्थतन्त्रः । कर्म तु धर्माधर्मभूतं चेतनस्योपभोगार्थमिति । अव्यभि-
 चाराच्च प्रतीघातो भौतिकधर्मः । यश्चावरणोपलम्भादिन्द्रियस्य द्रव्यविशेषे
 प्रतीघातः, स भौतिकधर्मो न भूतानि व्यभिचरति । नाभौतिकं प्रतिघात-
 धर्मकं दृष्टमिति । अप्रतिघातस्तु व्यभिचारी । भौतिकाभौतिकयोः समान-
 त्वादिति । यदपि मन्यते प्रतिघाताद्भौतिकानीन्द्रियाण्यप्रतिघातादभौति-
 कानीति प्राप्तम् । दृष्टश्चाप्रतिघातः काचाञ्च्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः ।
 तन्न युक्तम्, कस्मात् ? यस्माद् भौतिकमपि न प्रतिहन्यते । काचाञ्च्रपटल-
 स्फटिकान्तरितप्रकाशात् प्रदीपरश्मीनाम् । स्थाल्यादिषु पाचकस्य
 तेजसोऽप्रतिघातः । उपपद्यते चानुपलब्धिः कारणभेदादिति । ० । मध्यन्दिनोल्का-
 प्रकाशानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धिः । इति । यथानेकद्रव्येण समवायाद्
 रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिरिति, सत्यप्युपलब्धिकारणे मध्यन्दिनोल्काप्रकाशो
 नोपलभ्यते आदित्यप्रकाशेनाभिभूतः । एवं महदनेकद्रव्यवत्त्वाद् रूपविशेषाच्चोप-
 लब्धिरिति, सत्यप्युपलब्धिकारणे चाक्षुषो रश्मिर्नोपलभ्यते निमित्तान्तरतः ।
 तच्च व्याख्यातम् अनुद्भूतरूपस्पर्शोद्भवस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरिति ।
 अत्यन्तानुपलब्धिश्चाभावकारणात् ।

यो हि ब्रवीति—लोष्ट्रप्रकाशो मध्यन्दिन आदित्यप्रकाशाभिभवान्नोप-
 लभ्येतेति तस्यैतत् स्यात् । न रात्रावप्यनुपलब्धेः । अप्यनुमानतोऽनुपलब्धि-
 रिति । एवमत्यन्तानुपलब्धेर्लोष्ट्रप्रकाशो नास्ति, न त्वेवं चक्षुषो रश्मिरिति ।
 उपपन्नरूपा चेयम् बाह्यप्रकाशानुग्रहाद्विषयोपलब्धेः अनभिव्यक्तितोऽनुप-
 लब्धिः । बाह्येन प्रकाशेनानुगृहीतं चक्षुर्विषयग्राहकम्, तदभावेऽनुप-

किंवा औपचारिकमेतद् भौतिकत्वमिन्द्रियाणां ज्ञेयम् । उपचारवीजञ्च यद्गुणभूयिष्ठं यदिन्द्रियं
 गृह्णाति, तत्तद्गृह्णीष्यमुच्यते । चक्षुस्तेजो गृह्णाति, तेन तेजसमुच्यते इत्यादि ज्ञेयम् ।

हस्तपादं गुदोपस्थं * जिह्वेन्द्रियमथापि च ।

कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पादौ गमनकर्मणि ॥

लब्धिः । सति च बाह्यप्रकाशानुग्रहे शीतस्पर्शोपलब्धौ च सत्यां तदाश्रयस्य द्रव्यस्य चक्षुषा न ग्रहणं रूपस्यानुद्भूतत्वात् । सेयं रूपानभिव्यक्तितो रूपाश्रयस्य द्रव्यस्यानुपलब्धिर्दृष्टा । तत्र यदुक्तं तदनुपलब्धेरहेतुरिति, तदयुक्तम्, कस्मात् ? पुनरभिभवोऽनुपलब्धिकारणं चाक्षुषस्य रश्मेर्नोच्यते इति । अनभिव्यक्तौ चाभिभवात् । बाह्यप्रकाशानुग्रहनिरपेक्षायाञ्चेति चार्थः । यद्रूपमभिव्यक्तमुद्भूतं बाह्यप्रकाशानुग्रहश्च नापेक्षते तद्विषयोऽभिभवः, विपर्ययेऽभिभवाभावात् अनुद्भूतरूपत्वाच्चानुपलभ्यमानं बाह्यप्रकाशानुग्रहाच्चोपलभ्यमानं नाभिभूयत इति । एवमुपपन्नश्चास्ति चाक्षुषो रश्मिरिति । नक्तं नक्तञ्चरनयनरश्मिदर्शनात् । दृश्यन्ते हि नक्तं नयनरश्मयो नक्तञ्चराणां वृषदंशप्रभृतीनाम्, तेन शेषस्यानुमानमिति । जातिभेदवदिन्द्रियभेद इति चेत् ? धर्मप्राप्ताञ्चानुपपन्नम्, आवरणस्याथेप्राप्तिप्रतिषेधाथेस्य दर्शनादिति । प्राप्तार्थग्रहणमप्राप्यग्रहणनिरासश्च पूर्वमिन्द्रियोपक्रमणीये दर्शितमिति । भौतिकत्वमिन्द्रियाणां स्थूलशरीरे सच्चैवसम्मतं दर्शितमिति ।

नन्वेवं भवन्तु पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि कानि पुनरपराणि पञ्च यत उक्तं दशेन्द्रियाणीति ; तत आह—हस्तपादमित्यादि । हस्तपादगुदोपस्थजिह्वमिति पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । एवशब्देन बाह्यतो दृष्टानां हस्तपदादीनाम् अनेकत्वं व्यावृत्तम् । हस्तादीनि हि पञ्चैवाहङ्कारिकाणीन्द्रियाणि तेषामेकैकमेव स्थूलशरीरारम्भे प्रथमत आत्मकृतानि पञ्चभूतांशविशेषमनुप्रविश्यैकैकहस्तपादादिकं भवदेव शुक्रशोणितादिकारणान्तरसहयोगेन योनिविशेषधर्मनियमाद् विपाणिपादादिरूपेणैवाङ्गविशेषो जायते तस्मात् पञ्चैव कर्मेन्द्रियाणि न त्वतिरिक्तानि । वक्ष्यन्ते चात्रात्मकार्याणि तासु तासु योनिषु उत्पत्तिरायुरात्मज्ञानं मन इन्द्रियाणि प्राणापानावित्यादीनि । तत्रापि धर्माधर्मनिमित्तं हस्तादीनां बाह्यतोऽभिव्यक्तयनभिव्यक्ती देवनरादिदेहे भवत इति । प्राप्यङ्गत्वादिकवचनं हस्तपादं गुदोपस्थमिति । उपस्थस्त्वनियतलिङ्गं सामान्यरूपः, न तु पुंलिङ्गं स्त्रीलिङ्गं क्लीबलिङ्गं वा रूपादिवत् । शुक्रादि-

अथ कर्मेन्द्रियाण्याह—हस्तावित्यादि । हस्तावेकं पादौ चैकमिन्द्रियमेकरूपकर्मकर्तृत्वात् ।

* हस्तौ पादौ गुदोपस्थे इति चक्रवर्तः पाठः ।

पायूपस्थौ विसर्गार्थौ हस्तौ ग्रहणधारणे ।

जिह्वा वागिन्द्रियं वाक् च सत्या ज्योतिस्तमोऽनृता ॥ ६ ॥

महाभूतानि खं वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा ।

शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥

बीजाधिकादिनिमित्ततो वहिःशरीरे शिश्नादिरूपेणाभिव्यज्यते । अन्यथा प्राग् व्यक्तीभावात् पुंसवनेन पुत्रजननानुपपत्तिः ; सूक्ष्मदेही तु न स्त्री न पुमान् न नपुंसकमिति । कर्माणि चैषामाह—पादावित्यादि । गमनकर्मणि पादौ वर्तते इति प्राधान्यान्मनुष्याभिप्रायेण । विसर्गार्थं पुरीषस्य विसर्गकर्मणि पायुः । मूत्ररेतसोर्विसर्गकर्मण्युपस्थौ वर्तते । हस्तौ ग्रहणधारणे कर्मणि । जिह्वा तातस्थया जिह्वास्थमिन्द्रियं वाचि कर्मणि वर्तते । वाक् च द्विधा सत्या अनृता च, तत्र सत्या ज्योतिः प्रकाशकत्वात् । अनृता तमो मोहजनकत्वात् । यद्यपि तेजोमयी वाक् तथापि सत्त्वतमोयोगा सत्यानृता भवति । इतीन्द्रियाणि दशोपदिष्टानि भवन्ति ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—अथैषामर्थानाञ्च प्रकृतीराह—महाभूतानीत्यादि । यानि भूतादितस्तामसादहङ्कारादादौ भूतानि तेषामितरेभ्यः कार्येभ्यो भूतेभ्यो वृहत्त्वान्महाभूतेतिसंज्ञा । तानि कीदृशानीत्यत आह—शब्द इत्यादि । तद्गुणाः क्रमेण तेषां स्वादीनां गुणाः शब्दादय एव पञ्च । शब्दमात्रगुण आकाशः स्पश-मात्रगुणो वायू रूपमात्रगुणोऽग्निस्तेजः रसमात्रगुणा आपो गन्धमात्रगुणा क्षिति-रिति । तयानभिव्यक्तः शब्द इहोपदिष्टः, सगुणमेव द्रव्यमुत्पद्यते न तु निर्गुण-मिति ख्यापितं, तेनाकाशादुत्पत्तिकालेऽनभिव्यक्ता आकाशादीनां मृदुलघ-सूक्ष्म-श्लक्ष्ण-शीत-रुक्ष-खरविशदतीक्ष्णोष्ण-द्रवस्निग्ध-मन्दसरसान्द्रपिच्छलगुरु-कठिनस्थिरस्थूला विंशतिगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धसहचरिता नोपदिष्टाः शब्दादिसाहित्येनानभिव्यक्ताः सन्तीति ख्यापनार्थं पूर्वार्ध्यायेऽभिहितम् । सार्था गुर्वादय इति न तर्था गुर्वादय इत्युक्तम् । स्वादीन्येतानि पञ्च प्राणा उच्यन्ते । इत्याहङ्कारिकाणि मनो दशेन्द्रियाणि चत्येकादश सात्त्विकात् गुदोपस्थे चैकैकम् । वाच उपादानहानार्थं भेदमाह—वाक् चेत्यादि । ज्योतिरिव ज्योतिर्धर्म-कर्तृत्वेन उभयलोकप्रकाशकारित्वात् । एतद्विपर्ययेण तमः, अनृता सत्यविपर्ययेणेति ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति उद्देशकमानुरोधादभिधातव्यार्थानां प्रकृतिग्रहणगृहीतपञ्चभूतपञ्चगुण-तया पराधीनत्वादष्टधातुप्रकृतिगृहीतादिभूतान्येव तावदाह—महाभूतानीत्यादि । शब्दादयो यथा-

तेषामेकगुणः पूर्वो गुणवृद्धिः परे परे ।

पूर्वः पूर्वगुणश्चैव क्रमशो गुणिषु स्मृतः ॥ ७ ॥

वैकारिकात् अहङ्कारान्मनोऽभूत्, तेजसाद्राजसाद् वैकारिकसहायात् तु दगेन्द्रियाणि बभूवुः, ततः स्वादिभ्यः पञ्चार्थाः शब्दादयः पूर्वपूर्वभूतानुप्रवेशाच्च पञ्च भूतानि बभूवुः इति । तदुक्तं मुण्डकोपनिषदि । दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरः परतः परः । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणीति । एतदेवाभिप्रेत्याह—तेषामित्यादि । तेषां खादीनां मध्ये पूर्वः खनामा धातुः दिक्कालसंयोगात् किञ्चित् स्थूलो भूत्वा किञ्चिदभिव्यक्तशब्द एको गुणो यस्य एकगुणः । किञ्चिदभिव्यक्तशब्दैकगुण आकाशोपादानाकाशः शुद्ध एव न मिश्रः । परे परे धातौ वाय्वादौ गुणवृद्धिः । खापेक्षया वायौ गुणवृद्धिर्वाय्वपेक्षया तेजसि गुणवृद्धिस्तेजोऽपेक्षयाप्सु गुणवृद्धिर्जलापेक्षया क्षितौ गुणवृद्धिः । ननु परे परे धातौ खाद्यपेक्षया कथं गुणवृद्धिः स्यात् कियद् गुणवृद्धिर्वा स्यादित्यत आह—पूर्वं इत्यादि । गुणिषु खापेक्षया परपरगुणिषु स्पर्शादिमत्सु वाय्वादेषु पूर्वः पूर्वपूर्वः खादिः धातुः क्रमशः स्मृतः अनुप्रविष्टत्वेन स्मृतः । ननु किं पूर्वपूर्वधातुः स्वस्वगुणं विहाय मूर्त्यशमात्रेणानुप्रविष्टः किमथ सगुण एवेत्यत आह—पूर्वगुणश्चैवेति । निरुक्तः शब्दादिर्यो यो यस्य यस्य पूर्वस्य पूर्वस्य गुणः स स चैव क्रमशो गुणिषु तत्र तत्र परे परे स्पर्शादिगुणमात्रवातादौ धातौ अनुप्रविष्टत्वेन स्मृतः । एवकारेण खादीनां पूर्वपूर्वधातूनामनभिव्यक्तगुणाभिव्यक्तिव्यवच्छेदः । खं हि पूर्व न परं वाय्वादिश्च पूर्वपूर्वपेक्षया परः परपरापेक्षया तु पूर्व इति । तथा च खं शब्दैकगुणं शुद्धं भूतमस्ति । वायुः शब्दस्पर्शगुणस्तेन द्विगुणो

संख्यं खादीनां नैसर्गिका गुणाः ज्ञेयाः । यस्तु गुणोत्कर्षोऽभिधातव्यः, स हि अनुप्रविष्टमूर्तसम्बन्धादेव । तेन पृथिव्यां चतुर्मूर्तप्रवेशात् पञ्चगुणत्वम् । एवं जलादावपि चतुर्गुणत्वादि ज्ञेयम् ।

नैसर्गिकं गुणमभिधाय भूतान्तरप्रवेशकृतं गुणमाह—तेषामित्यादि । एकगुणः पूर्व इति पूर्वो धातुस्वरूपः शब्दैकगुणः । पुंलिङ्गता च खादीनां धातुरूपताबुद्धिस्थीकृतत्वात्, उक्तं हि—खादयश्चेतनापष्टा धातवः इति । यथा यथा च परत्वम् तथा तथा च गुणवृद्धिः यथासंख्यम् । ननु एतावताप्येकगुणत्वद्विगुणत्वादि न नियमेन ज्ञायते, को गुणः क भूत

खरद्रवचलोष्णत्वं भूजलानिलतेजसाम् ।

आकाशस्याप्रतीघातो दृष्टं लिङ्गं यथाक्रमम् ॥

लक्षणं सर्वमेवैतत् स्पर्शनेन्द्रियगोचरः * ।

स्पर्शनेन्द्रियविज्ञेयः स्पर्शो हि सविपर्ययः ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—एवं पूर्वपूर्वानुप्रवेगे द्विगुणादित्वेऽपि यो योऽपरगुणऽभिव्यज्यते तज्ज्ञापनार्थमाह—खरेत्यादि । पूर्वपूर्वानुप्रविष्टानां भूजलानिलतेजसां खरत्वादिकं क्रमेण लिङ्गमनुमानकस्पर्शमसाधारणम् । आकाशस्य सर्वथैवामिश्रस्याप्रतीघातोऽप्रतिहननमस्पर्शनमिति यावत् लिङ्गं दृष्टम् । न गुणान्तरमभिव्यक्तमाकाशस्येति पृथगत्र वचनमिदं सर्वदाप्यमिश्रभूतखरत्वापनार्थम् । अमिश्राणान्तु भूजलानिलतेजसां खरद्रवचलोष्णत्वानि गुणा अनतिव्यक्तत्वेन सन्तोऽप्यनभिव्यक्तत्वान् लिङ्गानि, मिश्रत्वे त्वभिव्यक्तत्वात् लिङ्गानि । अप्रतीघातस्त्वाकाशस्य सूक्ष्मत्वाच्छब्दस्यानैन्द्रियकत्वेऽपि ऐन्द्रियकत्वेन लिङ्गम् । अमिश्राणां स्वादीनां शब्दादयो गुणा अनैन्द्रियका आप्तोपदेशगम्यत्वेन लिङ्गानि भवन्त्यपि ऐन्द्रियकलिङ्गेनानुमानं शिष्याणां सर्वेषाञ्च सुगममित्यतः शब्दादीनां लिङ्गत्वाभिधानं न कृत्वा खरत्वादीनां मिश्रभूम्यादीनाम् अमिश्राकाशाद्यनुमानार्थं लिङ्गत्वमुपदिष्टमिति । स्थूलभूतैः सूक्ष्मभूतानां कार्यैरनुमानं भवति । साङ्ख्येऽप्युक्तम् । अचाक्षुषाणामनुमानेन बोधः, स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्येति ।

ननु खरत्वादीनां कस्येन्द्रियस्य ग्राह्यत्वमित्यत आह—लक्षणमित्यादि । एतत् खरद्रवचलोष्णत्वाप्रतीघातं सर्वं भूजलानिलतेजोगुणानां लक्षणं स्पर्शनेन्द्रियगोचरः । ननूक्तं यद्यदात्मकमिन्द्रियं तत्तदात्मकमेवार्थं विशेषादनुधावतीति । तेन खरद्रवचलोष्णत्वानि स्पर्शविशेषान् स्पर्शनेन्द्रियं गृह्णातु आकाशस्याप्रतीघातस्तु न स्पर्शभेदः स च कथं गृह्णीयात् ? न च स्पर्शविशेषोऽप्रतीघातो वक्तुं शक्यते शुद्धे गगने तदसत्त्वात् न वामिश्रम्

चक्रपाणिः—भूतानामसाधारणं लक्षणमाह—खरेत्यादि । अप्रतीघातोऽप्रतिहननं अस्पर्शत्वमिति यावत्, स्पर्शवद्भि गतिविघातकं भवति, नाकाशः, अस्पर्शवत्त्वात् । सर्वमेवैतदिति खरत्वादि । स्पर्शनेन्द्रियगोचरमिति स्पर्शनेन्द्रियज्ञेयम् । कथमेतत् सर्वं स्पर्शनेन्द्रियज्ञेयमित्याह—स्पर्शनेत्यादि । सविपर्यय इति संस्पर्शाभाव इत्यर्थः । यदिन्द्रियं यद्

* स्पर्शनेन्द्रियगोचरम् इति चक्रपाणिः ।

आकाशं वाय्वादिवदस्ति इत्याशङ्क्य आह—स्पर्शनेन्द्रियविबोध्य इति । विपर्ययः स्पर्शविपर्ययः स चास्पर्शोऽप्रतीघात एव सोऽपि स्पृश्यानां स्पर्शानुपलब्ध्या स्पर्शनेन्द्रियेण विबोध्यते । यथा गृहे यदस्ति तत् दृश्यते, यन्न दृश्यते तन्नास्तीति उच्यते इति । नन्वेवमस्त्वाकाशीयः शब्दोऽपि स्पर्शनेन्द्रियविबोध्योऽस्त्विति चेन्न, आकाशीयो हि शब्दो न खरद्रवादिस्पर्शविपर्ययः । स्वार्थविपर्ययो हि इन्द्रियेण गृह्यते न सर्व्व इति, सुतरां स्पर्शनेन्द्रियेणापि न गृह्यते । वायव्यस्तु शब्दोऽनुभविष्ठाकाशस्याव्यक्तशब्दत्वेनाव्यक्त एव तस्मान्न श्रोत्रेण न वा स्पर्शनेन गृह्यते । तैजसाप्यपार्थिवास्तु शब्दा द्वाणुकवदनुप्रविष्टवायोस्तेजसि प्रवेशेन वसरेणुवत् तैजसः शब्दोऽथ तत्तेजोऽनुप्रवेशादपां शब्दस्तज्जलानुप्रवेशाच्च भौमशब्दश्च न तेजोऽम्बुभूमिष्वभिव्यज्यते तेन न श्रोत्रेण गृह्यन्ते न वा स्पर्शनेन्द्रियेण । श्रोत्रं हि गगनाधिकपञ्चभूतमयं स्थूलं स्थूलेऽभिव्यक्त शब्दं गृह्णाति न त्वनभिव्यक्तं यद्यद्रूपं तत्तदरूप्येणाथ गृह्णातीति नियमात् । स्पर्शनेन्द्रियस्तु स्पर्शं गृह्णाति न शब्दमिति । एवं चक्षुरादिकं पूर्व्वपूर्व्वभूतगुणं न गृह्णातीति । अथ अनभिव्यक्तशब्दमात्रगुणमाकाशमप्रतिहननीयामूर्त्तिमन्निर्गमनप्रवेशलक्षणम् । स्पर्शमात्रगुणः प्रतिहननलक्षणो वायुः, रूपमात्रगुणं प्रतिहननीयमूर्त्तिमत् तेजः, रसमात्रगुणः प्रतिघातयोग्यमूर्त्तिमत्य आपः, गन्धमात्रगुणा प्रतिघातयोग्यमूर्त्तिमती क्षितिरिति । तत्र दिक्कालयोगाद् विशेषरूप एषोऽप्रतिघातलक्षण आकाशो निष्क्रमणप्रवेशलक्षणो भवति । तस्य वायावनुप्रवेशादाकाशवायुयोगाद् द्वात्रात्मको वायुर्यदा भवति, तदा तत्र शब्दः पूर्व्वतस्तु विशिष्टोऽनभिव्यक्त एव वर्त्तते स्पर्शश्च शीतश्चलश्च भवति । तस्य च द्वात्रात्मकस्य वायोस्तेजस्यनुप्रवेशाद् वायुर्ज्योतिःसंयोगाद् यदा तत्रात्मकं तेजो भवति, तदा तत्राकाशवायुशब्दाभ्यां विशेषश्चानभिव्यक्तश्चैव शब्दो भवति, स्पर्शश्चोष्णो भवति रूपश्च लोहितमिति । तस्य च त्रयात्मकस्य तेजसोऽप्सु अनुप्रवेशात् खवायुज्योतिर्जलानां संयोगाच्चतुरात्मकं जलं यदा भवति, तदा तत्र खवायुज्योतिषां शब्दतो विशिष्टश्चानभिव्यक्त एव शब्दो भवति, स्पर्शश्च पृह्णाति, तत् तस्याभावमपि गृह्णाति । तेन आकाशस्यास्पर्शत्वं स्पर्शेन्द्रियग्राह्यमिति युक्तम् । द्रवत्वं चलत्वञ्च सांख्यमते स्पर्शनग्राह्यत्वात् स्थूलभूतवातधर्मः स्पर्श एव । यद्धि स्पर्शनेन गृह्यते तत् सर्व्वं स्पर्शो महाभूतवातपरिणाम एव । एतानि खादीनि च सूक्ष्माणि तन्मात्ररूपाणि ज्ञेयानि । स्थूलमूतानि तु खादीनि तत्र विशेषतया सूक्ष्मरूपाणि च तन्मात्राणि भविशेषतयोक्तानि । वचनं हि—“तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः । एते स्मृताः

गुणाः शरीरे गुणिनां निर्दिष्टाश्चिह्नमेव च ।

अर्थाः शब्दादयो ज्ञेया गोचरा विषया गुणाः ॥ ६ ॥

शीतो द्रवत्वञ्चाभिव्यज्यते, रूपञ्च शुद्धं भवति । रसश्च साधारणरूप-
श्चाव्यक्त एव । तस्य च चतुरात्मकस्य जलस्य भूमावनुप्रवेशात् पञ्चानां
खादीनां संयोगेन पञ्चात्मिका भूमिर्यदा भवति, तदा तत्र स्वययुज्योति-
जलानां शब्दतो विशिष्टश्चाव्यक्तश्चैव शब्दो भवति, स्पर्शश्च स्वरः, कृष्णञ्च
रूपं, रसश्च जलरसाद्विशिष्टश्चाव्यक्तश्च भवति, गन्धश्च साधारण एव किञ्चित्-
स्थूलो भवति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—गुरुत्वादयस्तु गुणाः केषां कुतो वा जायन्ते इत्यत आह—गुणाः
शरीर इत्यादि । शरीरे पञ्चभूतविकारसमुदाये तच्छरीरारम्भकाणां गुणिनाम्
आकाशादीनां गुणा एव गुर्वादयश्चिह्नं निर्दिष्टा आत्रेयभद्रकाप्यीये पार्थि-
वादिक्रमेण पृथगुक्ताः, शरीरविचयशरीरे च वक्ष्यन्ते । तत्रेमे शरीरधातु-
गुणाः संख्यासामर्थ्यकराः । तद् यथा । गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरुक्षमन्द-
तीक्ष्ण-स्थिरसर-मृदुकठिन-विशदपिच्छिलश्लक्ष्णस्वरमृक्षमस्थूलसान्द्रत्वा इति ।
आत्रेयभद्रकाप्यीये चोक्ताः । तद् यथा । सर्वं द्रव्यं पाञ्चभौतिकमिति कृत्वा
तत्र द्रव्याणि गुरुस्वरकठिनमन्दस्थिरविशदसान्द्रस्थूलगन्धगुणबहुलानि पार्थि-
वान्नीति । १ । तेन पार्थिवद्रव्यारम्भकभूमेः पञ्चात्मिकाया गुरुकठिनमन्दस्थिर-
विशदसान्द्रस्थूला इति सप्त गुणाः शेषचतुर्भूतसंसर्गतः कार्यगुणा अभि-
व्यज्यन्ते ये प्रागनभिव्यक्ता आसन् । शब्दस्वरस्पर्शकृष्णरूपास्फुटरसाः पूर्वभूत-
संसर्गजाः, गन्धश्चाव्यक्तो यो नैसर्गिकः स पूर्वतो विशिष्टश्चाव्यक्त एव
साधारणः पार्थिवे पाञ्चभौतिके ते शब्दादय उदात्तादिदशविधशब्दविविध-
स्पर्शरूपरसगन्धा व्यज्यन्ते । ततस्ते गुणा भूमेश्चिह्नम् । द्रवस्निग्धशीतमन्दसर-
सान्द्रमृदुपिच्छिलरसगुणबहुलान्याप्यानीत्यनेनोक्ताः अपां स्निग्धमन्दसरसान्द्र-
मृदुपिच्छिलाः षड् गुणाः शेषभूतसंसर्गात् पाञ्चभौतिकेऽभिव्यज्यन्ते । ये
प्रागनभिव्यक्ता अप्स्वासन् । शब्दस्पर्शरूपगुणास्तु पूर्वभूतसंसर्गजा विशेषेण
विशेषाः शान्ता घोराश्च सूढाश्च” इति । तेन इहापि खादीनि ‘तन्मात्र’शब्देनोक्तानि सूक्ष्म-
त्वेन बोद्धव्यानि ॥ ८ ॥

चक्रपाणिः—भूतानां सूक्ष्माणां शरीरस्थानां लिङ्गान्तराभ्याह—गुणा इत्यादि । गुणाः
शब्दादयः । गुणिनामिति सूक्ष्मरूपभूतानामेव । गुणग्रहणात् शब्दादयश्च व्यक्ताः सूक्ष्माणां

उदात्तादिशब्दविविधस्पर्शरूपरसविशेषाः कार्य्यगुणा जायन्ते । ततस्ते गुणा अपां चिह्नमेव । २ । एवमुष्णतीक्ष्णसूक्ष्मलघुरुक्षविशदरूपगुणबहुलान्याग्नेयानि इत्यनेनोक्तास्तैजसद्रव्यारम्भे तेजसस्तीक्ष्णसूक्ष्मलघुरुक्षविशदगुणाः शेषभूत-संसर्गादभिव्यज्यन्ते, पाञ्चभौतिके तैजसे द्रव्ये ये प्रागनभिव्यक्तास्तेजस्यासन् । शब्दोष्णस्पर्शौ तु पूर्वभूतसंसर्गजौ, तत्र शब्दो नानाविधोऽभिव्यज्यते तथोष्णश्च । रूपञ्च नैसर्गिकं लोहितं पूर्वभूतसंसर्गजं श्वेतादिनानाविधं जायते । ततस्ते तेजसो लिङ्गम् । ३ । तथा लघुशीतरुक्षखरविशदसूक्ष्मस्पर्शगुण-बहुलानि वायव्यानीत्यनेनोक्ताः पाञ्चभौतिकवायव्यद्रव्यारम्भे वायोलेघु-शीतरुक्षखरविशदसूक्ष्माः षड् गुणाः शेषभूतसंसर्गादभिव्यज्यन्ते ये प्राग् अनभिव्यक्ता वायावासन् । स्पर्शस्तु नैसर्गिकः पूर्वभूतसंसर्गाच्छीतश्चलश्च जायते पुनर्विविध एव जायते । शब्दश्चाव्यक्तः पूर्वभूतसंसर्गजः पुनर्विविध एव जायते । ततस्ते गुणा वायोश्चिह्नमिति । ४ । एवं मृदुलघुसूक्ष्मश्लक्ष्णशब्द-गुणबहुलान्यान्तरीक्ष्याणीत्यनेनोक्ताः पाञ्चभौतिकान्तरीक्ष्यद्रव्यारम्भेऽन्त-रीक्षादेव मृदुलघुसूक्ष्मश्लक्ष्णाः शेषभूतसंसर्गादभिव्यज्यन्ते ये प्रागनभिव्यक्ता अन्तरीक्ष आसन् । शब्दो नैसर्गिकः कार्य्यभूतो दशविध एव जायते इति, ततस्ते गुणा आकाशस्य चिह्नमिति । ५ । नैते गुणा इन्द्रियारम्भकेषु आत्मजखादिषु वर्तन्ते । न चैकैकाधिकपञ्चखाद्यारम्भेऽपीन्द्रियेषु नान्ये गुणाः संसर्गतो-ऽभिव्यज्यन्ते यथा द्वात्मकादिषु परस्पराणुप्रवेशाभावात् । परस्परसंयोगात् तु परस्पराणुग्रहाद् भूयसालपगुणावजयाच्च खादेकैकगुणशब्दादिरेव श्रोत्रादिषु स्थूलरूपेण जायते । तस्मान्नान्ये गुणा इन्द्रियाणामर्था भवन्ति ।

के पुनरर्था इत्यत आह—अर्था इत्यादि । यथा पञ्चमहाभूतारब्धेऽप्यिन्द्रियेषु पाञ्चभौतिकशब्दादयः सन्ति तथा पाञ्चभौतिकेषु द्रव्येष्वान्तरीक्ष्यवायव्य-तैजसाप्यपार्थिवेषु ये शब्दादयः कार्य्यभूता विशेषास्तेऽर्था इन्द्रियाणां विषया गोचराश्च उच्यन्ते न तु महाभूतस्था एकद्राद्यात्मकभूतस्था वा, इन्द्रियाणां तथाभावाभावात् । तस्मान्न ते शब्दादय इन्द्रियैर्ग्रहीतुं शक्यन्ते । अत एव कार्य्यभूतशब्दादीनामिन्द्रियार्थत्वं न कारणभूतशब्दादीनां, तस्मादतीन्द्रियत्वं तेषाम् । अत एवोक्तम् रसनार्थो रस इति पूर्वार्ध्याये, तथात्रेयभद्रकाप्यीये च—यं पुनः पञ्चानामिन्द्रियार्थानां जिह्वावैषयिकं भावमाचक्षते इति । कणादेनापि शरीरस्थानां भूतानां लक्षणं भवन्तीति वाक्यार्थः । अर्थानाह—अर्था इत्यादि । अर्थशब्देन तु ये शब्दादयो विशेषास्ते स्थूलखादिरूपा एव ज्ञेयाः । तेन आकाशपरिणाम एव शब्दः, वातपरिणामः

वशेषिके कारणगुणनिर्देशे रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यादिमूत्रे शब्दो न निदिश्य
कार्यस्य शब्दस्य परीक्षायाम् श्रवणेन्द्रियग्राह्यो योऽर्थः स शब्द इति । एवं
स्पर्शनार्थः स्पर्शश्चक्षुरर्थो रूपं घ्राणार्थो गन्ध इति । गौतमेनाक्षपादेनाप्युक्तम् ।
घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्छोत्राणीन्द्रियाणीति भूतेभ्यः । पृथिव्यापस्तेजो वायु-
राकाशमिति भूतानि । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थः । इति ।
तत्र भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यमिति व्याख्यातं वात्स्यायनेन । दृष्टो
हि वाय्वादीनां भूतानां गुणविशेषोऽभिव्यक्तिनियमः । वायुः स्पर्शव्यञ्जकः,
तेजो रूपव्यञ्जकम्, आपो रसव्यञ्जिकाः, पार्थिवं किञ्चिद्द्रव्यं कस्यचिद्
द्रव्यस्य गन्धव्यञ्जकम् । अस्ति चायमिन्द्रियाणां भूतगुणविशेषोपलब्धि-
नियमः । तेन भूतगुणविशेषोपलब्धेर्मन्यामहे भूतप्रकृतिकानीन्द्रियाणि, नाव्यक्त-
प्रकृतीनीति । गन्धादयः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थः इत्युपदिष्टम् । उद्देशश्च
पृथिव्यादीनां सर्वगुणत्वे समान इत्यत आह—गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां
स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्यप्तेजोवायूनां पूर्वं पूर्वमपोह्य चाकाशस्योत्तरः । वात्स्या-
यनेन व्याख्यातम् । न स्पर्शपर्यन्तानामिति विभक्तिविपरिणामः । गन्धा-
दीनां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्यप्तेजोवायूनां यथाक्रमं गुणाः—पृथिव्या गन्धोऽपां
रसस्तेजसो रूपं वायोः स्पर्शः आकाशस्योत्तरशब्दः, इत्येवं पञ्चमहाभूतानां
पञ्च गुणाः । तेषां गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां पूर्वं पूर्वमपोह्य च पृथिव्यप्तेजो-
वायूनां गुणाः, पृथिव्या रसरूपस्पर्शशब्दाश्च, अपां रूपस्पर्शशब्दाश्च गुणास्तेजसः
स्पर्शशब्दौ, वायोः शब्दश्चेति । पञ्चगुणा पृथिवी, चतुर्गुणा आपः, त्रिगुणं
तेजः, द्विगुणो वायुरेकगुण आकाशः । इति । न सर्वगुणानुपलब्धेः । नायं
पञ्चचतुस्त्रिद्वेयगुणनियोगः साधुः पृथिव्यादीनाम् । कस्मात् ? सर्वगुणा-
ऽनुपलब्धेः । यस्य भूतस्य ये गुणा न ते तदात्मकेनेन्द्रियेण सर्वं उपलभ्यन्ते ।
पार्थिवेन हि घ्राणेन न शब्दपर्यन्ता गृह्यन्ते । गन्ध एवैको गृह्यते । एवं
शेषेष्वपीति । कथं तर्हि मे गुणा नियोक्तव्या इति । एकैकश्येनोत्तरोत्तर-
गुणसद्भावादुत्तरोत्तराणां तदनुपलब्धिः । गन्धादीनामेकैको यथाक्रमं
पृथिव्यादीनामेकैकस्य गुणः । अतस्तदनुपलब्धिः । तेषां तयोस्तस्य चानुप-

स्पर्श इत्यादि ज्ञेयम् । शब्दादिग्रहणे आकाशादिग्रहणं यत्, तत् आकाशादिपरिणाम एव शब्दादयः
इत्युक्तमेव । एतेन यच्छ्रोत्रग्राह्यम्, तत् सर्वमाकाशं शब्दश्च । यत् स्पर्शेन गृह्यते, तत् सर्वं
वायुः स्पर्शश्चेत्यादि ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

लब्धिरिति, घ्राणेन पार्थिवेन न रसरूपस्पर्शशब्दानां, रसनेन रूपस्पर्शशब्दानां, चक्षुषा स्पर्शशब्दयोः, त्वचा शब्दस्येति । एकैकभूताधिकपाञ्चभूतात्मकत्वात् इन्द्रियाणाम् । कथं तर्हि अनेकगुणानि भूतानि गृह्यन्ते इति—संसर्गाच्चानेकगुणग्रहणम् । अवादिंसंसर्गाच्च पृथिव्यादिषु रसादयो गृह्यन्ते । एवं सति नियमस्तर्हि न प्राप्नोति, संसर्गस्यानियमात् । चतुर्गुणा पृथिवी त्रिगुणा आपो द्विगुणं तेज एकगुणो वायुरेवं नियमश्चोपपद्यते । कथम् ? अनुप्रविष्टं ह्यपरं परेण । पृथिव्यादीनां पूर्वं पूर्वमुत्तरोत्तरेणानुप्रविष्टम्, अतः संसर्गनियम इति । तच्चैतद्भूतसृष्टौ वेदितव्यम् । तथा चोक्तमाकाशानुप्रवेशाद्वायुर्नैसर्गिक-स्पर्शगुणः पुनः शब्दैकगुण इति द्विगुणः, एवं नैसर्गिकरूपगुणं तेजो द्विगुण-वायोः अनुप्रवेशात् सांसर्गिकद्विगुणमिति त्रिगुणं, तथा नैसर्गिकरसगुणा आपः त्रिगुणतेजोऽनुप्रवेशात् सांसर्गिकत्रिगुणा इति चतुर्गुणा आपः, एवं नैसर्गिकगन्धगुणा पृथिवी चतुर्गुणाऽवनुप्रवेशात् नैसर्गिकचतुर्गुणा इति पञ्चगुणा पृथिवीति । इदं त्रिमूर्ती प्रतिपादितं प्रत्याचष्टे । न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् । उक्तरूपेण भूतानां गुणनियमो न, कस्मात् ? पार्थिवस्य द्रव्यस्य आप्यस्य च प्रत्यक्षत्वात् । महत्त्वानेकद्रव्यत्वाद् रूपाच्चोपलब्धिरिति । तैजसमेव द्रव्यं प्रत्यक्षं स्यात् न पार्थिवमाप्यं वा रूपाभावात् । तैजसवत् तु पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वान्न संसर्गादनेकगुणग्रहणं भूतानाम् । इति । भूतान्तररूपकृतञ्च पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वं ब्रुवतः प्रत्यक्षो वायुः प्रसज्येत । नियमे वा कारणमुच्यतामिति । रसयोर्वा पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् । पार्थिवे रसः षड्विधः, आप्ये मधुर एवेति । न चैतत् संसर्गाद्भवितुमर्हति । रूपयोर्वा पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् तैजसरूपानुगृहीतयोः, संसर्गे हि व्यञ्जकमेव रूपम् । न व्यङ्ग्यमस्ति । इति । एकानेकविधत्वे च पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वादूपयोः, पार्थिवं हरितलोहितपीताद्यनेकविधं रूपम्, आप्यन्तु शुक्लमप्रकाशकम्, न चैतदेकगुणानां संसर्गे सत्युपलभ्यत इति । उदाहरणमात्रञ्चैतत्, अतः परं प्रपञ्चः । स्पर्शयोर्वा पार्थिवतैजसयोः प्रत्यक्षत्वात् पार्थिवोऽनुष्णाशीतः स्पर्शः, उष्णस्तेजसः प्रत्यक्षः, न चैतदेकगुणानामनुष्णाशीतस्पर्शेन वा वायुना संसर्गेणोपपद्यते । इति । अथवा पार्थिवाप्ययोर्द्रव्ययोर्व्यवस्थितगुणयोः प्रत्यक्षत्वात् चतुर्गुणं पार्थिवं द्रव्यं त्रिगुणमाप्यं प्रत्यक्षम् ; तेन तत्कारणमनुमीयते । तथाभूतं भूतमिति । तस्य कार्यं लिङ्गं कारणभावाद्धि कार्यभाव इति । एवं तैजसवायव्ययोर्द्रव्ययोः प्रत्यक्षत्वात् गुणव्यवस्थायास्तत्कारणे द्रव्ये व्यवस्थानुमानमिति । [दृष्टम्]

विवेकः । पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् पार्थिवं द्रव्यमवादिभिर्युक्तं प्रत्यक्षतो गृह्यते । आप्यञ्च त्रिभिः । पराभ्यां तैजसम् । वायव्यमाकाशेन । न चैकैकगुणं गृह्यते इति । निरनुमानन्त्वनुप्रविष्टं ह्यपरं परेणेत्येतदिति । नात्र लिङ्गमनुमापकं गृह्यत इति । येनैतदेवं प्रतिपदेमहि । यद्योक्तम् अनुप्रविष्टं ह्यपरं परेणेति । भूतसूत्रौ वेदितव्यं न साम्प्रतमिति नियमकारणाभावाद् अयुक्तम् । दृष्टन्तु साम्प्रतमप्यपरं परेणानुप्रविष्टमिति, वायुनानुप्रविष्टं तेज इति । अनुप्रविष्टत्वं योगः । स च द्वयोः समानो वायुनानुप्रविष्टत्वात् स्पष्टो वत् तेजः, न च तेजसानुप्रविष्टत्वाद् रूपवान् वायुरिति नियमकारणं नास्तीति । दृष्टञ्च तैजसेन स्पर्शेन वायव्यस्पर्शस्याभिभवाद् ग्रहणमिति । न च तेनैव तस्याभिभव इति । तदेवं न्यायविरुद्धं प्रवादं प्रतिषिध्य सर्व्वगुणानुपलब्धेरिति चोदितं समाधीयते । पूर्व्वपूर्व्वगुणोत्कर्षात् तु तत् तत्प्रधानम् । अस्मान्न सर्व्वगुणोपलब्धिः । घ्राणादीनां पूर्व्वपूर्व्वगुणोत्कर्षात् तत्तत्प्रधानम् । का प्रधानता ? विषयग्राहकत्वम् । को गुणोत्कर्षः ? अभिव्यक्तौ समर्थत्वम् । यथा बाह्यानां पार्थिवाप्यतैजसानां द्रव्याणां पञ्चगुणचतुर्गुणत्रिगुणानां न सर्व्वगुणव्यञ्जकत्वम्, गन्धरसरूपोत्कर्षात् तु यथाक्रमं गन्धरसरूपव्यञ्जकत्वम्, एवं घ्राणरसनचक्षुषां न सर्व्वगुणग्राहकत्वम् । गन्धरसरूपोत्कर्षात् तु यथाक्रमं गन्धरसरूपग्राहकत्वम् । तस्माद् घ्राणादिभिर्न सर्व्वेषां गुणानामुपलब्धिरिति । यस्तु प्रतिजानीते गन्धगुणत्वाद् घ्राणं गन्धं गृह्णाति एवं रसनादिष्वपीति । तस्य यथागुणयोगं घ्राणादिभिर्गुणग्रहणं न प्रसज्यते इति किं कृतं पुनर्व्यवस्थानम् ? किञ्चित् पार्थिवमिन्द्रियं न सर्व्वाणि । कानिचिदाप्यतैजसवायव्यान्तरीक्ष्याणीन्द्रियाणि, न सर्व्वाणि । तद्व्यवस्थानन्तु भूयस्त्वात् । अथ निर्व्वृत्तिसमर्थस्य प्रविभक्तस्य द्रव्यस्य संसर्गे पुरुषसंस्कारिते भूयस्त्वम् । दृष्टो हि प्रकर्षे भूयरत्वशब्दः । प्रकृष्टो यथा विषयो भूयानित्युच्यते । यथा पृथगर्थक्रियासमर्थानि पुरुषसंस्कारवशाद्विषौषधिमणिप्रभृतीनि द्रव्याणि निर्व्वर्त्तन्ते, न सर्व्वं सर्व्वार्थम् । एवं पृथग्विषयग्रहणसमर्थानि घ्राणादीनि निर्व्वर्त्तन्ते न सर्व्वविषयग्रहणसमर्थानीति । भूयस्त्वं हि शरीरारम्भाय भूतैः पञ्चभिः इन्द्रियाण्यारभ्यन्ते तेषां भूतानामेकैकस्य भूतस्य भूयस्त्वात् तद्व्यवस्थानं नियतविषयग्रहणव्यवस्थानं भूम्यधिकपञ्चभूतारब्धं घ्राणं भूमिगुणेन शेषगुणाभिभवाद् गन्धमेव गृह्णाति, एवमेवाधिकपञ्चभूतारब्धरसनमवगुणेनाधिकेन शेषगुणपरिभवाद् रसमेव गृह्णाति नान्यमर्थम् । तथा तेजोऽधिकपञ्चभूतारब्धं

या यदिन्द्रियमाश्रित्य जन्तोर्बुद्धिः प्रवर्तते ।

याति सा तेन निर्देशं मनसा च मनोभवा ॥

चक्षुस्तेजोगुणेनाधिकेन शेषभूतगुणाभिभवाद् रूपमेव गृह्णाति नेतरमथम् । वायव्यधिकपञ्चभूतारब्धं स्पर्शनं वायुगुणेनाधिकेन शेषभूतगुणावजयात् स्पर्शमेव गृह्णाति नेतरमर्थम् । तथाकाशाधिकपञ्चभूतारब्धं श्रोत्रमाकाशगुणेन भूयसा अशेषभूतगुणावजयात् शब्दमेव गृह्णाति नान्यमर्थमिति तदारम्भकद्रव्याणां भूयस्त्वात् तद्विषयग्रहणनियमव्यवस्थानं विरुद्धगुणसमवाये भूयसाल्पमवजीयते इति । तर्हि कथं तत्तद्भूतारब्धद्रव्यग्रहणे नियमः । अस्तु तदारम्भकभूतानामेकैकस्य भूतस्य भूयस्त्वात् तु । तेषां गुणानां ग्रहणे तु कथं नियमः स्यादिति । सगुणानामिन्द्रियभावात् । येषां भूतानामेकैकभूताधिकानामिन्द्रियरूपेणाभिनिवृत्तिः स्यात् तेषां सगुणानामेव भूतानामिन्द्रियभावः स्यात् न तु निर्गुणानां, ते हि गुणाः कार्यनिर्वाहे शक्तिरूपाः । तेन घ्राणं स्वेन गन्धेन शक्तिभूतेन समानार्थकारिणा सह वाह्यं गन्धं गृह्णातीति । एवं शेषाणामपि । तेन च स्वस्वगुणान् घ्राणादीनि गन्धादीन् न गृह्णन्ति । स्वगुणेन स्वगुणसहयोगाभावात् तु तेनैव तस्याग्रहणाच्च । स्वगुणेन स्वगुणस्य ग्रहणाभावाच्च । सगुणानामिन्द्रियभावः ।

तत्राह वादी—न शब्दगुणोपलब्धेः । स्वगुणान्नोपलभन्त इन्द्रियाणीति न । शब्दगुणोपलब्धेः । उपलभ्यते हि शब्दः स्वगुणः श्रोत्रेणेति । तत्रोत्तरम् । तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात् । येन शब्देन गुणेन सहितमाकाशं श्रोत्रमिन्द्रियं भवति न स शब्द उपलभ्यते श्रोत्रेण । कर्णावपिधाय यज्ज्वालाशब्दं शृणोति तत्पाणिपिधानेन ब्रह्मस्थशब्दश्रोत्रयोरितरेतरवैधर्म्यात् तदुपलब्धिरिति । यच्चक्षुर्निपीडने ज्योतिर्दृश्यते तच्चक्षुर्ज्योतिर्न चक्षुषोरूपमिति । न स्वगुणग्रहणमिन्द्रियाणामस्तीति ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—अथ शरीरे ये गुणास्ते यदि गुणिनां चिह्नं निर्दिष्टा अपरे बुद्ध्यादयस्तु गुणा न शरीरे कस्य गुणास्ते चिह्नानि वा भवन्ति ? उच्यते । प्रकृतिश्चाष्टधातुकीत्युक्तम् । तत्र षड्धातुपुरुषस्था ये स्वादयः पञ्च गुणाः पञ्च धातवस्तत्प्रकृतिका आत्मजाः पञ्च ये स्वादयः शरीरे तेषां विकारा दशेन्द्रियाणि

चक्रपाणिः—सम्प्रति प्रकृतिगणसंविष्टायाः बुद्धेरुपदर्शनार्थं तस्या बुद्धेर्वृत्तिभेदात् ज्ञानविशेषरूपाण्यह—येत्यादि । यदिन्द्रियमाश्रित्य इति यदिन्द्रियप्रणालिकामाश्रित्य महच्छब्दाख्यस्य

भेदात् कार्येन्द्रियार्थानां बह्वो वै बुद्ध्यः स्मृताः ।

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानामेकैकसन्निकर्षजाः ॥

अर्थाश्च पञ्च दर्शिताः । शरीरस्य प्रकृतयः पञ्च पितृजादीनि त्रिधा भूतानि वक्ष्यन्ते चतुर्विंशतिकपुरुषे प्रकृतय इहोपदेष्टव्यास्तत्र षष्ठधातुर्यश्चेतनाधातुः अव्यक्ताख्यस्तस्य महदादिगन्धमात्रपृथिव्यन्तैकोनविंशतिमुखानि, तत्र यदाहङ्कारिकं मनस्तस्मान्मनोऽन्तरं यज्जायते तद् दर्शितं मनो दशेन्द्रियाणीत्यनेन । यः पुनस्तत्राव्यक्तमात्मा स पुनरात्मकृतानि पञ्च भूतान्यादाय सप्ताङ्गमात्मान्तरमारभते । जागरितस्थानं वहिःप्रबलं वैश्वानराख्यं भूतात्मानम् । तथा तत्पङ्कधातुस्थषष्ठचेतनाधातुस्थो यो महान् स त्रिधाबुद्धिमारभते, धीधृतिस्मृतिभेदेन । यश्चाहङ्कारः स पुनरभिमानलक्षणमहङ्कारं गवर्वाख्यमज्ञानमारभते । इति षड्धातुपुरुषस्थाष्टधातुनिष्पन्ना प्रकृतिरप्यष्टधा पञ्च स्वादय आत्मकृतास्तद्भूतोपाधिक आत्मा त्रिधाबुद्धिरहङ्कारश्चेति । तत्र बुद्धिश्चाहङ्कारश्च बुद्धिरुच्यते । सा पुनर्वाह्याभ्यन्तरे षड्विधरूपेण प्रवर्तते तदुक्तं प्राक् पञ्चेन्द्रियबुद्ध्यश्चक्षुर्बुद्ध्यादिकास्ताः पुनरिन्द्रियेन्द्रियार्थसत्त्वात्मसन्निकर्षजाः क्षणिका निश्चयशक्तिमाश्चेति, इह चोक्ता मनोऽर्थसन्निकर्षजा षष्ठी बुद्धिस्तासां यथा निर्देशो लोके सिद्धस्तदाह—या यदिन्द्रियमित्यादि । जन्तोर्या प्रत्यगात्मस्था बुद्धिः सा बुद्धिर्यदिन्द्रियमाश्रित्य व्यक्ता सती प्रवर्तते, सा बुद्धिस्तेनेन्द्रियेण निर्देशं याति । यथा चक्षुर्बुद्धिः श्रवणबुद्धिः स्पर्शनबुद्धी रसनबुद्धिर्घ्राणबुद्धिरिति । इह पञ्चेन्द्रियाणीत्युक्तेरिन्द्रियपदेन मनोऽभिधानादाह—मनसा चेति । मनोभवा आत्ममनोऽर्थसन्निकर्षजा या बुद्धिः सा मनसा निर्देशं याति; मानसबुद्धिरित्युच्यते । मूलभूता तु बुद्धिः प्रत्यगात्मस्थेति सप्त बुद्ध्यः । आसां षण्णां बुद्धीनां कार्येन्द्रियार्थानां कार्यार्णामिन्द्रियार्थानां घटपटादिस्थानां शब्दस्पर्शादीनां भेदादात्मेन्द्रियमनोऽर्थानामेकैकसन्निकर्षजाः श्रवणबुद्ध्यादिकास्ता बुद्ध्यो बह्व एव स्मृताः ।

बुद्धितत्त्वस्य वृत्तिविशेषरूपाणि ज्ञानानीन्द्रियप्रणालिकया भवन्ति, तदिन्द्रियजन्यत्वेनैव तानि व्यपदिश्यन्ते—चक्षुर्बुद्धिः श्रोत्रबुद्धिरित्यादीनि । मनोभवा च बुद्धिश्चित्यादिविषया मनसा निर्दिश्यते मनोबुद्धिरिति व्यपदिश्यत इति ।

इन्द्रियमनोभेदेन पञ्च बुद्धीनां प्रतिपाद्य बुद्धिबहुत्वं प्राह—भेदादित्यादि । कार्यस्य इन्द्रियार्थस्य च भेदात् तत्सम्बन्धेन मिथ्यमाना बह्वो बुद्ध्यो भवन्ति, कार्यं सुखदुःखभेदाः ।

अङ्गुल्यङ्गुष्ठतलजस्तन्त्रीवीणानखोद्भवः ।

दृष्टः शब्दो यथा बुद्धिर्दृष्टा संयोगजा तथा ॥

बुद्धीन्द्रियमनोऽर्थानां विद्याद् योगधरं परम् ।

चतुर्विंशतिको हेरष मतः पुरुषसंज्ञकः ॥ १० ॥

घटीयशब्दश्रवणबुद्धिः घटीयस्पर्शस्पर्शनबुद्धिरित्येवमादयोऽपरिसङ्ख्येयाः स्मृताः । तत्रात्मेन्द्रियमनोऽर्थानां सन्निकर्षा द्विविधः समविषमयोगभेदात् । यदाहङ्कारबुद्ध्याभिभूयते धीधृतिस्मृतिबुद्धिस्तदा बुद्धेरयोगातियोगमिथ्यायोगात् अर्थसन्निकर्षो भवति । यदा नाभिभूयते तदा समयोगादर्थसन्निकर्षो भवति । ततो बाङ्मनःशरीरप्रवृत्तेरयोगातियोगमिथ्यायोगसमयोगा भवन्तीति । आसां बहुत्वे दृष्टान्तमाह—अङ्गुल्यङ्गुष्ठेत्यादि । अङ्गुष्ठग्रहणं प्राधान्यात् तद्ग्रहणेन शेषा अङ्गुलिशब्देनोच्यन्ते । तन्त्रीवीणानखोद्भवः शब्द एको यथाङ्गुल्यङ्गुष्ठतलजो बहुविधो दृष्टः श्रुतस्तथा संयोगजा आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानामेकैकसन्निकर्षजा बुद्धिः कार्येन्द्रियार्थानां भेदाद् बहुविधा दृष्टा भवति । कुत एवं स्यादित्यत आह—बुद्धीत्यादि । बुद्धेरिन्द्रियाणां मनसोऽर्थानाञ्च योगधरं स्वभावं विद्यात् । बुद्धेर्यथाविधेनेन्द्रियेण मनसार्थेन च योगो भवति तथाविधरूपेण प्रवृत्तिर्भवति । इत्येषा चतुर्विंशतिकपुरुषस्था द्विविधा बुद्धिरनित्या उत्पत्तिधर्मकत्वात् । षड्धातुपुरुषस्था महदाख्याहङ्काराख्या च नित्या यावन्निर्वर्णं स्थायित्वात् । एवं चतुर्विंशतिकः पुरुषोऽप्यनित्य उत्पत्तिधर्मकत्वात् । उत्पत्तिधर्मकत्वं पुनःपुनरिह जन्मशीलत्वम् । न चास्ति तत्षड्धातुपुरुषस्य पुनःपुनरुत्पत्तिधर्मकत्वं नारायणादेव प्राक् सकृदेवोत्पत्तेः । तस्मात् षड्धातुः पुरुषो नित्यः निर्वर्णपथ्यन्तस्थायित्वात् । पुनः

सुखदुःखप्रपञ्चेन हि तत्कार्येण कारणं ज्ञानमपि बहु भवति । इदानीं सर्ववाङ्मनसाधनमाह—आत्मेत्यादि । आत्मा अव्यक्तम् । एकैकेति प्रत्येकम् । बुद्धेरनेकात्मादिमेलकजन्यत्वे दृष्टान्तमाह—अङ्गुलीत्यादि । तेन दृष्टान्तेन शब्दद्वयमाह—अङ्गुल्यङ्गुष्ठतलजशब्द एकः । अयञ्चाङ्गुष्ठ्यन्तमध्यमाङ्गुल्याः करेण संयोगाद् जायमानशब्द उच्यते, तन्त्री वीणाशब्द एकः । अन्ये त्वेकमेवाङ्गुल्यादिजं वीणाशब्दं धर्षयन्ति । एतेन यथा शब्दो अङ्गुलाद्यन्यतमवैकल्येऽपि न भवति, तथा बुद्धिरप्यात्मादीनामन्यतमवैकल्येऽपि न भवतीति दर्शयति । अत्र च बुद्धिवृत्तीनां ज्ञानानां कथनैरहङ्कारोऽपि सूचित एव । यतः, अहङ्कारोपजीवितैवात्मादिसम्बलितेयं बुद्धिः 'अहं पश्यामि' इत्यादिरूपा भवति । तेन बुद्धिः अहङ्कारस्य चोक्तत्वात् परमव्यक्तं कार्यद्वारा स्वीक्रियते । बुद्धीत्यादि-

भवस्थापनायां तद्दर्शितम् । ये त्वेवं न विदन्ति ते केचिद् बुद्धिर्नित्येति वदन्तः
 केचिद् बुद्धिरनित्येति वदन्तो विवदन्ते । तथा केचित् पुरुषो नित्य इति
 वदन्तः केचिदनित्यः पुरुष इति वदन्तो विवदन्ते इति । तद्द्वयमसम्यक् ।
 परीक्षिता हि बुद्धिर्गौतमेन । तद् यथा—बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ।
 कर्माकाशसाधर्म्यात् संशयः । विषयप्रत्यभिज्ञानात् । साध्यसमत्वादहेतुः ।
 न युगपदग्रहणात् । प्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः । क्रमवृत्तित्वाद् युगपद-
 ग्रहणम् । अनभिज्ञानञ्च विषयान्तरव्यासङ्गात् । न गत्यभावात् । इति ।
 व्याख्यातञ्च वात्स्यायनेन सर्वम् । तद् यथा—कर्माकाशसाधर्म्यात् बुद्धिः
 किमनित्या नित्या वेति संशयः । अस्पर्शवत्त्वं ताभ्यां ताभ्यां समानो धर्मः
 उपलभ्यते बुद्धौ विशेषश्चोपजनापायधर्मवत्त्वं विपर्ययश्च यथास्वमनित्य-
 नित्ययोस्तस्यां बुद्धौ नोपलभ्यते । तेन संशयः । इति । अनुपपन्नरूपः खल्वयं
 संशयः । सर्वशरीरिणां हि प्रत्यात्मवेदनीयाऽनित्या बुद्धिः सुखादिवत् ।
 भवति च संवित्तिर्ज्ञास्यामि जानामि अज्ञासिषमिति । न चोपजनापायावन्तरेण
 त्रकाल्यव्यक्तिः । ततश्च त्रैकाल्यव्यक्तेरनित्या बुद्धिरित्येतत् सिद्धम् । प्रमाण-
 सिद्धञ्चेदम् । शास्त्रेऽप्युक्तम्—इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानम् । युगपज्-
 ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमित्येवमादि । तस्मात् संशयप्रक्रियानुपपत्तिरिति ।
 दृष्टिप्रवादोपालम्भार्थन्तु प्रकरणम् । एवं हि पश्यन्तः प्रवदन्ति साङ्ख्याः
 पुरुषस्यान्तःकरणभूता बुद्धिर्नित्येति । साधनं प्रचक्षते । विषयप्रत्यभिज्ञानात् ।
 पुरुषस्यान्तःकरणभूता बुद्धिर्नित्या । विषयप्रत्यभिज्ञानात् । किं पुनरिदं
 प्रत्यभिज्ञानम् ? यं पूर्वमज्ञासिषमर्थं तमिमं जानामीति ज्ञानयोः समानेऽर्थे
 प्रतिसन्धिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् । एतच्चावस्थिताया बुद्धेरुपपन्नम् । नानात्वे तु
 बुद्धिभेदेषूपन्नापवर्गिषु प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिः । नान्यज्ञातमन्यः प्रत्यभि-
 जानातीति । साध्यसमत्वादहेतुः । इति । यथा खलु नित्यत्वं बुद्धेः साध्यम् एवं
 प्रत्यभिज्ञानस्यापीति । किं कारणम् ? चेतनधर्मस्य करणेऽनुपपत्तिः ।
 पुरुषधर्मः खल्वयं ज्ञानं दर्शनमुपलब्धिर्बाधः प्रत्ययोऽध्यवसाय इति । चेतनो
 हि पूर्वज्ञातमर्थं प्रत्यभिजानातीति । तस्यैतस्मात् हेतोर्नित्यत्वं युक्तमिति ।
 करणचैतन्याभ्युपगमे तु चेतनस्वरूपं वचनीयम् । नानिर्दिष्टस्वरूपमात्मान्तरं
 परमित्यव्यक्तम्, बुद्ध्यादीनां योगं मेलकं धरतीति योगधरम् । अव्यक्तं हि प्रकृतिरूपपुरुषार्थ-
 प्रवृत्तम्, बुद्ध्यादिमेलकं भोगसम्पादकं सृजति । एवं व्युत्पादितं चतुर्विंशतिकमुपसंहरति—
 चतुर्विंशक इत्यादि । यदि वा कर्मेन्द्रियाण्यभिधाय, महामृतानि इत्यादिना अर्थं पृवाश्रयमृत-

शक्यमस्तीति प्रतिपत्तुम् । ज्ञानञ्चेद् बुद्धेरन्तःकरणस्याभ्युपगम्यते, चेतन-
 स्येदानीं किं स्वरूपं को धर्मः किं तत्त्वम् । ज्ञानेन बुद्धौ वर्तमानेनायं चेतनः
 किं करोतीति । चेतयत इति चेन्न ज्ञानाद्व्यर्थान्तरवचनम् । पुरुषश्चेतयते
 बुद्धिर्जानीतीति नेदं ज्ञानादर्थान्तरमुच्यते । चेतयते जानीते बुध्यते उपलभते
 पश्यतीत्येकोऽयमर्थः इति । बुद्धिर्ज्ञापयतीति चेत्, अद्वा जानीते पुरुषो
 बुद्धिर्ज्ञापयतीति सत्यमेतत् । एवञ्चाभ्युपगमे ज्ञानं पुरुषस्येति सिद्धं भवति,
 न बुद्धेरन्तःकरणस्येति । प्रतिपुरुषञ्च शब्दान्तरव्यवस्थाप्रतिज्ञाने प्रतिषेध-
 हेतुवचनम् । यच्च प्रतिजानीते, कश्चित् पुरुषश्चेतयते कश्चिद् बुध्यते कश्चिदुप-
 लभते कश्चित् पश्यतीति पुरुषान्तराणि खल्विमानि चेतनो बोद्धोपलब्धा
 द्रष्टेति, नैकस्यैते धर्मा इति । अत्र कः प्रतिषेधहेतुर्वाच्य इति । अर्थस्याभेद-
 इति चेत् समानमभिन्नार्था एते शब्दा इति । तत्र व्यवस्थानुपपत्तिरित्येवं चेत्
 मन्यते, समानं भवति ; पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्जानीते इत्यत्राप्यर्थो न विभ्रियते ।
 तत्रोभयोश्चेतनत्वादन्यतरलोप इति । यदि पुनर्बुध्यतेऽनेनेति बोधनं बुद्धिर्मन-
 एवोच्यते, तच्च नित्यम् । अस्तु एतदेवं, न तु मनसो विषयप्रत्यभिज्ञानान्नित्य-
 त्वम् । दृष्टं हि करणभेदे ज्ञातुरेकत्वात् प्रत्यभिज्ञानम् । सव्यवृष्टस्येतरेण प्रत्यभि-
 ज्ञानमिति चक्षुर्व्वत् । प्रदीपवच्च प्रदीपान्तरदृष्टस्य प्रदीपान्तरेण प्रत्यभिज्ञान-
 मिति, तस्माज् ज्ञातुरयं नित्यत्वे हेतुरिति । यश्च मन्यते बुद्धेरवस्थिताया यथा-
 विषयं वृत्तयो ज्ञानानि निश्चरन्ति, वृत्तिश्च वृत्तिमतो नान्येति । न युगपद-
 ग्रहणात् । वृत्तिवृत्तिमतोरन्यत्वे वृत्तिमतोऽवस्थानाद् वृत्तीनामवस्थानमिति ।
 यानीमानि विषयग्रहणानि, तान्यवतिष्ठन्ते इति बुद्धिर्नित्या विषयप्रत्यभि-
 ज्ञानादिति हेतुः साध्यसमत्वादहेतुर्न भवति युगपदग्रहणात् । वृत्तिमद्वृत्तयोर्गुण-
 पदग्रहणाभावात् । इति । तत्राह—वृत्तिवृत्तिमतोरन्यत्वे वृत्तिमतोऽवस्थानात्
 वृत्तीनामवस्थानमिति यानीमानि विषयग्रहणानि तान्यप्यवतिष्ठन्ते इति
 युगपद्विषयग्रहणं प्रसज्यत इति । प्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्ग इति । अतीते
 प्रत्यभिज्ञाने वृत्तिमानप्यतीत इत्यन्तःकरणस्य विनाशः प्रसज्यते, विपर्य्यये
 च नानालमिति । अविभु चैकं मनः पर्यायेणेन्द्रियैः संयुज्यते इति । क्रमवृत्ति-
 त्वाद् युगपदग्रहणम् । इन्द्रियार्थानां वृत्तिवृत्तिमतोर्नानालमिति मनस-
 कथनेनोच्यते । “या यदिन्द्रियमाश्रित्य” इत्यादिना तु स्फुटोपलभ्यमाना बुद्धिवृत्तिभेदा उच्यन्ते ।
 बुद्धरहङ्कारतन्मात्राण्यव्यक्तानि तु सूक्ष्माणि नोक्तानि, तानि सर्वोप्येव “बुद्धीन्द्रियमतोऽर्थानाम्”
 इत्यादि ग्रन्थे ‘पर’शब्देनोच्यन्ते । तेन योगधरं परमित्यनेन मूलप्रकृतिस्तथा प्रकृतिविकृतयश्च

रजस्तमोभ्यां युक्तस्य संयोगोऽयमनन्तवान् ।

ताभ्यां निराकृताभ्यान्तु सत्त्वबुद्ध्या * निवर्तते ॥

एकत्वाविभुत्वाभ्यां क्रमेण तत्तदिन्द्रिये वृत्तितादयुगपदग्रहणमिति । एकत्वे प्रादुर्भावतिरोभावयोरभाव इति । अनभिज्ञानञ्च विषयान्तरव्यासङ्गात् । अनभिज्ञानमनुपलब्धिः । अनुपलब्धिश्च कस्यचिदर्थस्य विषयान्तरव्यासक्तेर्मनस्युपपद्यते वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वात् । एकत्वे ह्यनर्थको व्यासङ्गः इति । विभुत्वे चान्तःकरणस्य पर्यायेणेन्द्रियैः संयोगः, न गत्यभावात् । विभुत्वेन इन्द्रियाणि सर्वाणि प्राप्तान्यन्तःकरणेनेति प्राप्तस्यार्थस्य गमनाभावः । तत्र क्रमवृत्तिताभावादयुगपदग्रहणानुपपत्तिरिति । गत्यभावाच्चैकत्वप्रतिषेधस्तस्माद् बुद्धिर्न नित्या येयं चाक्षुषादिबुद्धिरूपेण प्रवर्तते, परन्तु स्थिरा । सुवर्णकुण्डलवत् । सुवर्णं कुण्डलरूपेण प्रवर्तते, कुण्डलविनाशे सुवर्णमवतिष्ठते । तथा बुद्धिरात्ममनइन्द्रियार्थे सन्निकर्षात् प्रवर्तते सन्निकर्षाभावे बुद्धिरवतिष्ठते इति ।

एवञ्च चतुर्विंशतिं भावानुक्त्वा चतुर्विंशतिकमुपसंहरति—चतुर्विंशतिक इत्यादि । हि यस्मादेष षड्धातुपुरुषजनितमनोदशेन्द्रियपञ्चार्थभूतात्मा बुद्धिरहङ्कारपञ्चभूतानीति चतुर्विंशत्या निष्पन्नः पुरुषसंज्ञको मतः, पुरि ह्यन्नमयेऽस्मिञ्छरीरे वासात् । एष वहिःप्रज्ञो जागरितस्थानः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभृग् वैश्वानरः प्रथमः पाद आत्मा माण्डूक्योपनिषदुक्तस्तस्य पञ्च भूतान्यात्मस्थितानि सप्ताङ्गानि । छान्दोग्योपनिषदि चोक्तानि तेजोद्विधाग्निर्नामादित्यश्च । तत्राग्निर्मूर्द्धा सुतेजो नाम । आदित्यश्चक्षुर्विश्वरूपो नाम । वायुः प्राणः पृथग्वर्त्मा नाम । आकाशः सन्दोहो बहुलो नाम । आपो वस्ती रयिर्नाम । पृथिवी पादौ प्रतिष्ठा नाम । उरो वेदिरिति । मनो दशेन्द्रियाणि पञ्च प्राणाश्चित्तं बुद्धिरहङ्कार इत्येकोनविंशतिमुखानि, एभिर्वहिः स्थूलान् विषयान् भुङ्क्ते । मृतस्यैष नश्यति । परलोके चैवमेवोत्पद्यते पुनश्चेह खल्वेवमेवरूपेण जायते, इति । तस्मात् केचिन्नित्यमाहुरपरे चानित्यमाहुः ॥१०॥

गङ्गाधरः—तत्राग्निवेशः प्रपञ्च, पुरुषः कारणं कस्मादिति । तत्रोत्तरमाह—

महदादयः सप्तोच्यन्ते । एवं चतुर्विंशतिको राशिर्भवति । परत्वञ्च विकारापेक्षया प्रकृतीनामुपपन्नमेव ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रत्येवंपुरुषस्य सकारणं संसरणं मोक्षहेतुञ्चाह—रज इत्यादि । संयोगोऽयम्

* सत्त्वबुद्ध्या इति पाठान्तरम् ।

रजस्तमोभ्यामित्यादि । रजस्तमोभ्यां संयुक्तस्यास्य चतुर्विंशतिकस्य पुरुषस्यायमेतद्रूपेण संयोगोऽनन्तवान् न तन्तवान् । तर्हि किमस्य संयोगोऽयं नित्य इत्यत आह—ताभ्यामित्यादि । ताभ्यां रजस्तमोभ्यां निराकृताभ्यां निःशेषेण निरस्ताभ्यां सत्त्वोद्रेके सति सत्त्वबुद्ध्या तत्त्वज्ञानेनायं संयोगोऽस्मात् पुरुषान्निवर्त्तते । ननु सति च कारणे षड्धातुपुरुषे कथं निवर्त्तते इति चेत्, तदोच्यते । न खलु कारणे सति कार्य्यनाशः स्यात् तस्मात् कार्य्यनाशादनुमीयते कारणमपि षड्धातुपुरुषस्य षड्धातुसंयोगोऽपि सत्त्वबुद्ध्या निवर्त्तते । सोऽपि सति कारणं न नश्यति तस्मादनुमीयते, षड्धातुसंयोगस्य कारणं चेतनाधातुसंयोगो नश्यति सत्त्वबुद्ध्या च । चेतनाधातूनां संयोगनाशे निःशेषेण निवर्त्तते न पुनरावर्त्तते । रजस्तमोनिराकरणेन धर्माधर्मेविनाशात् । इति । अस्य भूतात्मनश्च कारणं षड्धातुः पुरुषो भूतात्मैव स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पाद उक्तो माण्डूक्योपनिषदि । तस्यापि सप्ताङ्गानि—यानि शब्दतन्मात्रादीनि पञ्चमहाभूतानि तानि हि तेजोद्विधाग्निश्चन्द्रसूर्यरूपश्चैकः । तदुक्तं मुण्डकोपनिषदि । अग्निमूर्द्धा चक्षुर्पितृ सद्रसूर्यो दिशः श्रोत्रे वाग्वितताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्व्वभूतान्तरात्मा । इति लोके । पुरुषे तु मुखान्येकोनविंशतिश्च—पञ्चतन्मात्राणामेकैकाग्रधिकानि पञ्चमहाभूतात्मकानि प्राणाः पञ्च मनो दशेन्द्रियाणि त्वाहङ्कारकाणि चेतोऽहङ्कारमहान्तश्चेति । स्वप्ने प्रविविक्ते विषयान् भुङ्क्ते इति । अस्य कारणं चेतनाधातुरव्यक्तं नाम जीवोपाधिः सुषुप्तिस्थानः प्राज्ञः । यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न च कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तिस्थानमेकीभूतः प्रज्ञानघन आनन्दमयश्चेतोमुख आनन्दभुक् प्राज्ञस्तृतीयः पाद आत्मा इत्युक्तो माण्डूक्योपनिषदि । सुषुप्तौ सर्व्वाणि मनसि लीयन्ते मनः प्रज्ञान आत्मनि तामसे महत्तत्त्वे तामसस्तु राजसे महत्तत्त्वे राजसस्तु सात्त्विके महति । सात्त्विकस्तु महान्तश्चेत उच्यते, सा प्रज्ञा प्रज्ञावान् प्राज्ञो ह्ययमात्मा परेऽक्षरे परमात्मनि शिवे तुरीयपादे संप्रति तिष्ठते । रसो वै स रसं हेतवायं लब्धवानन्दी भवतीति । चतुष्पाद अयमात्मा ब्रह्मेत्युक्तम् । माण्डूक्योपनिषदि । नान्तःप्रज्ञं न वहिःप्रज्ञं इति चतुर्विंशतिराशिरूपो मेलकः । ताभ्यामिति रजस्तमोभ्याम् । सत्त्वबुद्ध्या कारणभूतया रजस्तमोनिवृत्त्या पुरुषरूपः संयोगो निवर्त्तते मोक्षो भवतीत्यर्थः । सत्त्वं ब्रह्मं विशुद्धज्ञानजननाव रजस्तमसी संसारकारणे विजित्य प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानात् मोक्षमावहति ।

अत्र कर्म फलञ्चात्र ज्ञानञ्चात्र प्रतिष्ठितम् ।

अत्र मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं स्वता ॥

एवं यो वेद तत्त्वेन स वेद प्रलयोदयौ ।

पारम्पर्यं चिकित्सा च ज्ञातव्यं यच्च किञ्चन ॥

नोभयतः प्रबलं न प्रबलं नाप्रबलं न प्रबलानघनमव्यपदेश्यम् अव्यवहार्यमेकात्म-
प्रत्ययसारं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्त इति । मनुनाम्मुक्तम् । यो-
ऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते । यः करोति तु कर्माणि स
भूतात्मोच्यते बुधैः । जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिनाम् । येन
वेदयते सर्वं सुखं दुःखञ्च जन्मसु । तावुभौ भूतसम्पृक्तौ महान् क्षेत्रज्ञ एव
च । उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः । प्रशासितारं सर्व्वेषामणीयांस-
मणोरपि । रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात् तं पुरुषं परम् । एतमेके वदत्यग्निं
मनुमन्ये प्रजापतिम् । इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् । एष सर्वाणि
भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्तिभिः । जन्ममृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ।
इति । अत्र भूतात्मा जागरितस्थानः स्वप्नस्थानश्चेति द्विविध एव विवक्षितः इति ।

अथैवं त्रिविधे पुरुषे कः पुरुषो म्रियते, मृत्वा च कः परलोकं याति,
तत्र च सुखं वा दुःखं वा को भुङ्क्ते, कश्च पुनरिह जायते, इत्याशङ्क्याह—
अत्रेत्यादि । यदुक्तं पूर्वाध्याये । सत्त्वमात्मा शरीरञ्च त्रयमेतत् त्रिदण्डवत् ।
लोकस्तिष्ठति संयोगात् तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितम् । स पुमांश्चेतनं तच्च तच्चाधिकरणं
स्मृतम् । वेदस्यास्य—इत्यनेनोक्तं तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितमिति यदुक्तं तदेवम् ।
अत्र चतुर्विंशतिके पुरुषे कर्म कर्मफलादिकं प्रतिष्ठितमित्येवं यो जनो
वेद स लोकानां प्रलयोदयौ जीवनमरणे वेद को जीवति को म्रियते तद् वेत्ति ।
एष हि म्रियमाणे नरादौ षड्धातुके लीयते पुनश्च परलोके भुक्त्वा भोगमिह

पुनश्चतुर्विंशतिकरूपे पुरुषे कर्मफलानि दर्शयन् दोषहीने पुरुषे कर्मफलाद्यभावमर्थोद-
दर्शयति—अत्रेत्यादि । अत्रेति यथोक्तसमुदायपुरुषे । कर्ममित्यदृष्टम् । फलमित्यदृष्टफलम् ।
स्वता समताज्ञानम् । यद्यपि चतुर्विंशतिकतत्त्वातिरिक्तस्योदासीनस्यैव चेतना, तथापि
तच्चेतनया प्रकृतिरपि चेतनामापद्य चेतनैव भवतीति युक्तमत्र ज्ञानम् इति । वचनं
हि—“तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।” प्रलयोदयाविति जीवितमरणे ।
पारम्पर्यमिति शरीरपरम्पराम् । चिकित्सा चेति नैष्ठिकी आत्यन्तिकदुःखेषु चिकित्सा मोक्ष-
साधना ज्ञातव्या । किञ्चनेत्यनेनानुक्तमपि कृत्स्नं ज्ञेयमवरुणद्धि ।

भास्तमः सत्यमनृतं वेदः कर्म शुभाशुभम् ।

न स्यात् कर्त्ता वेदिता च पुरुषो न भवेद् यदि ॥

नाश्रयो न सुखं नार्त्तिर्न गतिर्नागतिर्न वाक् ।

न विज्ञानं न शास्त्राणि न जन्म मरणं न च ॥

जायमानेऽप्येष एवोदेतीति । तत्रापि—शरीरं सत्त्वसंज्ञञ्च व्याधीनामाश्रयो मतः । तथा सुखानामिति यत् सुखदुःखाश्रयो मनः शरीरश्चोक्तं कथं तर्हि चात्र मोहः सुखं दुःखमिति संगच्छत इति चेत् तदोच्यते । सत्त्वमात्मा शरीरञ्चेत्यत्रात्मा चेतनाधातुः पुरुषोऽव्यक्तं नाम मनः स्थूलपुरुषे यत् तत् सत्त्वं महदादिकं शेषं सर्व्वं शरीरं, तदुक्तं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकं चेतनाधिष्ठानभूतं शरीरमिति । तदव्यक्ताख्यस्यात्मनो भोगायतनमिदं सर्व्वं यच्छरीरं तदेव चतुर्विंशतिकः पुरुषस्तस्मादत्र सर्व्वं सुखदुःखादिकं प्रतिष्ठितम् इति नासङ्गतमुक्तम् । तत्रापि पृच्छति—यद्यव्यक्ताख्य एवात्मा सर्व्वकारणम्, तर्हि सत्त्वात्मशरीरसमुदाय एष पुरुषः कस्मात् कारणं भवतीति ; तत्रोत्तरमाह—पारम्पर्य्यमित्यादि । पारम्पर्य्यं परम्पराभावो भावानां लोकेऽतिवृहति यच्च किञ्चन ज्ञातव्यं भाः प्रकाशो दिनादिरूपस्तमो रात्रादिरूपं सत्यानृतादिकञ्चेत्येतानि न स्युर्यदि स आत्मा चेतनाधातुरेवंभूतचतुर्विंशतिकः पुरुषो न भवेत् । सर्व्वं ह्यस्मिन् पुरुषे प्रतिष्ठितं यच्च किञ्च लोकेऽस्ति । तस्मादेतत् पुरुषतत्त्वविज्ञानेन लौकिकं सर्व्वं ज्ञातं भवति । वृहदारण्यकोपनिषदि चैवमुक्तं याज्ञवल्क्येन मैत्रेयीं भार्ग्यां प्रति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयि । आत्मनो हि दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेन सर्व्वं विदितं भवतीति । न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवतीति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादुरक्तेस्तत्रायमात्मशब्देनोक्तो न त्वव्यक्तात्मा नापि परमात्मा । पत्यादिभिस्तत्प्रियत्वाभावात् । यस्मादत्रैव मोहसुखदुःखजीवितमरणस्वतादिकं प्रतिष्ठितं न त्वव्यक्ते तस्मादयं चतुर्विंशतिकः पुरुषो यदि न भवेत्, तदा नाश्रयो न शरीरं स्यात् न सुखं स्यान्नार्त्तिदुःखं स्यात् नास्मात् परलोके गतिः स्यान्न

“पुरुषः कारणं कस्माद्” इति प्रश्नस्योत्तरं—भास्तम इत्यादि । भाः प्रतिभा । तमो मोहः । पुरुष इह प्रकारेण आत्माभिप्रेतः । आश्रयः शरीरम् । गतिश्च प्रयोजनानुसन्धानाद् भवति । एवमागतेरपि । कारणं पुरुषस्तस्मादिति भास्तमआदौ कारणं पुरुष इत्यर्थः ।

न बन्धो न च मोक्षः स्यात् पुरुषो न भवेद् यदि ।

कारणं पुरुषस्तस्मात् कारणज्ञैरुदाहृतः ॥ ११ ॥

न च कारणमात्मा स्यात् खादयः * स्युरहेतुकाः ।

न चैषु सम्भवेज्ज्ञानं न च तैः स्यात् प्रयोजनम् ॥

तत आगतिः स्यात् । न च वाग् यदिदं वक्ति विज्ञापनार्थमुच्यते यया । वागभावे विज्ञानं न स्यादुपदेशासामर्थ्यात् । न च शास्त्राणि वेदादीनि स्युः । न जन्म स्यात् कः पुनर्जायेत, न च ततो मरणञ्च स्यादजातस्य मरणाभावात् । न च संसारे प्रधानादिभिः पाण्डैर्बन्धो वा भवेत् तत्त्वज्ञानान्मोक्षो वा स्याद् यत्र मोक्षे स्वता परमात्मरूपता स्यात् । तस्मादेष चतुर्विंशतिकः पुरुषः कारणं कारणज्ञैर्महर्षिभिरुदाहृतः ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अथेदं तर्हि भवतु तदाह—न चेत्यादि । यः खल्वव्यक्ताख्य-
श्चेतनाधातुरात्मा स तु तर्हि कारणं न स्याद् यदेष चतुर्विंशतिकः पुरुषः
कारणं स्यात् । कैर्भावैस्तदायं स्यात् पञ्चभिर्भूतैरेवायं राशिः पुरुषः स्यात् ।
खादयः पञ्च मनो दशेन्द्रियाण्यर्थाः पञ्च बुद्धग्रहङ्काराविति त्रयोविंशतिक एव
पुरुषो भवति । नास्त्यात्मेति चेत् तर्हि चाकाशादयः कस्माज्जायन्ते इति चेदुच्यते,
तत्राह—खादयः स्युरहेतुका इति । ते खादयस्त्रयोविंशतिर्भावा अहेतुका नित्या
एव सन्ति इति, तत्रोत्तरम्—न चैषु सम्भवेदित्यादि । एषु त्रयोविंशतौ भावेष्वचेत-

एतदेव भा-आदिकारणत्वमात्मन इत्याह—न चेदित्यादि । एवं मन्यते—भास्तमसी धर्माधर्म-
जन्ये, धर्माधर्मौ चास्त्यात्मनि निराश्रयौ न भवितुमर्हतः । तथा सत्यं धर्मजनकतया
उपादेयम्, अनृतञ्चाधर्मजनकतयानुपादेयम् । एतच्चात्मनि स्थिरेऽसति धर्माधर्मजनकत्वं
नास्ति । ततश्च सत्यासत्यभेदोऽप्यकिञ्चित्करत्वान्नास्ति । एवं शुभाशुभकर्मण्यपि वाच्यम्,
तथा कर्त्ता च कारणप्रतिसन्धाता न भवति, प्रतिसन्धातुरात्मनोऽभावादित्यर्थः, तथा बोद्धा च
पूर्वापरावस्थाप्रतिसन्धातैव भवति । शरीरञ्चात्मनो भोगायतनं नात्मानं विना भवति । एवं
सुखादावप्यात्मनः कारणत्वमुच्येयम् । विज्ञानं शास्त्रार्थज्ञानम्, शास्त्राणि प्रतिसन्धात्रा आत्मनैव
कृतानि । न चैषु सम्भवेज्ज्ञानमिति—आत्मानं ज्ञातारं विना न भा-आदिष्वज्ञानेषु ज्ञानं भवेत्,
ज्ञातुरात्मनोऽभावादित्यर्थः । न च तैः स्यात् प्रयोजनमिति, भा-आदीनामात्मार्थत्वेनास्त्यात्मनि
भा-आदुत्पत्तेः प्रयोजनं न स्यात्, प्रयोजनाभावाच्चेत्पादो न स्यात्, सर्वेषामेव हि भावानामात्मस्थौ

* न चेत् कारणमात्मा स्यात् खादयः इति चक्रः ।

मृदण्डचक्रैश्च कृतं कुम्भकारादृतै घटम् ।

कृतं मृत्तृणकाष्ठैश्च गृहकाराद् विना गृहम् ॥

यो वदेत् स वदेद् देहं सम्भूयकरणैः कृतम् ।

विना कर्तारमज्ञानाद् युक्त्यागमवहिष्कृतः ॥

कारणं पुरुषः सर्वैः प्रमाणैरुपलभ्यते ।

येभ्यः प्रमेयं सर्वेभ्य आगमेभ्यः प्रतीयते ॥ १२ ॥

नेषु मध्ये कस्मादपि भावादस्य देवनरादिपुरुषस्य चैतन्यादिज्ञानं न सम्भवेत् । सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैर्युक्तस्वात्मा खल्वव्यक्ताख्यश्चैतन्ये कारणं चेतनत्वात्, तत् सर्वं विस्तरेण पूर्वाध्याये—निर्विकारः परस्वात्मेति वचनव्याख्याने दर्शितम् । ज्ञानाभावे सति न च पुरुषस्य धर्मार्थकाममोक्षात्मकं प्रयोजनं स्यात् । त्रयोविंशतिसंघाते चैतन्यादिज्ञानं भवेदित्यादिवादवचनश्च पूर्वाध्याये विस्तरेण दर्शितम् । तत्रापि युक्तिवाधादाह—मृदण्डेत्यादि । यस्तु क्तः कुम्भकारादृतै मृदण्डचक्रैः सम्भूय कृतं घटं वदेत्, एवं गृहकृत् गृहकाराद् विना मृत्तृणकाष्ठैः सम्भूय कृतं गृहं यो वा वदेत्, स खलु युक्त्यागमवहिष्कृत एवाज्ञानादप्रमाणात् देवनरादिसगस्य कर्तारमात्मानं विना करणैस्त्रयोविंशत्या भावैः सम्भूय कृतं देहं पुरुषं वदेन्न तु चतुर्विंशतिकं षड्धातुकश्च पुरुषं वदेत् । पुरुषस्तु खल्वव्यक्ताख्य आत्मा चेतनाधातुः कारणं षड्धातुचतुर्विंशतिकयोः कर्तारं सर्वैः प्रमाणैस्तैरुपलभ्यते । येभ्य आगमादिभ्य आप्तोपदेशादिभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रमेयं द्रव्यगुणकर्मसमवायाः सामान्यविशेषभूता इति सर्वं प्रतीयते नत्प्रमेयमितोऽधिकम् । आगमेभ्य इत्यत्रादिशब्दलोपः । तिस्रैषणीये पूर्वाध्याये च विस्तरेण दर्शितम् ॥ १२ ॥

धर्माधर्मौ पुरुषभोगोत्पादकौ, असति भोक्तरि भोक्ष्येनापि न भवितव्यं कारणाभावात् । आत्मानं विना शरीरानुत्पादे दृष्टान्तद्वयं प्रमेयगौरवादाह—कृतं मृदण्डेत्यादि । सम्भूयकरणैः कृतमित्यात्मनिरपेक्षैर्मूर्तैः कृतमित्यर्थः । युक्त्या अनुमानरूपया आगमेन च रहितो युक्त्यागमवहिष्कृतः । प्रत्यक्षज्ञात्र नोक्तम्, तस्यात्मानं प्रति प्रायोऽयोग्यत्वात् । सर्वैः प्रमाणैरिति प्रत्यक्षादिभिः । येभ्य इति करण एवापादानविवक्षया पञ्चमी । आगमयन्ति बोधयन्तीति आगमाः प्रमाणान्येव । अन्ये त्वागमप्रमाणाभ्यां शास्त्राण्येव ब्रुवते ॥ ११।१२ ॥

* क्वचित् प्रमीयते इति पाठः ।

न ते तत्सदृशास्त्वन्ये पारम्पर्यसमुत्थिताः ।
 सारूप्याद् ये त एवेति निर्दिश्यन्ते नरान्नराः ॥
 भावास्तेषां समुदयो निरीशः सत्त्वसंज्ञकः ।
 कर्त्ता भोक्ता न स पुमानिति केचिद् व्यवस्थिताः ॥
 तेषामन्यैः कृतस्यान्ये भावैर्भावा नराः फलम् ।
 भुञ्जते सदृशाः प्राप्तं यैरात्मा नोपदिश्यते ॥

गङ्गाधरः—तत्राह पुनः—न ते तदित्यादि । आदिपुरुषः सिद्ध एव चेतनस्तस्मात् तु ये सारूप्यात् समानरूपत्वेन चेतनाच्चेतना इत्येवं समधर्माणो जायन्ते ते तस्मादन्ये तत्सदृशाः पारम्पर्यसमुत्थिता न ते त एवेति निर्दिश्यन्ते । निर्दिश्यन्ते यथा नरान्नरा जायन्ते गोगौरश्वादथ इत्येवमादयो भावाः सारूप्यात् पारम्पर्यसमुत्थितास्तत्सदृशा अन्ये । न तु त एवेति । तेषां निरीशोऽव्यक्ताख्यात्महीनसमुदायस्त्रयोविंशतिकः सत्त्वसंज्ञकः पुरुष उच्यते । सोऽव्यक्ताख्यः पुमान् न कर्त्ता न च भोक्ता भवतीति केचिद्व्यवस्थिता इति । तेन चैतन्यादिज्ञानादिकमव्यक्तस्येव तत्पारम्पर्यसमुत्थितानाञ्च सिद्धमिति । तत्रोत्तरमाह—तेषामित्यादि । यैरेवं सदृशरूपेण पारम्पर्यसमुत्थानाद्भावानां चेतनजातत्वाच्चेतनत्वं सिद्धं नित्यश्चात्मा चेतनो नास्ति समुदायस्तु पुरुषः कर्त्ता भोक्ता भवति, तेषां मते अन्यैर्भावैः कृतस्य

चक्रपाणिः—निरात्मवादिसमुत्थापयति—न ते इत्यादि । अस्मिन् शरीरे ते क एव पृथिवी-जलादयो भावाः, ये त एवेति व्यपदिश्यन्ते । ते न भवन्ति पूर्वानुभूता नानु भवन्तीत्यर्थः । यदि ते न भवन्ति, कथं तर्हि 'ते' इत्यभिधानमित्याह—तत्सदृशास्त्वन्ये पूर्वसदृशा इत्यर्थः । पारम्पर्यसमुत्थिता इति सदृशसन्तानव्यवस्थिताः । सारूप्यादिति सदृशरूपत्वात् । तेषां समुदय इति क्षणभङ्गिनां मेलक इत्यर्थः । निरीश इति स्थाय्यात्मरहितः । सत्त्वसंज्ञक इति प्राणिसंज्ञकः । केचिदिति बौद्धाः । बौद्धा हि निरात्मकं क्षणिकज्ञानादिसमुदायमात्रं शरीरमिच्छन्ति । अभिसन्धानञ्च क्षणिकानामपि ज्ञानानां कार्यकारणाभावाच्चैव सन्ततामिच्छन्ति । एतद् दूषयति—तेषामित्यादि । तेषां ज्ञानसन्तानवादिनाम्, अन्येन कृतस्यौदनपाकादेः फलमन्नादि अन्ये भुञ्जत इति प्राप्नोति । एतच्चासङ्गतम् । यतः फलं भोक्ष्यामीति कृत्वा भाविफलप्रत्याशया प्रवृत्तिर्युक्ता, न त्वन्दस्य भोग्यतां फलस्य पश्यन् कश्चित् प्रवर्त्तते, योऽपि सुषकारादिः परार्थं प्रवर्त्तते, सोऽपि परार्थेन स्वार्थं साधयितुकाम एवेति भावः ।

कारणान्यान्यता * दृष्टा कर्त्ता भोक्ता स एव तु ।

कर्त्ता हि करणैर्युक्तः कारणं सर्वकर्मणाम् ॥

निमेषकालाद् भावानां कालः शीघ्रतरोऽत्यये ।

भग्नानाञ्च पुनर्भावे † कृतं नान्यमुपैति च ॥

कर्मणः फलं प्राप्तमन्ये सदृशा भावा नरा भुञ्जते । यदि मनोबुद्ध्याहङ्कार-
दग्नेन्द्रियपञ्चभूतानां स्वस्वकृतस्य कर्मणः फलं प्राप्तं तत्समुदायः पुरुषो
भुङ्क्ते न तु मनःप्रभृतिः स्वस्वकृतकर्मफलं भुङ्क्ते, तर्हि दवदत्तादि-
नराज्जाताः पुत्रपौत्रादयः पारम्पर्यसमुत्था अनित्या यावज्जीवन्ति
तावन्तं कालं प्राप्तं तत्तत्कालपरिणतस्वस्वकृतकर्मफलं भुञ्जते स्वस्वायुषो-
ऽधिककालपरिणम्यकर्मफलन्तु न प्राप्तं न च तद् भुञ्जते न च तत्
समुदायोऽस्ति कोऽप्येको नित्यो भावो यो ह्यप्राप्य फलं भुङ्क्ष्यते । तर्हि
तत्कृतकर्मणः परिणम्यमानस्य फलमन्ये नरा भुञ्जते इति । अस्तु चैव-
मिति चेत् तदाह—कारणेत्यादि । कर्त्तुः क्रियानिष्पत्तौ कारणानामन्यान्यता
भिन्नभिन्नता दृष्टा यथा कर्त्ता मनसा मनुते बुद्ध्या बुध्यते चक्षुषा पश्यति श्रोत्रेण
शृणोतीत्येवं कारणानां भिन्नभिन्नता दृष्टा, भोक्ता तु स एव कर्त्ता । कस्मात् ?
कर्त्ता हीत्यादि । हि यस्मात् कर्त्ता करणैर्युक्तः सन् सर्वकर्मणां कारणं
नित्यत्वात् । ननु तर्हि यत्करणेन यत् करोति तत्फलमन्येन किं न
प्राप्नोतीत्यत आह—निमेषेत्यादि । भावानाम् अत्यये कालस्तु निमेषकाला-
दपि शीघ्रतरः । निमेषकालो यथा शीघ्रं गच्छति ततोऽपि शीघ्रं
भावानामत्ययं कालः करोति तथातिशीघ्रं भग्नानां तेषां पुनर्भावे कालो

परमतं दूषयित्वा स्वमतमाह—करणेत्यादि । करणस्य शरीरस्य परिणामिनोऽन्यान्यता
दृष्टा । कर्त्ता चात्मा, स एव न विनाशीत्यर्थः । अत्रैव दृष्टान्तमाह—कर्त्ता हीत्यादि । यथानेक-
शिल्पवित् कर्त्ता करणैर्वासी-आयसीसंज्ञकयन्त्रादिभिः काष्ठपाटन-लौहघटनादि करोति, तथात्मापि
इह इत्यर्थः । अथायमात्मसद्भावः स्थिरोऽस्तु, शरीरारम्भकाणां का गतिरित्याह—निमेषेत्यादि ।
भावानामिति शरीरादिभावानाम् । अत्यय इति विनाशे, शरीरस्य स्वाग्निपच्यमानस्य निमेष-
कालादपि शीघ्रं विनाशो भवतीत्यर्थः । अमीषाञ्च भावानां भग्नानां न पुनर्भावः पुनरागमनं
नास्तीति । तेन, येन शरीरेण यत् कृतम्, तच्छरीरं तत्फलं न प्राप्नोतीत्युक्तं भवति । अथ

मतं तत्त्वविदामेतद् यस्मात् तस्मात् स कारणम् ।

क्रियोपभोगे भूतानां नित्यः पुरुषसंज्ञकः ॥

अहङ्कारः फलं कर्म देहान्तरगतिः स्मृतिः ।

विद्यते सति भूतानां कारणे देहमन्तरा ॥ १३ ॥

प्रभवो न ह्यनादित्वाद् विद्यते परमात्मनः ।

पुरुषो राशिसंज्ञस्तु मोहेच्छाद्वेषकर्मजः ॥ १४ ॥

निमेषकालाच्छीघ्रतरः सन् कृतमेव भग्नं तमेवोपैति न त्वन्यम्, तथा पुरुषो येन करणेन यत् कर्म कुरुते तत्फलं तेनैव कर्त्ता प्राप्नोति न त्वन्यमुपैति । इति तत्त्वविदां मतं, यस्मात् स कर्त्ता तस्मात् भूतानां क्रियोपभोगे नित्यः पुरुषसंज्ञकः कारणम् । भूतानां प्राणिनां देहमन्तरा देहमध्ये तस्मिन् पुरुषसंज्ञके कारणे सति वर्त्तमानेऽहङ्कारः कर्मणः फलं धर्माधर्मरूपं तज्जनकं कर्म च देहान्तरगतिर्मरणं स्मृतिश्च जातिस्मरणं विद्यते न त्वसति पुरुषे सर्वमेतद् वर्त्तते । इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमिति ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—अत्राग्निवेशः पप्रच्छ, प्रभवः पुरुषस्य क इति । एष त्रिविधः पुरुषः कस्मात् प्रभवति उत्पद्यते उत्पत्तिकारणं क इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह—प्रभवो नेत्यादि । परमात्मन इति महतः परमव्यक्तमिति कठोपनिषदि श्रवणादिह जागरितस्थानात् स्वप्नस्थानाच्चात्मनः परमः श्रेष्ठ आत्मा परमात्मा नेह तुरीय आत्मा परमात्मा । त्रिविधपुरुषप्रभवप्रश्नस्योत्तरप्रस्तावादिति चेन्नानादित्वादिति हेतोरसम्भवात् । श्वेताश्वतरोपनिषदि चाव्यक्तस्य त्रिगुणलक्षणस्य प्रभवश्रवणाच्च । तद् यथा । स विश्वकृद् विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकारो गुणी मा भवन्वेवम् । ततः किमित्याह—कृतं कर्म यागादि न फलरूपतयाऽन्यमुपैति । एवं सति देवदत्तेन कृतेन शुभकर्मणा न यज्ञदत्तादयोऽपि सुखभाजः स्युः, तस्मात् क्षणभङ्गिशरीरादतिरिक्तः कर्मकर्त्ता तत्फलभोक्ता चास्तीति भावः । क्रियोपभोग इति क्रियायां तत्फलभोगेऽपि । भूतानामिति प्राणिनाम् । आत्मसद्भावे हेत्वन्तरमाह—अहङ्कार इत्यादि । एतेऽहङ्कारादयः स्थिर एव परमात्मनि सन्ति पूर्वापरकालावस्थायिवस्तुधर्मत्वादिति भावः । देहमन्तरेति देहं विना देहातिरिक्तकालेऽप्यहङ्कारो भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

चक्रपाणिः—“प्रभवः पुरुषस्य कः” इत्यस्योत्तरम् । अनादीत्यादि । प्रभवः कारणम् । राशिसंज्ञक इति षड्धातुरूपसमुदायश्चतुर्विंशतिराशिरूपः । मोहेच्छाद्वेषजनितकर्मजः मोहेच्छाद्वेष-

आत्मा ज्ञः करणैर्योगाज् ज्ञानं तस्य प्रवर्तते ।

करणानामवैमल्यादयोगाद् वा न वर्तते ॥

सत्त्वविद् यः । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिगुणेशः संसारमोक्षस्थितिवन्धहेतुरिति । न च पुरुषप्रभवप्रश्नेऽप्यप्रस्तुतः परमात्मप्रभवप्रश्नः । चेतनाधातुरप्येकः स्मृतः पुरुषसंबन्ध इत्यत्र चेतनाधातुत्वेन परमात्मनोऽवरोधात् । तस्मात् परमात्मन आत्मयोनेः स्वयम्भुवः प्रभव उत्पत्तिकारणं न विद्यते । कस्मात् ? अनादि-त्वादकारणत्वात् । न हि परमात्मनः परमव्योम्नः प्रभवकारणम् अस्ति । शक्तिर्हि मूलं ब्रह्म सर्गकाले तेजोऽवन्नानि सृष्ट्वा तदुपाहिता सती गायत्री भूत्वा स्वयमेव शान्तिविद्या प्रतिष्ठा निवृत्तिश्चेति चतस्रः शक्तयो भूत्वा चतुर्व्यूहः परमव्योमरूपः परमात्मा शिवो बभूवेति तस्यानादित्वात् प्रभवकारणं किमपि नास्तीति । स एव परमात्मा पुनरेवं क्षेत्रज्ञप्राज्ञतैजस-वैश्वानररूपश्च स्वयं बभूवेति संहतरूपचेतनाधातुपुरुषस्य षड् धातुपुरुषस्य प्रभवं केचित् परमात्मानमाहुरपरे प्रभवं नाहुः । राशिसंज्ञस्तु पुरुषो मृतस्य षड् धातुपुरुषे लीयते परलोकञ्च याति ततः पुनर्मोहेच्छाद्वेषकृतकर्मफल-धर्माधर्माज्जायते तासु तासु योनिषु तैस्तेर्वीजैरिति मोहेच्छाद्वेषकर्मज उच्यते । इति तृतीयप्रश्नोत्तरम् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—तत्राग्निवेशः पप्रच्छ, किमज्ञो ज्ञः स इति । स पुरुषः किमज्ञो-ऽथ ज्ञ इति । तत्रोत्तरमाह—आत्मा ज्ञ इत्यादि । इहात्मा जागरितस्थानः चतुर्विंशतिकः पुरुषः । स तु ज्ञः । न परमात्मा । कस्मात् ? मूलभूतज्ञो हि परमात्मा ज्ञानशक्तिमत्त्वाज्ज्ञानाख्यगुणवत्त्वात् । तस्य त्रिगुणजातगुणाभावेन निर्गुणत्व-वचनात् । ज्ञः कालकारो गुणीति ह्युक्तम् । क्रमेण तदनुप्रवेशात् पञ्चब्रह्म-पुरुषकालक्षेत्रज्ञप्रधानाख्याः तत्समुदायरूपमव्यक्तश्च चेतनाधातुः पुरुषो ज्ञः । तदव्यक्तानुप्रवेशाच्च प्रज्ञया विशिष्टत्वात् प्राज्ञः सुषुप्तिस्थानोऽपि ज्ञस्त्रिगुण-जातज्ञानरूपमहत्तत्त्वविशिष्टत्वात् । तत्प्रज्ञारब्धश्च षड् धातुः पुरुषः स्वप्नस्थानो महदहङ्कारज्ञानवत्त्वेनान्तःप्रज्ञत्वाज् ज्ञः । तत्षड् धातुपुरुषारब्धस्तु चतु-र्विंशतिकः पुरुष आत्मा जागरितस्थानोऽपि ज्ञः । महदहङ्कारसम्भव-कर्मजः । मोहाद्धि भावेषु इच्छा द्वेषश्च भवति, ततः प्रवृत्तिः, प्रवृत्तेर्धर्माधर्मौ, तौ च शरीरं जनयतो भोगार्थम् ॥ १४ ॥

क्रपाणिः—“किमज्ञो ज्ञः” इत्यस्योत्तरम्—आत्मेत्यादि । करणानीह मनोबुद्धीन्द्रियाणि ।

पश्यतोऽपि यथादर्शं संक्लिष्टे नास्ति दर्शनम् ।

तद्वज्जले * वा कलुषे चेतस्युपहते तथा ॥

करणानि मनो बुद्धिर्बुद्धिकर्म्मन्द्रियाणि च ।

कर्तुः संयोगजं कर्म्म वेदना बुद्धिरेव च ॥

धीधृतिस्मृतिरूपज्ञानवत्त्वेन वहिःप्रब्रज्वाज् ज्ञः । तस्य ज्ञानं चेतनाधीधृति-
स्मृत्यहङ्काररूपं करणैर्योगात् प्रवर्त्तते वहिर्नानारूपेणाभिव्यज्यते ज्ञत्वेऽपि
करणानामवैमल्यादनैर्ममल्यादयोगाद् वा न तज् ज्ञानं वहिः प्रवर्त्तते ।

कस्मात् ? तत्राह—पश्यतोऽपीत्यादि । हिं यस्मादादर्शं संक्लिष्टे मलिते स्वं
पश्यतो जनस्य दर्शनं प्रतिमूर्त्तेर्न भवति, यथा यद्वत् कलुषे चाविले जले स्वं
पश्यतो जनस्य प्रतिमूर्त्तेर्दर्शनं नास्ति, तथा चेतसि मनस्युपहते ज्ञस्य ज्ञानस्य
प्रवृत्तिर्नास्ति । मनो हि सर्व्वकरणानां प्रयोजकत्वात् प्रधानं तस्मिन्नुपहते
हि शेषाणि करणानि न स्वातन्त्र्येणार्थेषु प्रवर्त्तितुं प्रभवन्ति । इन्द्रियार्थ-
भूतमनसां न ज्ञानं तत् पूर्वाध्याये निर्व्विकारः परस्वात्मेति श्लोकव्याख्याने
दर्शितम् । कानि पुनः करणानि ज्ञानसाधने भवन्तीत्यत आह—करणानी-
त्यादि । इह चतुर्व्विंशतिकादित्रिविधपुरुषस्य जागरितस्थानादेः प्रत्यगात्मनः
प्रकरणात् तच्चतुर्व्विंशतिभावान्तर्गतमनोबुद्धिभौतिकदशेन्द्रियाणि करणानि, तत्र
बुद्धिपदेन सुषुप्तिस्थानस्य प्राज्ञस्य प्रज्ञा तज्जाताहङ्काराख्या बुद्धिः स्वप्न-
स्थानस्य तैजसस्यात्मनः इति द्विधा बुद्धिरवरुद्धा । तत्र जागरितस्थानस्य
वैश्वानरस्यात्मनो विद्याबुद्धिमहत्तत्त्वजातबुद्धिस्त्रिधा धीः धृतिः स्मृतिश्चाहङ्कार-
जाता बुद्धिरभिमानलक्षणा । गर्व्वबुद्धिर्याहङ्कारबुद्धिः अयोगादिजातबुद्धिः ।
महतो जातो योऽहङ्कारस्तस्य पर्यायः—अज्ञानमविद्याहम्पतिरभिमान्ता च ।
तज्जातो योऽहङ्कारस्तस्य पर्यायः—गर्व्वोऽभिमानोऽहङ्कार इति । एतच्चतुर्व्विध-
बुद्धिरात्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षाद् बहुविधा प्रवर्त्तते । तदुक्तं प्राक् । भेदात्
न वर्त्तते ज्ञानमिति योजना । ननु यद्ययमात्मा ज्ञः, तत् किमित्यस्य सर्व्वज्ञानं न भवतीत्याह—
पश्यतोऽपीति चक्षुष्मतोऽपीत्यर्थः । तत्त्वमिति दर्शनविशेषणम् । तेन, म्लाने दपणे जले वा
दर्शनं भवदप्ययथार्थग्राहितया न तत्त्वरूपं भवतीत्यर्थः । चेतसीत्युपलक्षणम् । तेन चक्षु-
रादावप्युपहृत इति ज्ञेयम् ।

प्रकरणप्रस्तावात् ज्ञाने कर्म्मणि वेदनायाञ्च यावत्करणमात्मनस्तदाह—करणानीत्यादि ।

* तत्त्वं जले इति चक्रः ।

नैकः प्रवर्तते कर्तुं भूतात्मा नाश्नुते फलम् ।

संयोगाद् वर्तते सर्वं तमृते नास्ति किञ्चन ॥

न हेतुको वर्तते भावो वर्तते नाप्यहेतुकः ।

शीघ्रगत्वात् स्वभावात् तु भावो * न व्यतिवर्तते ॥ १५ ॥

कार्येन्द्रियार्थानां बह्वो वै बुद्धयः स्मृताः । आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानामेकैक-
सन्निकर्षजाः इति । कुत एषां करणसंज्ञेत्यत आह—कर्तुं रित्यादि । कर्तुः
करणैरेभिः सह संयोगजं कर्म भवति हस्तपादादीनां पञ्चानां कर्माण्युक्तानि
ग्रहणादीनि, श्रोत्रादीनां कर्माणि शब्दादिग्रहणानि । मनसः कम्म
दशेन्द्रियाभिगमनचिन्तातर्कविचारादीनि । बुद्धिकर्म तु हानोपादानो-
पेक्षान्यतमावधारणादिकं समयोगादितः । वेदना सुखदुःखसंवेदनम् । बुद्धिः
बहुविधा—श्रावणी त्वची चाक्षुषी चेत्येवमादिः । कर्तुं श्रुतुर्विशतिकपुरुषस्य
करणैर्मनोबुद्ध्यादिभिः सह संयोगजेति लिङ्गविपरिणामाद् योजना ।

ननु कर्तुं रेव कर्म किं न स्यादित्यत आह—नैक इत्यादि । एको भूतात्मा
स्वत्वात्मकृतपञ्चभूतोपाधिरव्यक्ताख्यात्मारब्धप्रत्यगात्मपुरुषो न कर्तुं क्रियां
न निष्पादयितुं प्रवर्तते फलञ्च नाश्नुते नामोति विना करणैः तथा
स्वभावात् । करणैः सह संयोगात् तु भूतात्मनः सर्वं कर्मवेदनाबुद्धिश्चेत्येतत्
सर्वं वर्तते । कस्मान्नैकः प्रवर्तते इत्यत आह—न हेतुक इत्यादि । हि
यस्मादिह सर्गावस्थायामेकः केवल एको भावो न वर्तते विनान्यसंयोगं,
नाप्यहेतुकोऽपि भावो वर्तते । सर्वो हि भावो ह्यनेकभावमेलनेनैकरूपो
हेतुश्च वर्तते । न च शीघ्रगत्वात् स्वभावाद् व्यतिवर्तते । शीघ्रगत्वस्वभावं

संयोगजमिति कर्मणा वेदनया बुद्ध्या च योज्यम् । नाश्नुते फलमेक इति योज्यम् । एक इति
निकरणः । संयोगाद् वर्तते इति करणसमुदायादुपपद्यते । तमृत इति संयोगं विना ।

अत्रैव सामग्रीजन्यवे सर्वकार्याणामुपपत्तिमाह—न ह्येक इत्यादि । एको भावः
कारणरूपः सहकारिकारणान्तररहितो न कार्यकरणे वर्तते इत्यर्थः । एवं तावदेककारणं
कार्यं न वर्तते । कार्यञ्च हेतुं विना न भवतीत्याह—वर्तते नाप्यहेतुक इति । हेतुं विना
उत्पत्तिधर्म्मो न वर्तते न भवतीत्यर्थः । तेन, करणयुक्तात्मजन्यं कार्यं न केवलादात्मनो हेतु-
रूपाद् भवतीत्युक्तं भवति । अथ हेतुं विना चेद्भावो न भवतीति, तत् किमभावेऽपि शारीराणां
भावानां हेत्वपेक्षा, न वेत्याह—शीघ्रगत्वादि । शीघ्रगत्वात् स्वभावात् लक्षितोऽभावो न स्वभाव

अनादिः पुरुषो नित्यो विपरीतस्तु हेतुजः ।

सदकारणवन्नित्यं दृष्टं हेतुमदन्यथा ॥

व्यतिक्रम्य न वर्त्तते । शीघ्रगत्वस्वभावो हि नैकस्य भवति विनान्यसंयोगम् । तस्मात् कर्तुः करणसंयोगात् सर्व्वं कर्म्मार्दिकं वर्त्तते तत् तु संयोगमृते किमपि कर्म्मार्दिकं नास्तीति । • इति चतुर्थप्रश्नोत्तरम् ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—अथ तत्राग्निवेशः पप्रच्छ । स नित्यः किं किमनित्यो निदग्निः इति । यदिदानीं सर्गावस्थायां न हेतुको वर्त्तते भावो वर्त्तते नाप्यहेतुकः । शीघ्रगत्वात् स्वभावात् तु भावो न व्यतिवर्त्तते, तर्हि स पुरुषः किं नित्योऽथ किमनित्यो निदग्निः इति । एवं पृष्ठो गुरुराह—अनादिरित्यादि । यः पुरुषोऽनादिरहेतुक आदिर्हेतुभूत आदिः पुरुष एव नास्ति यस्य सोऽनादिः पुरुषो नित्यः । विपरीतस्तु हेतुज इति हेतुर्हेतुभूतपुरुषजः पुरुषो विपरीतोऽनित्य इति । तत्र यथा सदकारणवन्नित्यमिति—असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सद्जायत । तदात्मानं स्वयमकुलत तस्मात् तत् सुकृतमुच्यते, इति य आत्मषट्क आदिः परमः पुरुष उक्तस्तदब्रह्म तत् सदकारणवदनादिः पुरुषस्तत्सन्नित्यं दृष्टम् । विपरीतस्तु हेतुजो यथा—हेतुमदन्यथा । तदादिपुरुषहेतुकं यद्यत्तदन्यथा न नित्यम् इति । अथवा अनादिरादिहेतुः पुरुषो यस्य नास्ति स आत्मषट्कः परमपुरुषः परमात्मा नित्यः । यतः सदकारणवन्नित्यं यद्यत् सद्स्तु अकारण तत् सर्व्वं नित्यम् । असदेवासत् प्राक् सर्गाद् यदासीत् तन्नित्यम् । सर्गे सैव शक्तिर्नाम सत् तेजोऽभवदापोऽभवदन्नञ्चाभवत् तत् सदपि चाकारणं, तत् त्रयोपाधिर्गायत्री च सदकारणं, तस्मान्नित्यं सैव स्वयं परमात्मात्मषट्कः पुरुषोऽभवत् अनादिरेव तस्मान्नित्यः । विपरीतस्तु हेतुजः । यो यो हेतुजः पञ्चब्रह्मपुरुषादिः स स विपरीतोऽनित्यः । यतो दृष्टं हेतुमदन्यथा । यत् सत् हेतुमत् तत् व्यतिवर्त्तते 'शीघ्रगत्वस्वभाव' न त्यजतीत्यर्थः । तेन, अहेतुक एवाभावो भवति, भावस्तु सहेतुकः । उक्तं हि—“उत्पत्तिहेतुर्भावानां न निरोधेऽस्ति कारणम्” इति । किंवा, शीघ्रगत्वादस्थिरत्वादभावो नावस्थान्तरमात्मनाशं प्रति गच्छतीति ग्रन्थार्थः ॥ १५ ॥

चक्रपाणिः—“स नित्यः किमनित्यः” इत्यस्योत्तरम्—अनादिरित्यादि । अनादिः पुरुषोऽव्यक्तरूपत्वादात्मशब्दाभिधेयः । विपरीत इत्यादिमान् राशिरूपः पुरुष इत्यर्थः । अत्रैवानादेर्नित्यत्वे शास्त्रान्तरसम्मतमप्याह—सदित्यादि । सदिति त्रिविधसमये प्रमाणगम्यभावरूपम् । एतेन, प्रागभावस्याकारणवतोऽप्यभावरूपतयाऽनित्यत्वं न व्यभिचारकम् । हेतुजमन्यदपि भावरूपमिति योजनीयम् । तेन, हेतुजस्यापि प्रध्वंसस्य विनाशित्वं परिहृतं भवति ।

तदेव भावादग्राहं नित्यत्वान्न * कुतश्चन ।

भावाज्ज्ञेयं तदव्यक्तमचिन्त्यं व्यक्तमन्यथा ॥

अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विभुः व्ययः ।

तस्माद् यदन्यत् तद्व्यक्तं वक्ष्ये । चापरं द्वयम् ॥

व्यक्तमैन्द्रियकञ्चैव गृह्यते तद् यदिन्द्रियैः ।

अतोऽयत् पुनरव्यक्तं लिङ्गं ग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ १६ ॥

अन्यथा नित्यतोऽन्यथाऽनित्यं दृष्टम् । तत् सत् किमनुमानग्राह्यमित्यत आह—
तदेव भावादग्राहमिति । तत् सत् खलु भावादग्राह्यम् । किमिदमग्राह्यमित्यत
आह—नित्यत्वादित्यादि । तत् सत्कारणवत् कुतश्च भावान्न ज्ञेयं नित्यत्वात्
इत्युच्यते भावादग्राह्यमिति । तदव्यक्तमचिन्त्यं मनसा चिन्तितुमशक्यम् ।
अन्यथा व्यक्तं यद्भावाज्ज्ञेयं चिन्तितुं शक्यं तद् व्यक्तमिति । तथाचात्म-
षट्कः परमात्मा सदाशिवग्वेदादयः पञ्च ब्रह्मपुरुषाः कालो नाम महाविष्णुः
क्षेत्रज्ञो नाम विष्णुः प्रधानं नाम ब्रह्मा चेत्येते पुरुषाश्चेतनाधातुकाः कुतश्चन
भावान्न ज्ञेया अचिन्त्याश्च, तस्मादव्यक्ताख्याः साङ्ख्ययोगाधिगम्याः । ततो-
ऽन्यथा तु सर्वं व्यक्तम् ।

तत् किं तावदित्यत आह—अव्यक्तमित्यादि । परमात्मादि-प्रधानान्त-
समुदायोऽव्यक्तं नामात्मा च क्षेत्रज्ञाधिष्ठितत्वात् क्षेत्रज्ञश्च शश्वद्वर्तते इति
शाश्वतो विभवात् सर्वगतत्वात् विभुः अव्ययत्वादव्ययश्चेत्येकोऽर्थः । ननु
कुतश्च भावाज्ज्ञेयं चिन्त्यं यत् तद्व्यक्तं कथमव्यक्तं भवति ? अनुमान-
गम्यत्वात् तु व्यक्तमेवेत्यत आह—तस्मादित्यादि । तस्मात् क्षेत्रज्ञाधि-
ष्ठितात् क्षेत्रज्ञादन्यद् यद्व्यक्तमित्यस्मात् तद्भावाज्ज्ञेयत्वेन व्यक्तमप्यव्यक्तम्
उच्यते । तदप्यव्यक्तं व्यक्तमपरं द्वयं वक्ष्यते—व्यक्तमित्यादि । ऐन्द्रियकञ्चैव
व्यक्तं, किं नु खल्वैन्द्रियकम् ? गृह्यते तद् यदिन्द्रियैरिति । इन्द्रियैरेव गृह्यते

अथ किं तन्नित्यत्वमित्याह—तदेवेत्यादि । भावाद्गुणपक्षधर्मकात् । तन्नित्यत्वं न कुतोऽपि
भावाद भवति । नित्यत्वं हि न कुतोऽपि भवति । ततश्चात्मनो भावं प्रति निर-
पेक्षत्वात् सर्वेभ्यो भावेभ्योऽप्यग्रे नित्यत्वं सदेव । तदेवममृतं नित्यमव्यक्तं ज्ञेयम् । अचिन्त्यम्
इत्यव्यक्तविशेषणम् । अव्यक्तञ्च मूलप्रकृतिः । व्यक्तमन्यथेति प्रकृतेरन्यतरकार्यं महदात्मिकम्
अनित्यम् । आकाशमपि विकाररूपतयाऽनित्यमेव । उदासीनपुरस्तु नित्य एवः व्यक्तशब्देनैव
लक्षितं इत्युक्तमेव । पुनः प्रकारान्तरेण व्यक्ताव्यक्तार्थमाह—वक्ष्यते इत्यादि । अपरं द्वयमिति

तदैन्द्रियकमुच्यते, तद्व्यक्तम् । अतोऽन्यत् पुनरनैन्द्रियकमव्यक्तम् । अनैन्द्रिय-
 कन्तु लिङ्गग्राह्यतोन्द्रियं क्षेत्रज्ञो नामात्मा हि लिङ्गग्राह्योऽतीन्द्रियश्च ।
 पृथक् प्रधानादि-परमात्मान्तं सर्व्वमतीन्द्रियं न लिङ्गग्राह्यमित्यत एवावय्वम्
 अव्यक्तं न तत् सर्व्वं सुषुप्तिस्थानश्चात्मा प्राज्ञो लिङ्गग्राह्योऽतीन्द्रियश्चाव्यक्तम्
 उच्यते । उक्तन्तु प्रश्नोपनिषदि—यथा सौम्य सौम्यायण वयांसि वासो-
 वृक्षं संप्रतिनिष्ठन्ते । एवं ह वै सर्व्वं परमात्मनि सम्प्रतिनिष्ठते । पृथिवी च
 पृथिवीमात्रा चाग्निश्चात्मा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा
 चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यश्च श्रोत्रश्च श्रोतव्यश्च घ्राणश्च घ्रातव्यश्च
 रसश्च रसयितव्यश्च त्वक् च स्पर्शयितव्यश्च हस्तौ चादातव्यश्चोपस्थश्चानन्दयि-
 तव्यश्च पायुश्च विसृज्ययितव्यश्च पादौ च गन्तव्यश्च बुद्धिश्च बोद्धव्यश्चाहङ्कार-
 श्चाहङ्कार्य्यश्च चित्तश्च चेतयितव्यश्च तेजश्च विद्योतयितव्यश्च प्राणश्च विधारयि-
 तव्यश्चेति । एष हि द्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा
 पुरुषः । स परेऽक्षर आत्मनि सम्प्रतिनिष्ठते परमेवाक्षरं प्रतिप्रद्यते । स यो
 ह वै तदश्रोत्रमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते सौम्य स सर्व्वज्ञः सर्व्वो
 भवति तदेष श्लोकः । विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्व्वैः प्राणा भूतानि सम्प्रति-
 तिष्ठन्ति यत्र । तदक्षरं वेदयते यस्तु सौम्य स सर्व्वज्ञः सर्व्वमेवाविवेश । इति ।
 एवञ्च स्वप्नस्थानोऽप्यात्मा षड्धातुः पुरुषो भूतात्मा खलु शब्दतन्मात्रादि-
 पञ्चभूतोपाधिरव्यक्तात्मनारब्धस्तैजसो नामात्मा लिङ्गग्राह्योऽतीन्द्रियश्चेति
 अव्यक्तात्मोच्यते । तदुक्तञ्च प्रश्नोपनिषदि—अथ द्वैनं पिप्पलादं सौम्या-
 यणो गार्ग्यः पप्रच्छ, भगवन्नेतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिन् जाग्रति
 कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति कस्यैतत् सुखं भवति कस्मिन् नु सर्व्वं सम्प्रति-
 ण्ठिता भवन्तीति । तस्मै स होवाच । यथा गार्ग्यं मरीचयोऽङ्केस्यास्तं
 गच्छतः सर्व्वे एतस्मिंस्तेजोमण्डले एकीभवन्ति ताः पुनः पुनरुदयतः प्रच-
 रन्त्येवं ह वै तत् सर्व्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन तर्हि एष पुरुषो न शृणोति
 न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न
 विसृजते नेयते । स्वापतीत्याचक्षते । प्राणाग्रय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति ।
 गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्य्यपचनो यद् गार्हपत्यात् प्रणीयते
 प्रणयनादाहवनीयः प्राणः । यदुच्छ्वासनिश्वासावेतावाहुनी समं नयतीति
 प्रकारान्तरं व्यक्ताव्यक्तद्वयम् । लिङ्गग्राह्यमित्यनुमानग्राह्यम् । अतीन्द्रियमित्यनेन चेन्द्रियग्रहणायोग्यं यत्
 केनापि शब्दादिलिङ्गेन गृह्यते, तदव्यक्तम् । किन्तु यन्नित्यानुमेयं मनोऽहङ्कारादि तदेवाव्यक्तम् ॥१६॥

खादीनि बुद्धिरव्यक्तमहङ्कारस्तथाष्टमः ।

भूतप्रकृतिरुद्दिष्टा विकाराश्चैव षोडश ॥

समानः । मनोऽहरवयजमान इष्टफलमेवोदानः स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति । अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति । यत् श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति । देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनःपुनः प्रत्यनुभवति । दृष्टश्चादृष्टश्च श्रुतश्चाश्रुतञ्चानुभूतञ्चानुभूतश्च सर्वं पश्यति सर्वं पश्यति । इति स्वप्नस्थानः । अत्र समानोच्छ्वासनिश्वासाभ्यामनुमीयतेऽयं स्वपितीति । चतुर्विंशतिकस्य मनसि दशेन्द्रियाणि लीयन्ते, प्राणाः पञ्च जाग्रतीति । तद्विशिष्टः षड्धातुः पुरुषो देवः स्वप्ने मनसा स्वप्नान् पश्यति । इति । तर्हि जागरितस्थानस्त्वेष चतुर्विंशतिको भूतात्मा किमैन्द्रियकत्वाद् व्यक्तोऽभिधीयते, न च व्यक्तः ? यतो लिङ्गग्राह्यश्चातीन्द्रियश्च मनोदशेन्द्रियोऽलिङ्गग्राह्याणि दशितानि स्वस्वकर्माणि लिङ्गानि खरद्रवचलोष्णाप्रतिघातलिङ्गानि भूम्यादीनि पञ्च भूतानि । तेषां गन्धादयोऽर्थाः स्वकायगन्धादि लिङ्गानि । लिङ्गान्येषां व्यक्तान्येन्द्रियकाणि । इति पञ्चमप्रश्नोत्तरम् ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—तत्राग्निवेशः पप्रच्छ, प्रकृतिः का विकाराः के इति । यतः सम्भूत एष चतुर्विंशतिकोऽतीन्द्रियो लिङ्गग्राह्यश्च तेषां चतुर्विंशतेः सम्भवहेतुषु का प्रकृतिर्नाम धातुर्विकाराश्च के धातव इति । तत्रोत्तरमाह—खादीनि इत्यादि । उद्दिष्टं पूर्वं प्रकृतिश्चाष्टधातुकीति लोके पुरुषे च भूतानामष्टौ प्रकृतयः खादीन्युक्तानि पूर्वम् । महाभूतानि खं वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा । शब्दः स्पृशश्च रूपश्च रसो गन्धश्च तद्गुणाः । इति । तानि खादीनि शब्दमात्रगुण आकाशः स्पृशमात्रगुणो वायू रूपमात्रगुणं तेजो रसमात्रगुणा आपो गन्धमात्रगुणा क्षितिरित्येतानि । बुद्धिर्महत्त्वं जीवात्मा विषमत्रिगुणलक्षणा विद्याबुद्धिः प्रज्ञा । अव्यक्तन्तु शक्तिब्रह्मगायत्रीश्वरविद्याविद्यात्मकपञ्चब्रह्मपुरुषकालक्षेत्रज्ञप्रधानानीत्येतत्सृष्टायात्मकं समत्रिगुणलक्षणं संहतरूपम् । अहङ्कारोऽहमित्यभिमानहेतुमेलनविषमत्रिगुणलक्षणस्त्वविद्याबुद्धिः । स चेह गणनायां स्वमपेक्षयाष्टमो न सगै । सगै ह्यव्यक्तमहदहङ्कारस्ववायुज्योतिरवभूमय इति । इत्यष्टधातुकी भूतप्रकृतिरुद्दिष्टा पूर्वं प्रकृतिश्चाष्टधातुकीत्युक्तम् । विकाराश्चैव षोडशेति यदिहोद्दिष्टम् । तान् विकारानाह—

चक्रपाणिः—“प्रकृतिः का विकाराः के” इत्यस्योत्तरम्—खादीनीत्यादि । खादीनि सूक्ष्म-

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।

समनस्काश्च पञ्चार्था विकारा इति संज्ञिताः ॥

इति क्षेत्रं समुद्दिष्टं सर्वमव्यक्तवर्जितम् ।

अव्यक्तमस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञमृषयो विदुः ॥ १७ ॥

बुद्धीन्द्रियाणीत्यादि । इति षोडश विकारा इति संज्ञिता धातव इति चतुर्विंशतिको विश्वरूपो भूतात्मा लोके पुरुषे तु तैजसाख्य आत्मा स्वप्नस्थानः सूक्ष्मशरीरी । एतैश्चतुर्विंशत्या निष्पन्नश्चतुर्विंशतिको राशिपुरुषो वैश्वानर आत्मा जागरितस्थानः । तत्रात्मकृतसत्त्वरजस्तमांसि स्वस्थमाहङ्कारिकं मनोऽंशेन प्रवेश्य तैः संयुक्तं सत्त्वसंज्ञकं मनः सृजति आहङ्कारिकाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाण्येतान्यात्मकृतानि स्वादीन्येकैकाधिकानि पञ्चोपादायैतानि श्रोत्रादीनि सृजन्ति । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि सृजन्ति । पञ्च च तानि स्वादीनि स्वस्वशब्दादीनि परस्परानुग्रहाच्छब्दादीनि सृजन्तीति विकारसंज्ञकाः षोडशधातवः । इति चतुर्विंशतिधातुकाधिष्ठानभूतं शरीरमिदं शुक्रशोणितमात्राहारजभूतेभ्यो जायते, तद् वक्ष्यते विस्तरेणेति । ननुक्तमव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञ इति, तत्राव्यक्तं नाम यतस्तदुक्तं स आत्मा क्षेत्रज्ञो नाम कस्मादित्यत आह—इति क्षेत्रमित्यादि । इत्युक्तं सर्वमव्यक्तवर्जितं क्षेत्रं समुद्दिष्टम् । अव्यक्तमिहाव्यक्तपुरुषः सत्त्वादित्रिगुणसाम्योपाधिः पुरुषोऽव्यक्तं तत्रोपाधिरपि त्रिगुणसाम्यं क्षेत्रमुक्तं भगवद्गीतायां त्रयोदशाध्याये । इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद् यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः । क्षेत्रज्ञश्चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत् तज्ज्ञानं मतं मम । महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकश्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः । इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।

मूतखादीनि तन्मात्रशब्दाभिधेयानि । बुद्धिर्महच्छब्दाभिधेया । अव्यक्तं मूलप्रकृतिः । अहङ्कारो बुद्धिविकारः, स च त्रिविधो भूतादिस्तैजसो वैकारिकश्च । भूतानां स्थावरजङ्गमानां प्रकृतिर्भूतप्रकृतिः । तत्र चाव्यक्तं प्रकृतिरेव परम् । बुद्ध्यादयस्तु स्वकारणविकृतिरूपा अपि स्वकार्योपेक्षया प्रकृतिरूपा इह प्रकृतित्वेनोक्ताः । यदुक्तम्—“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त” इति । विकारानाह—विकारा इत्यादि । ‘एव’शब्दो भिन्नक्रमावधारणे, तेन, विकारा एव षोडश परं न प्रकृतयः ; बुद्धेरिन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियाणि । पञ्चार्था इति स्थूलाः

जायते बुद्धिर्व्यक्ताद् बुद्धिग्राहमिति मन्यते ।

परं खादन्यहङ्कार उपादत्ते यथाक्रमम् ॥

एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतमिति । तस्मादिहाव्यक्तं त्रिगुणसाम्यं न तु पुरुषाधिष्ठितत्रिगुणसाम्यसमुदायरूपमिति । तत् त्रिगुणसाम्यमत्राव्यक्तं क्षेत्रं गीतायां कृष्णाभिप्रेतमित्यविरोधः । अत आह—अव्यक्तमस्येत्यादि । अस्य क्षेत्रस्य त्रिगुणसाम्यरूपाव्यक्तमहदादेरतदन्तस्य क्षेत्रस्य ज्ञातारमव्यक्तरथं पुरुषं क्षेत्रज्ञमृषयो विदुस्तत्क्षेत्रज्ञाधिष्ठितत्वात् तत्क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं कालानुप्रविष्टं प्रधानमभिव्यक्तसमत्रिगुणमित्येतत्समुदायोऽप्यव्यक्तमपि क्षेत्रज्ञमृषयो विदुः इत्यत उक्तमव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञ इति । बुद्धीन्द्रियाणि सार्थानि मनः कर्मेन्द्रियाणि च । अहङ्कारश्च बुद्धिश्च पृथिव्यादीनि चैव हि । अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्यास्य निगद्यते । ईश्वरः सर्वभूतस्थः सन्नसन् सदसच्च यः । इत्युक्तं याज्ञवल्क्यसंहितायामिति ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—ननु चतुर्विंशतिकस्य पुरुषस्य धातुषु याऽऽधातुकी प्रकृतिरुक्ता तत्राष्टौ याः प्रकृतयस्ताः किं प्रसिद्धाः सन्तीत्यत आह—जायते इत्यादि । यदिदमव्यक्तं कालानुप्रविष्टक्षेत्रज्ञाधिष्ठितप्रधानत्रिगुणसाम्यलक्षणं तस्मादव्यक्तात् तत्त्रिगुणवैषम्यलक्षणस्तस्याव्यक्तस्यैकादशांशस्यैकांशो महान् नाम प्रथमं बुद्धिर्जायते । मनो मतिर्महानात्मेत्यादिपर्याया विद्याबुद्धिः जायते । सा च त्रिविधा सात्त्विकी राजसी तामसी च । तत्र सात्त्विकी विद्या प्रज्ञा चित्तमित्युच्यतेऽव्यक्तस्य न तु प्राज्ञतैजसवैश्वानराणां, तथा सात्त्विकवया विद्याबुद्ध्या दिक्कालाभ्याश्च विशिष्टं तदनुप्रविष्टं यावदव्यक्तं तावान् समुदायः प्राज्ञो नामात्मा बभूवेति आत्मात्मान्तरमारभते कालः कालान्तरमारभते

आकाशादयः शब्दादिरूपाः, गुणगुणिनः परमार्थतो भेदो नास्त्येवास्मिन् दर्शने । एनमेव प्रकृतिविकारसमूहं क्षेत्रक्षेत्रज्ञभेदेन विभजते—इतीत्यादि । अव्यक्तवर्जितमिति प्रकृत्युदासीनवर्जितम्, प्रकृतेश्चोदासीनपुरुषचैतन्येन चैतन्यमस्त्येव ॥ १७ ॥

चक्रपाणिः—सम्पति महाप्रलयानन्तरं यथा आदिसर्गे बुद्ध्यादुत्पादो भवति, तदाह—जायत इत्यादि । बुद्धिग्राहमिति मन्यत इति बुद्धेर्ज्ञानेनाहङ्कारेणाहमिति मन्यत इत्यर्थः । खादीनीति खादीनि सूक्ष्माणि तन्मात्ररूपाणि तथैकादशेन्द्रियाणि । वचनं हि—“प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारस्तस्माद्गुणश्च षोडशकः” इति । यथाक्रममिति तस्मादहङ्कारादुत्पद्यते क्रमेण, तत्र वैकृतावसात्त्विकादहङ्कारात् तैजससहायादेकादशेन्द्रियाणि भवन्ति, भूतादेस्त्वहङ्कारात् तामसात् तैजस-

ततः सम्पूर्णसर्वाङ्गो जातोऽभ्युदित उच्यते ।

पुरुषः प्रलये चेष्टैः पुनर्भावैर्वियुज्यते ॥

दिग् दिगन्तरमारभते । ततस्तथा विषमत्रिगुणलक्षणया बुद्ध्या खलु मनसा तद्व्यक्तमहं सर्व्वकर्त्तेति विषय्यरूपेण स्वं मन्यते । इति मलिनविषम-
त्रिगुणलक्षणोऽहमिति विषय्ययाभिमतता दिक्कालविशिष्टोऽहङ्कारो महता
सहितादव्यक्ताज्जायते इत्यव्यक्तस्य द्वितीयं कार्य्यम् ।

महत एकादशांशस्यैकांशरूपः क्षेत्रज्ञानुप्रविष्ट एव । स च त्रिविधः । विषम-
मलिनसत्त्वबहुलः सात्त्विको वैकारिको नाम । तादृशरजोबहुलस्तैजसो नाम
राजसः । तादृशतमोबहुलस्तामसो भूतादिर्नामेति । तत्रादौ भूतादिरहङ्कारः तत्परं
यथाक्रमं क्रमेण सत्त्वोद्रेकात् सत्त्वबहुलं शब्दमात्रगुणमाकाशमुपादत्ते । रजोबहुलं
स्पर्शमात्रगुणं वायुम् । सत्त्वरजोबहुलं रूपमात्रगुणं तेजः । सत्त्वतमोबहुला
रसमात्रगुणा अपः । तमोबहुलां गन्धमात्रगुणाश्च पृथिवीमिति । ततो
वैकारिको नामाहङ्कारस्तैजससहायाद् युगपदेव पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्म्म-
न्द्रियाणि बुद्धिकर्म्मोभयात्मकं मनश्चोपादत्ते । महदादेरतदन्तानामधिदेवताश्च
उपादत्ते । तासां देवतानां ब्रह्मा महान्तं प्राविशदहङ्कारमीश्वरः प्राविशत्
प्राविशच्च मनश्चन्द्रमाः श्रोत्रं दिशं स्पर्शेन वायुश्चक्षुः सूर्य्यं आपो रसनं घ्राणं
क्षितिः पायुं मित्रः प्रजापतिरुपस्थं हस्तमिन्द्रः पादं विष्णुरग्निर्वाचमिति ।
इत्येवं प्राज्ञ आत्माऽहङ्कारेण मनो दशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि सृष्ट्वाऽहङ्कारादि-
सप्तदशकं लिङ्गं शरीरमादायात्मानमारभ्य पुनः पञ्चानां महाभूतानामाकाशं
क्रियन्तं दिक्कालाभ्यां संयोज्याकाशं सृष्ट्वा तं वायौ प्रवेश्य द्वात्मकं वायुं
सृष्ट्वा तं तेजसि प्रवेश्य त्रात्मकं तेजः सृष्ट्वा तदप्सु प्रवेश्य चतुरात्मिका अपः सृष्ट्वा
ताः पृथिवीं प्रवेश्य पञ्चात्मिकां पृथिवीं सृष्ट्वा तानि पञ्च भूतान्यनुप्रावेश्य
षड्धातुः सर्व्वसम्पूर्णाङ्गः सन् जातो लोकोऽभ्युदित उच्यते । याज्ञ-
बल्क्यसंहितायाश्च । बुद्धेरुत्पत्तिरव्यक्तात् ततोऽहङ्कारसम्भवः । तन्मात्राणि
ह्यहङ्कारादेकोत्तरगुणानि च । शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ।

सहायात् पञ्च तन्मात्राणि । यदुक्तम्—“सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात् ।
भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादभयम्” इति । तत इति आहङ्कारिककार्यान्तरं
तन्मात्रेभ्य उत्पन्नस्थूलभूतसम्बन्धात् । सम्पूर्णसर्वाङ्गो जात इति आदिसर्गो जातः ।
एवमादिसर्गं प्रकृतेर्महदादिसर्गं दर्शयित्वा महाप्रलये प्रकृताव्यक्तरूपायां बुद्ध्यादीनां

यो यस्मान्निःसृतश्चैषां स तस्मिन्नेव लीयते । यथात्मानं सृजत्यात्मा तथा वः कथितो मया । विपाकात् त्रिप्रकाराणां कर्मणामीश्वरोऽपि सन् । सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणास्तस्यैव कीर्त्तिताः । रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवद् भ्राम्यते हि सः । इति । लोकवदन्नमयोऽयं पुरुष एतस्यात्मानं भूमितत्त्वबहुलं पञ्चभूतात्मकम् । तस्यान्नस्यात्मन आत्मा प्राणमयः पुरुषस्तस्य प्राण एव शिरो व्यानो दक्षिणः पक्षः समान उत्तरः पक्ष आकाश आत्मा पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । तस्यात्मन आकाशस्यान्तरात्मा मनोमयस्तस्य यजुरेव शिरः ऋग्दक्षिणः पक्षः सामोत्तरः पक्ष आदेश आत्माऽथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तस्यात्मन आदेशस्य अन्तरात्मा विज्ञानमयस्तस्य श्रद्धैव शिरः सत्यं दक्षिणः पक्ष ऋतमुत्तरः पक्षो योग आत्मा महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तस्यात्मनो योगस्यान्तरात्मानन्दमयः तस्य प्रियमेव शिरो मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्ष आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । एष चेतनाधातुरव्यक्तात्मेति ख्यापितम् । तस्यात्मन आनन्दस्यान्तरात्मा हिरण्यमयः पुरुषः परमात्मा शिवस्तस्य तेजः शिरः आपो दक्षिणः पक्षोऽन्नमुत्तरः पक्षो गायत्रीशक्तिरात्मा शक्तिरसद् ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युन्नेयम् । भवति चात्र कठोपनिषदि श्लोकः । हिरण्यमये परे कोषे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद् यदात्मविदो विदुरिति ।

एष षड्धातुः पुरुषः खलु यावत् प्रलयं वृत्तते न नश्यति पुनः पुनर्जायते ततो नारायणस्यास्यादित्यस्य देहादुत्क्रान्तौ प्राकृतप्रलये प्रकृतौ स्थिते काले क्षेत्रज्ञे प्रधानस्य गुणसाम्ये द्विपराद्धकाले पुनर्भाववैरियुज्यते । तदुक्तं मनुना । एवं सर्वं स सृष्ट्वेदं माश्चाचिन्त्यपराक्रमः । आत्मन्यन्तर्दधे भूयः कालं कालेन पीडयन् । यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति । तस्मिन् स्वपति तु स्वस्थे कर्मात्मानः शरीरिणः । स्वकर्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति । युगपत् तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन् महात्मनि । तदायं सर्वभूतात्मा सुखं

लयमाह—पुरुष इत्यादि । इष्टैर्भावैरिति पुरुषस्य भोगार्थमिष्टैर्बुद्ध्यादिभिः । अन्ये तु एवंभूतसर्गमत्रजन्मनि, बुद्ध्यादिवियोगञ्च मरणे ब्रुवते । तन्न, जन्ममरणयोर्बुद्ध्यादीनां विद्यमानत्वात् । उक्तं हि—“अतीन्द्रियैस्तैरतिसूक्ष्मरूपैरात्मा कदाचिन्न विमुक्तपूर्वः । नैवोन्द्रियैर्नैव मनोमतिभ्यां न चाप्यहङ्कारविकारदोषैः” इति । तथान्यत्राप्युक्तम्—“पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् । संसरति निरुपभोगं भोगैरधिवासितं लिङ्गम्” इति ।

अव्यक्ताद् व्यक्तां याति व्यक्तादव्यक्तां पुनः ।

रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवत् परिवर्तते ॥

येषां द्वन्द्वे परासक्तिरहङ्कारपराश्च ये ।

उदयप्रलयौ तेषां न तेषां ये त्वतोऽन्यथा ॥ १८ ॥

स्वपिति निवृत्तः । ततोऽयन्तु समाश्रित्य चिरं तिष्ठति सेन्द्रियः । न च स्वं कुरुते कर्म तदोत्क्रामति मूर्त्तितः । यदाणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्थास्तु चरिष्णु च । समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्त्तिं विमुञ्चति । एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्व्वं चराचरम् । संजीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्यय इति ।

तर्हि पुनर्न कदापि किं जायते इत्यत आह—अव्यक्तादित्यादि । उक्तरूपेण अव्यक्ताद् व्यक्तां याति, पुनः कल्पान्ते प्रलये व्यक्तादव्यक्तां याति । एवं-प्रकारेण रजस्तमोभ्यामाविष्ट एष पुरुषश्चक्रवत् परिवर्तते भ्राम्यति यावत् त्रिगुणसाम्यलक्षणप्राकृतप्रलयम् । उक्तञ्च भगवद्गीतायाम् । सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद् ब्रह्मणो विदुः । रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहारात्रविदा जनाः । अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे । रात्रागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके । भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते । रात्रागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे । परस्तस्मात् तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः । यः स सर्व्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति । अव्यक्तोऽक्षर इत्याहुस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद् धाम परमं मम । पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया । यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्व्वमिदं ततम् । इति । नन्वेवं चक्रवत् परिवर्त्तनं केषां भवति ततो निवृत्तिर्वा केषां कुतः स्यादित्यत आह—येषां द्वन्द्व इत्यादि । येषां देवनरादीनां द्वन्द्वे खलु सविपर्य्यये द्वये द्वये सुखदुःखे इच्छाद्वेषे इत्यादौ परा परमा आसक्तिरासङ्गः,

तस्मात् महाप्रलय एव प्रकृतौ लयः, तदादिसर्ग एव प्रकृतेर्महदादिसृष्टिरिति । एतमेव प्रपञ्चं लयञ्च प्रकृतेराह—अव्यक्तादित्यादि । अव्यक्तादिति प्रकृतेः, व्यक्तामिति महदादिमहाभूतपर्यन्त-प्रपञ्चरूपतां याति । व्यक्तात् महदादिमहाभूतपर्यन्तप्रपञ्चाद्यवस्थातः पुनरव्यक्तरूपतां याति ;—महाप्रलये हि महाभूतानि तन्मात्रेषु लयं यान्ति ;—तन्मात्राणि तथेन्द्रियाणि चाहङ्कारे लयं यान्ति, अहङ्कारो बुद्धौ, बुद्धिश्च प्रकृताविति लयक्रमः । अथञ्च लयक्रमो मोक्षेऽपि भवति । परन्तु तं पुरुषं प्रति पुनः सर्गं नारभते प्रकृतिः । अयं संसारः कुतो भवतीत्याह—रज इत्यादि । आविष्टो युक्तः । चक्रवत् परिवर्त्तत इति पुनः पुनर्लयसर्गाभ्यां युज्यते । द्वन्द्व इति रजस्तमोरूपे

प्राणापानौ निमेषाद्या जीवनं मनसो गतिः ।

इन्द्रियान्तरसञ्चारः प्रेरणं धारणञ्च यत् ॥

देशान्तरगतिः स्वप्ने पञ्चत्वग्रहणं तथा ।

दृष्टस्य दक्षिणेनाक्षणा सव्येनावगमस्तथा ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेतना धृतिः ।

बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥

ये चाहङ्कारपरा अविद्यामूढास्तेषामुदयप्रलयौ कल्पे कल्पे जन्ममरणे भवतः । ये ततोऽन्यथा द्वन्द्वानासक्ता अहङ्कारविवर्जितास्तेषां नोदयप्रलयौ पुनरिह जन्ममरणे न भवतः, संसारान्निवृत्तिर्भवतीति । इति षष्ठप्रश्नस्योत्तरम् ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—तत्राग्निवेशः पप्रच्छ, किं लिङ्गं पुरुषस्य चेति । ननु यदुक्तं व्यक्तमैन्द्रियकञ्चैव गृह्यते तद् यदिन्द्रियैः । अतोऽन्यत् पुनरव्यक्तं लिङ्ग-ग्राह्यमतीन्द्रियमिति, पुरुषस्य तल्लिङ्गं किमिति ? तथा पृष्ठः पुनर्व्वसुखाच—प्राणा-पानावित्यादि । प्राण उच्छ्वासोऽपानो निश्वास इति । निमेषाद्या निमेषोन्मेषा-कृतिस्वरवर्णविशेषात्मबानानि तासु तासु योनिषूत्पत्तिश्च । जीवनमायुः, यावज्जीवति, मनसो गतिश्चिन्त्यादौ विषये । इन्द्रियान्तरसञ्चारो मनसः, यदर्थग्रहणायैकस्मिन्निन्द्रिये मनः सञ्चरति तदिन्द्रियसञ्चारतोऽन्यस्मिन्निन्द्रिये मनसो यः सञ्चारः स इन्द्रियान्तरसञ्चारः । प्रेरणं तदिन्द्रिये मनसो यद् यच्च । तत्रैवेन्द्रिये धारणं स्थिरतयावस्थानकरणम् । स्वप्ने च मनसो देशान्तर-गतिः । पञ्चत्वग्रहणं मरणम् । दक्षिणेनाक्षणा दृष्टस्य सव्येनाक्षणावगमस्तथा सव्येन दृष्टस्यार्थस्य दक्षिणेनाक्षणावगमः । इच्छा च द्वेषश्च सुखश्च दुःखश्च प्रयत्नश्च चेतना च धृतिर्बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारश्चेत्येतानि प्रत्यगात्मनि वर्त्तमानानि परमात्मनः प्रत्यगात्मनः परमस्यात्मनोऽव्यक्तस्य लिङ्गानि न तु परमपुरुषस्य परमात्मनो लिङ्गानि तस्याप्रमेयस्य लिङ्गाभावात् । उक्तं हि श्वेताश्व-तरोपनिषदि । निष्क्रियं निर्गुणं शान्तं निरवदं निरञ्जनम् ।

मिथुने, अहङ्कारपरा इति अहङ्कारान्ममेदमित्यादि मिथ्याज्ञानपराः । उदयप्रलयौ जन्ममरणं, किंवा लयसर्गौ । अतोऽन्यथेति रागद्वेषविसुक्ता निरहङ्काराश्च ये, तेषां नोदयप्रलयौ भवतः ॥ १८ ॥

चक्रपाणिः—“किं लिङ्गं पुरुषस्य च” इत्यस्योत्तरम्—प्राणापानावित्यादि । प्राणापानावुच्छ्वास-निश्वासौ । निमेषाद्या इति ‘आद्य’शब्दग्रहणेन उन्मेषाद्या द्रक्षेणविशेषा गृह्यन्ते । मनसो

अमृतस्य परं सेतुर्दग्धेन्धनमिवानलमिति—आश्रये इति पूर्वमन्त्रस्थेन
 अन्वयः । निरञ्जनं निर्लिङ्गमिति । गौतमेनाप्युक्तम् । इच्छाद्वेषसुखदुःख-
 प्रयत्नज्ञानान्यात्मनो लिङ्गानि । कणादेनापि वैशेषिकेऽप्युक्तम् । प्राणा-
 पानौ निमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरसञ्चारा बुद्धिः सुखदुःखेच्छाद्वेष-
 प्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि । प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गमिति ।
 यद्बदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावात् दृष्टं लिङ्गं न विद्यते । सामान्यतो
 दृष्टाच्चाविशेषः । तस्मादागमिकम् । अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकान्नाग-
 मिकम् । यत् दृष्टमन्नम् अहं देवदत्तोऽहं यद्बदत्त इति द्रष्टृत्वात् प्रत्यक्षवत् ।
 देवदत्तो गच्छति यद्बदत्तो गच्छतीत्युपचाराच्छरीरप्रत्ययः । ममेतिप्रत्ययस्य
 याथाार्थात् । सन्दिग्धस्तूपचारः । अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परत्र
 अभावादर्थान्तरमात्मस्वरूपं प्रत्यक्षं यत्र प्रत्यये स प्रत्ययार्थान्तरप्रत्यक्षः ।
 सन्दिग्धस्तूपचारः । न तु शरीरविशेषाद् यद्बदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञानविशेषः ।
 अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद्वातिरेकाद् व्यभिचाराद्विशेषसिद्धेरागमिकम् ।
 तेनाहमिति । सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यम् । यथाकाशकाल-
 दिशः । व्यवस्थातो नाना । तस्याभावादव्यभिचारः । इति सूत्राणि क्रमेण
 व्याख्यातानि । तद् यथा । ननु प्राणापानादिकमात्मनो लिङ्गं किं दृष्टमथानु-
 मानिकमागमिकं वेति । तत्राह । प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र
 लिङ्गम् । प्रत्यगात्मनि दृष्टे लिङ्गे परत्र स्वप्रस्थानसुषुप्तिस्थानाव्यक्तेषु लिङ्गं
 सव्वैमागमिकं न दृष्टं न वानुमानिकम् । कस्मात् ? यद्बदत्त इति सन्निकर्षे
 प्रत्यक्षाभावात् दृष्टं लिङ्गं न विद्यते । प्रत्यगात्मनि हि यद्बदत्त इति सन्निकर्षे
 दृष्टं प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिकं परत्र प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न विद्यते । तद्दि-
 किमानुमानिकमित्यत आह—सामान्यतो दृष्टाच्चाविशेषः । प्रत्यगात्मनि यथा
 यद्बदत्त इति सन्निकर्षे दृष्टं लिङ्गं तत् सामान्यतो दृष्टाच्च परत्र नानुमानिकं
 यथा प्रत्यगात्मा प्राणिति चापानिति निमिषतीत्येवमादि दृश्यते न तथा
 परात्मा, तस्मात् सामान्यतो दृष्टाच्चानुमानिकमपि प्रत्यगात्मपरात्मनोरविशेषः ।
 तस्मादागमिकमिति । प्रत्यगात्मपरात्मनोरविशेषादागमिकं परत्रात्मनि प्राणा-
 पानादिकं लिङ्गम् । यदि तुल्यं लिङ्गं न स्यादुभयोरविशेषो न स्यादिति ।

तत्राह वादी—अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकान्नागमिकम् । त्वं देवदत्तोऽहं
 यद्बदत्त इति व्यतिरेकादविशेषाभावात् प्रत्यगात्मपरात्मनोरप्यविशेषाभावात्
 गतिरिति मनसा पाटलिपुत्रादिगमनरूपा । इन्द्रियान्तरसञ्चारोऽपि मनस एव, यथा—चक्षुः

नागमिकमिति । तर्हि किमित्यत आह—यद् दृष्टमन्नमहं देवदत्तोऽहं यन्नदत्त इति द्रष्टृत्वात् प्रत्यक्षवत् । येन मयान्नं दृष्टं सोऽहमयं देवदत्तः स एवाहं यन्नदत्त इति द्रष्टृत्वात् परात्मनः प्रत्यक्षवल्लिङ्गं प्राणापानादिकं न प्रत्यक्षं तस्मादनागमिकं न भवति । अस्तु तर्हि च प्रत्यक्षवद्भावेन सामान्यतो दृष्टादानुमानिकं देवदत्तो यन्नदत्त इति भेदेन प्रत्ययस्तु यो भवति स खलु देवदत्तो गच्छति यन्नदत्तो गच्छतीत्युपचारात् शरीरप्रत्ययः । यतो देवदत्तो यन्नदत्त इति भेदेन प्रत्ययोऽविशेषेऽपि परात्मनः शरीरे उपचारात् । अन्यथा देवदत्तो गच्छतीति प्रत्ययो न स्यादात्मनो गत्यभावादिति । कस्मादुपचारः ? ममेति प्रत्ययस्य याथाार्थ्यात् । मम शरीरमिति प्रत्ययस्य याथाार्थ्यात् । देवदत्तो गच्छतीति देवदत्तशब्दार्थस्यात्मनः शरीरे उपचार इति । तत्राह । सन्दिग्धस्तूपचारः । आत्मनः शरीरे तूपचारः सन्दिग्धः । मम देवदत्तस्य शरीरमिति गच्छतीत्युक्तेः शरीरे किमुपचारः । अहं जानामि चेच्छामीत्यादौ किमात्मन्युपचारः । तत्राह । अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परत्राभावादर्थान्तरमात्मरूपं प्रत्यक्षं यत्र प्रत्यये स प्रत्ययार्थान्तरप्रत्यक्षः । अहं देवदत्त इति प्रत्ययस्य प्रत्यगात्मनि भावात् । परत्रात्मन्यभावात् प्रत्यगात्मनः स्वरूपं परात्मनः स्वरूपमर्थान्तरं न त्वनर्थान्तरं तयोर्यत्र प्रत्यये प्रत्यक्षं स प्रत्ययः प्रत्ययार्थान्तरप्रत्यक्षः । तत्राह । सन्दिग्धस्तूपचारः । न तु शरीरविशेषाद् यन्नदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञानविशेष इति । प्रत्यगात्माहं जानामीतीच्छति प्रत्यगात्मनि ज्ञानेच्छादिमत्त्वात् । गच्छामि तिष्ठामीति गमनादिक्रियावत्त्वाच्छरीरे चोपचारस्तु सन्दिग्धः किं प्रत्यगात्मनि किं शरीरे वोपचारो न तु शरीरविशेषाद् यन्नदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञानविशेषस्ततः स्यात् । शरीरभेदेन तत् प्रत्यगात्मनो यन्नदत्तविष्णुमित्रतया तु ज्ञानविशेषः स्यात्, तस्मात् अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद्वातिरेकाद् व्यभिचाराद्विशेषसिद्धेरागमिकम् । प्रत्यगात्मनि अहमिति मुख्यप्रवृत्त्या शरीरे योग्यया प्रवृत्त्याहमिति शब्दवत् । आप्तोपदेशवत् । जातिगुणक्रिया यदृच्छासङ्केते मुख्यया प्रवृत्त्याप्ता उपदिशन्ति । व्यतिरेकादनुपदेशाज्जात्यादिषु गमनादीनां व्यभिचाराद्विशेषसिद्धेरात्मनः प्राणापानादिकं लिङ्गमागमिकं तेनाहमिति । तेन मुख्यया प्रवृत्त्या ब्राह्मणोऽहमिति । यदृच्छाप्रवृत्त्या देवदत्तोऽहमिति यन्नदत्तोऽहमिति जात्याकृतिव्यक्तिसमुदाये मुख्या वृत्तिरतेन परात्मनि लहमिति प्रत्ययः । न चानेकत्वमात्मनः । सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकान्यम् ।

परित्यज्य मनः स्पर्शनमधिष्ठतीत्यादि, प्रेरणञ्च तथा धारणञ्च मनस एवेति ज्ञेयम् । देवान्तर-

प्रत्यगात्मनि देवदत्ते यद्वदत्ते विष्णुमित्रादौ च सुखदुःखज्ञानादीनां निष्पत्तिः परात्मन एवैकस्मादविशेषेण भवतीत्येक एवात्मा यथाकाशकालदिशः एकात्मिका इति । परन्तु । व्यवस्थातो नाना । उपाधिमत्त्वे जन्ममरणादिव्यवस्थातो नाना । प्रतिपुरुषमेकैक आत्मेति ।

ननु बुद्धीच्छादयो मनसो गुणा न त्वात्मगुणा इति चेन्नेत्युवाच कणादः । कस्मात् ? परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणा मनसो गुणाः । अप्रत्यक्षत्वात् । इति । प्रत्यगात्मनो बुद्ध्यादयो गुणाः, परत्रात्मन्यव्यक्ते समवायात् प्रत्यगात्म-प्रत्यक्षत्वाच्चात्मगुणा न मनसो गुणाः, अप्रत्यक्षत्वात् मनःप्रत्यक्षत्वाभावात् । पूर्वमुक्त-मरिमंस्तन्त्रे । आत्मना चेन्द्रियैर्यत् स्वयमुपलभ्यते तत् प्रत्यक्षम् । इच्छाद्वेषसुख-दुःखप्रयत्नबुद्धय आत्मप्रत्यक्षाः शब्दादयस्त्विन्द्रियप्रत्यक्षा इति । भ्रान्ता अनृपयो मानसप्रत्यक्षानाहुरिच्छाद्वेषादीन् । कथं विज्ञायते परत्रात्मनि बुद्धीच्छादीनां समवायः ? उच्यते—कारणगुणपूर्वकस्तु कार्यगुणो दृष्ट इति । आत्मनः कार्यं प्रत्यगात्मनि बुद्धीच्छादयो गुणा दृश्यन्ते, यद्यस्य कारणेऽव्यक्तात्मन्येते बुद्धीच्छादयो नावर्त्तिष्यन्ताथ कार्यं प्रत्यगात्मनि नाभविष्यन्निति । कार्यान्तराभावाच्च । कारणगुणातिरिक्तकार्यगुणान्तराभावाच्च कार्यद्रव्य इति । गौतमेनापि ज्ञानस्येन्द्रियाथेभूतमनोगुणत्वं निरस्यात्मनो गुणो ज्ञानमुक्तं तत् पूर्वाध्याये निर्विकारः परत्वात्मेति श्लोकव्याख्याने दर्शितम् । स्मरणा-दयो गुणाश्चात्मन एव गौतमेनोक्ताः । तद् यथा । स्मरणन्त्वात्मनो ब्रह्माभाव्यात् । व्याख्यातश्च वात्सग्रायनेन । आत्मन एव स्मरणं, न बुद्धि-सन्ततिमात्रस्य । तु-शब्दोऽवधारणे । कथं ? ब्रह्माभाव्यात् । ब्र इत्यस्य स्वभावः स्वो धर्मः, अयं खलु ज्ञास्यति जानात्यज्ञासीदिति त्रिकालविषयेण अनेकेन ज्ञानेन सम्बध्यते । तच्चास्य त्रिकालविषयं ज्ञानं प्रत्यात्मवेदनीयम् । ज्ञास्यामि जानामि अज्ञासिषमिति वर्त्तते । तद् यस्यायं स्वो धर्मस्तस्य स्मरणं न बुद्धिप्रबन्धमात्रस्य निरात्मकस्येति । स्मृतिहेतूनामयौगपद्याद् युग-पदस्मरणमित्युक्तम् । सा च स्मृतिः केभ्य उत्पद्यते, इत्यत उक्तं गौतमेन । प्रणिधान-निबन्धाभ्यास-लिङ्ग-लक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रित-सम्बन्धानन्तर्य-वियोगैककार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयाथित्व-क्रियाराग-धर्माधर्मनिमित्तेभ्यः । सुस्मूर्षया मनसो धारणं प्रणिधानं, सुस्मूर्षितलिङ्ग-चिन्तनश्चाथेस्मृतिकारणम् । निबन्धः खल्वेकग्रन्थोपयमोऽर्थानाम् । एको

गतिः स्वप्न इति च्छेदः । पञ्चत्वग्रहणं मरणज्ञानम् । सध्येनावगम इति सध्येनादणा, स एवायं

तस्मात् * समुपलभ्यन्ते लिङ्गान्येतानि जीवतः ।

न मृतरयात्मलिङ्गानि तस्मादाहुर्महषयः ॥

ग्रन्थोपयताः खल्वर्था अन्योन्यस्मृतिहेतव आनुपूर्व्यतरथा वा भवन्तीति । धारणा शास्त्रकृतो वा प्रज्ञातेषु वस्तुषु स्मर्त्तव्यानामुपक्षेपो निबन्ध इति । अस्य अभ्यासस्तु समाने विषये ज्ञानानामभ्यासवृत्तिरभ्यासजनितः संस्कार आत्मगुणो-
ऽभ्यासशब्देनोच्यते, स च स्मृतिहेतुः समान इति । लिङ्गं पुनः संयोगि-
समवाय्येकार्थसमवायिविरोधि चेति । संयोगि यथा—धूमोऽग्नेः । समवायि
यथा—गोर्विषाणम् । एकार्थसमवायि यथा—पाणिः पादस्य, रूपं स्पर्शस्य ।
विरोधि यथा—अभूतं भूतस्येति । लक्षणं पञ्चवयवरथं गोत्रस्य स्मृतिहेतुः ।
विदानामिदं गर्गाणामिदमिति । सादृश्यं चित्रगतं प्रतिरूपकम् ; देवदत्त-
स्येत्येवमादि । परिग्रहात् । स्वेन वा स्वामी स्वामिना वा स्वः स्मर्यते । आश्रयात् ।
ग्रामण्या तदधीनं स्मरति । आश्रितात् । तदधीनेन ग्रामण्यमिति । सम्बन्धात् ।
अन्तेवासिना गुरुं स्मरति, ऋत्विजा याज्यमिति । आनन्तर्यात् । इति
करणीयेष्वर्थेषु । वियोगात् । येन विप्रयुज्यते तद्वियोगप्रतिसंवेदी भृशं स्मरति ।
एककार्यात् । कर्त्तन्तरदर्शनात् कर्त्तन्तरे स्मृतिः । विरोधात् । विजिगीषमाणयोः
अन्यतरदर्शनाद् अन्यतरः स्मर्यते । अतिशयात् । येनातिशय उत्पादितः ।
प्राप्तेः । यतो येन किञ्चित् प्राप्तमप्राप्तं वा तमभीक्ष्णं स्मरतीति । व्यवधानात् ।
कोशादिभिरसिप्रभृतीनि स्मर्यन्ते । सुखदुःखाभ्यां, तद्धेतुः स्मर्यते । इच्छा-
द्वेषाभ्यां यमिच्छति यश्च द्वेष्टि तं स्मरति । भयात् । यतो विभेति । अर्थित्वात् ।
येनार्थी भोजनेनाच्छादनेन वा । क्रियायाः । रथेन रथकारं स्मरति ।
रागात् । यस्यां स्त्रियां रक्तो भवति तामभीक्ष्णं स्मरति । धर्मात् । जात्यन्तर-
स्मरणम्, इह चातीतश्रुतावधारणमिति । अधर्मात् । प्रागनुभूतदुःखसाधनं
स्मरति । न चैतेषु निमित्तेषु युगपत् संवेदनानि भवन्तीति युगपदस्मरणमिति ।
निर्दशनञ्चेदं स्मृतिहेतूनां न परिसङ्ख्यानमिति । इत्यादि गौतमोक्तं पूर्वार्ध्याये
विस्तरेणोक्तं दर्शितम् ।

ननु प्राणापानादिकं देवदत्तादिपुरुषस्य दृश्यते कथं परमात्मनो
लिङ्गमित्यत आह—तस्मादित्यादि । तस्मात् परमात्मन एव अव्यक्तादात्मन

दक्षिणाक्षिदृष्टो घट इत्यवगम इत्यर्थः । चेतना ज्ञानमात्रम् । बुद्धिस्तूहापोहज्ञानम् । अथ

* यस्मादिति चक्रः ।

शरीरं हि गते तस्मिन् शून्यागारमचेतनम् ।

पञ्चभूताशेषत्वात् पञ्चत्वं गतमुच्यते ॥ १६ ॥

एतानि लिङ्गानि जीवतो देवदत्तादेः समुपलभ्यन्ते, न तु मृतस्य । तस्मादात्मलिङ्गानि खल्वेतानि महर्षय आहुः । ननूच्यते देवदत्तस्येदं शरीरमिति मृतस्य न कथमेतानि लिङ्गानि ? तत्राह—शरीरं हीत्यादि । हि यस्मात् । तस्मिन्नात्मनि शरीराद् गते तच्छरीरं शून्यागारमचेतनं भवति । ननु तर्हि शरीरं मृतस्य किंरूपं वर्तते ? इत्यत आह—पञ्चेत्यादि । शरीरा-
रम्भकाणां शुक्रशोणितमात्राहारात्मजानां चतुर्विधानां पञ्चानां भूतानामव-
शेषत्वात् आत्मस्थपञ्चभूतानां शरीरान्निर्गतत्वे शेषतया स्थितत्वात् पञ्चत्वं गतं
शरीरमुच्यते । तस्मात् प्राणापानादीनि परमात्मनो लिङ्गानीति । याज्ञवल्क्य-
संहितायाञ्च । अहङ्कारः स्मृतिर्मेधा द्वेषो बुद्धिः सुखं धृतिः । इन्द्रियान्तर-
सञ्चार इच्छा धारणजीविते । स्वर्गः स्वप्नश्च भावानां प्रेरणं मनसो गतिः ।
निमेषश्चेतना यन्न आदानं पाञ्चभौतिकम् । यत एतानि दृश्यन्ते लिङ्गानि
परमात्मनः । तस्मादस्ति परो देहादात्मा सर्व्वग ईश्वरः ॥ इति सप्तम-
प्रश्नोत्तरम् ॥ १९ ॥

कथमेतान्यात्मानं गमयन्तीत्याह—यस्मादित्यादि । जीवत इति पञ्चभूतारिक्तात्मसंयुक्तस्य ।
पञ्चत्वन्तु यद्यपि जीवतो न भवति, किन्तु मृतस्यैव, तथापि पञ्चत्वं मृतशरीरे दृश्यमानं
विपर्य्ययात् पञ्चत्वाभावाद् जीवच्छरीरलिङ्गं भवतीति ज्ञेयम् । अत्रैवोदाहृताश्च प्राणापानादयो
न मृतमात्रे भवन्ति, निरात्मकेष्विष्टकमृतशरीरादिष्वदर्शनात् । न च मन एव भूतातिरिक्तात्मा
भवितुमर्हति । यतस्तस्यापि करणरूपस्य प्रेरणादर्थज्ञानं कर्त्तव्यम् । नापीन्द्रियाण्यात्मत्वेन
स्वीकर्त्तुं पार्य्यन्ते । यतः, तथा सति इन्द्रियाणीन्द्रियान्तरोपलब्धार्थं न प्रतिसन्धातुं समर्थानि
भवन्ति । अस्ति चेन्द्रियान्तरोपलब्धार्थप्रतिसन्धानम्, यथा—सुरभिचन्दनं स्पृशामि । तस्मात्
मन इन्द्रियभूतातिरिक्तात्मा तिष्ठतीति ज्ञेयम् । अत्र यद्यपि 'बुद्धि'शब्देन चेतनाधृतिस्मृत्यहङ्काराः
प्राप्यन्त एव, तथापि बुद्धिप्रकरणत्वेन पृथक्पृथगात्मकत्वेन पुनःपुनः पृथगुपात्ताः । तथा हि
चेतनागुणत्वेन चेतना खादिभूतातिरिक्तधर्मेणात्मानं गमयति । धृतिस्तु नियमात्मिका नियन्तारम
आत्मानं गमयति । बुद्धिस्तु ऊहापोहयोरेकं कारणं गमयत्यात्मानम् । स्मृतिस्तु पूर्वानुभूतार्थ-
स्मरणकर्त्तारं स्थायिनमात्मानं गमयतीत्यनुसरणीयम् । आत्माधिष्ठानभावे शरीरे प्राणायाम-
माह—शरीरमित्यादि । शून्यागारमिव शून्यागारं यथाऽधिष्ठानशून्यम्, एवं मृतशरीरमपि ।
पङ्क्तातुकं शरीरम्, तत्र पष्टे आत्मनि गते पञ्चभूतात्मकं शरीरं भवति, तेन पञ्चत्वं गतम्
उच्यते ॥ १९ ॥

अचेतनं क्रियावच्च मनश्चेतयिता परः ।

युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिश्यन्ते विभोः क्रियाः ॥

चेतनावान् यतश्चात्मा ततः कर्त्ता निरुच्यते ।

अचेतनत्वाच्च मनः क्रियावदपि नोच्यते ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—तत्राग्निवेशः पूर्व पप्रच्छ, निष्क्रियञ्चेत्यादि । भो भगवन् यदि परमात्मन एतानि प्राणापानादीनि कार्याणि लिङ्गानि भवन्ति, कथमेतानि परमात्मनोऽव्यक्ताद्भवितुमर्हन्ति । यतः । आत्मज्ञा आत्मानं निष्क्रियं वदन्ति स्वतन्त्रश्च बशिनश्च सर्व्वेगश्च विभुश्च क्षेत्रज्ञश्च तथा साक्षिणश्च वदन्ति । तत्रायं सन्देहः । तद् यथा—निष्क्रियस्येति । तस्यात्मनोऽव्यक्तस्य निष्क्रियस्य भो भगवन् कथं क्रिया विद्यते । यया क्रियया प्राणापानादीनि निष्पाद्यन्ते-ऽव्यक्तेन । स चात्मा स्वतन्त्रश्चेत् तदा कथमनिष्टासु योनिषु जायते न लिष्टासु योनिष्वेकान्तेन । एवं यदि स आत्मा वशी भवति तर्हि च कस्माद्धेतोः असुखैर्भावैः स आत्मा बलादाक्रम्यते । दुःखद्वेषी ह्यात्मा नात्मना वशिच्चाद दुःखैर्बलादाक्रान्तो भवितुं अर्हति । यदि च सर्व्वगश्चात्मा तदा सर्व्वगतत्वात् सर्व्वाः सर्व्वस्थाः वेदनाः किं स न वेत्ति । स पुनर्विभुः सर्व्वव्यापी कस्माद्धेतोः शलकुड्यातिरस्कृतं वस्तु न पश्यति । स चात्मा क्षेत्रज्ञस्तत्र संशयः । किं क्षेत्रज्ञः पूर्व्वम्, अथ क्षेत्रं पूर्व्वम् ? क्षेत्रं जानातीति क्षेत्रज्ञः खलु क्षेत्राज्ज्ञेयात् पूर्व्वं न युक्तो भवति क्षेत्राभावे कथं क्षेत्रं जानातीति युक्तं भवति ; तर्हि पूर्व्वं यदि क्षेत्रं स्यात् तदा क्षेत्रज्ञोऽशाश्वतः स्यात्, प्रागसत्त्वात् इति । साक्षिणश्चात्मानमाहुरिति यत् तत् कस्यायं साक्षिभूतः स्यात् ? हि यस्मादात्मनोऽन्यः कोऽपि कर्त्ता न विद्यते स्वयं कर्त्ता स्वयञ्चैव तत्क्रियायां किं साक्षी भवतीति सप्त प्रश्ना आत्मानमधिकृत्य वृत्ताः, तेषामुत्तराणि क्रमेण पुनर्व्वेसुरुवाच । तत्र निष्क्रियस्य क्रिया तस्य भगवन् विद्यते कथमिति प्रश्नश्चोत्तरमाह—अचेतनमित्यादि । मनस्तु अचेतनं क्रियावच्च तस्य चेतयिता पर आत्माऽव्यक्ताख्यः क्षेत्रज्ञः । स हि चैतन्ये कारणमुक्तः । सत्त्वयोगेन तस्य ज्ञानप्रवृत्तेः । स्वेन चेति तेन तेन मनसा क्रियावता युक्तस्य तस्य परस्य विभोरात्मनः क्रिया निर्दिश्यन्ते । रथो गच्छतीतिवत् । तर्हि चेतनैरश्वैर्युक्तस्याक्रियस्य रथस्य सक्रियत्वाद्

चक्रपाणिः—“निष्क्रियस्य क्रिया तस्य कथम्” इत्यस्योत्तरम्—अचेतनमित्यादि । चेतयिता पर इति पर आत्मा चेतयिता परं न तु साक्षात् क्रियावान् । ननु यदेवं कथं तस्य क्रियेत्याह—

यथा कर्तृत्वं गौणं तथात्मनः कर्तृत्वं किं गौणमिति तत्राह—चेतनावान्
 इत्यादि । अतो यतश्चेतनावानात्मा मनःक्रिययोपचरितक्रियावान् मनश्चेतयित-
 त्वान् मुख्यस्ततः कर्त्तात्मा निरुच्यते चैतन्याधीनत्वात् क्रियायाः । मनस्तु क्रिया-
 वदपि अचेतनत्वात् कर्त्ता नाच्यते । विना हि चैतन्यं मनः क्रियावदपि
 किञ्चित् न कर्तुं प्रभवतीति । उक्तञ्च मुण्डकोपनिषदि श्वेताश्वतरापनिषदि
 च । द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं
 स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति । इति । तथा च अव्यक्तात्मा महानस्य
 जीवात्मा । तत् सात्त्विको महानेव मनः कायस्तयोः समानं वृक्षं तत्र
 अव्यक्ताख्ये यः क्षेत्रज्ञः पुरुषः स एकः सुपर्णः । अपरो विषमत्रिगुणरूपो महान् ।
 द्वावेतौ सुपर्णौ सयुजौ नित्यसंयुक्तौ सखायौ शरीररूपं समानमेकं वृक्षं परि-
 पस्वजाते । तयोमध्येऽन्य एकः समत्रिगुणपुरुषः सुषुप्तौ समाधौ च परेऽक्षरे
 परमात्मनि तुरीये शिवे सम्प्रतितिष्ठते रसो वै स परमात्मा तश्च रसं हेतवायं
 लब्ध्वानन्दी भवति आनन्दमयः संश्चेतसा महता मुखेनानन्दं पिप्पलं फलं
 स्वादु अत्ति । अन्यो महानात्मा जीवस्तु तत्फलमनश्नंस्तत् फलभोगक्रियामभि-
 चाकशीति पश्यति । परमात्मा शिवो महेश्वरस्तदुपपश्यत्यनुमन्यते न तु भुङ्क्ते ।
 एतदुक्तं भगवद्गीतायाम् । सुषुप्तौ समाधौ च भोक्ता प्राज्ञ आत्मानन्दमयो
 विष्णुरनुभोक्तानुमन्ता परमात्मा शिव इति । तद् यथा—उपद्रष्टानुमन्तानुभोक्ता
 भर्त्ता महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः पर इति । स्वप्ने
 चायं क्षेत्रज्ञः एकः सुपर्णः षड्धातुभूतात्मा तैजसोऽपरः सुपर्णः सूक्ष्मं शरीरं
 समानं वृक्षं परिष्वज्य वर्त्तते । तेनाव्यक्तेन चेतनेनाधिष्ठितत्वात् षड्धातु-
 श्चेतन आहङ्कारिकं मनश्चेतयति स्वेन चेति तेन मनसा युक्तश्च क्रियावान्
 भवति । स एकोनविंशत्या मुखैः पञ्चमहाभूतैः प्राणैरेकादशेन्द्रियैरहङ्कार-
 बुद्धिभ्याश्च प्रविविक्तं फलं प्रकृतिजगुणं भुङ्क्ते प्राज्ञस्तत् फलमनश्नंस्तद्-
 भुक्तिक्रियामभिचाकशीति । अत्राप्युपद्रष्टानुमन्तानुभोक्ता परमात्मा शिवः । एवं
 जागरितस्थानो वैश्वानरो भूतात्मा तत्प्राज्ञात्माधिष्ठितत्वाच्चेतनः क्रियावत्
 अचेतनं मन आहङ्कारिकमनोजातं मनः चेतयति तन्मनःसंयोगात् क्रियावान्
 भवति । स सप्ताङ्ग एकोनविंशत्या मुखैः स्थूलान् प्रकृतिजा १ गुणान् पिप्पलं
 युक्तस्येत्यादि । आत्माधिष्ठितस्यैव मनसः क्रिया उपचारादात्मनः क्रियेत्युच्यते इत्यर्थः । एतत्
 एवोपपादयति चेतनेत्यादि—चेतनेन ह्यात्मनाधिष्ठितं मनः क्रियासु प्रवर्त्तते, चेतनानधिष्ठितस्तु
 मनः क्रियासु न प्रवर्त्तते । तेन यत्कृता सा क्रिया, स एव क्रियावानिति व्यपदेश्यं युज्यते

यथास्वेनात्मनात्मानं सर्व्वः * सर्वासु योनिषु ।

प्राणैस्तन्त्रयते प्राणी न ह्यन्योऽन्यस्य † तन्त्रकः ॥ २१ ॥

फलं भुङ्क्ते । क्षेत्रज्ञः पश्यति । अत्राप्यनुद्रष्टानुमन्तानुभोक्ता परमात्मा महेश्वरः शिव इति । तदुक्तं भगवद्गीतायां त्रयोदशाध्याये । प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विद्वानादी हुत्रभावपि । विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् । कार्य्य-कारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते । पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते । पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् । कारणं गुणसंज्ञोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु । उपद्रष्टानुमन्तानुभोक्ता भर्ता महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः । इति । इति निष्क्रियस्य क्रिया तस्य भगवन् विद्यते कथमिति प्रश्नस्योत्तरमिति ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—अथ स्वतन्त्रश्चेदनिष्टासु कथं योनिषु जायत इति प्रश्नस्योत्तर-माह—यथास्वेनेत्यादि । न खलु स्वस्य तन्त्रः स्वतन्त्रः स यः स्वेतराप्रयुज्यः सन् स्वेतरप्रयोजकः कर्ता । तर्हि क इह स्वतन्त्रः । प्राणी सर्व्वः प्राणभृत् । यथास्वेन स्वमनतिक्रम्य स्वेन स्वेनात्मना सर्वासु योनिषु प्राणैस्तन्त्रयते न त्वन्यस्य तन्त्रकोऽन्य इति । तस्मादनिष्टासु योनिषु जायते । नैकान्तेनेष्टासु इति । याज्ञवल्क्यसंहितायाञ्च । निःसरन्ति यथा लोह-पिण्डात् तप्तात् स्फुलिङ्गकाः । सकाशादात्मनस्तद्वात्मानः प्रभवन्ति हि । तत्रात्मा हि स्वयं किञ्चित् कर्म किञ्चित् स्वभावतः । करोति किञ्चिदभ्यासाद्धर्माधर्मो-भयात्मकम् । निमित्तमक्षरः कर्ता द्रष्टा ब्रह्म गुणी वशी । अजः शरीरग्रहणात् स जात इति कीर्त्तयते । इत्यादि । तत्र प्रश्नाः क्रमेण । यदेतन्मेव स कथं पापयोनिषु जायते इति, परत्र च कथं भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यते ? तत्रोत्तरम् । अन्त्यपक्षिस्थावरतां मनोवाक्कायकर्मजैः । दौषैः प्रयाति जीवोऽयं भवं योनि-

न त्वचेतनं मनः, तत्पराधीनक्रियत्वेन परमार्थतः क्रियावदपि कर्तृत्वेन नोच्यत इति वाक्यार्थः । नोच्यते कर्तृ इति शेषः ॥ २० ॥

चक्रप्राणिः—सम्प्रति स्वतन्त्रत्वेऽप्यनिष्टयोनिषु गमनं प्राणाक्षिसं समादधाति—यथा-स्वेनेत्यादि । सर्वासु नरगोहस्तिकीटादियोनिषु । प्राणैस्तन्त्रयते प्राणैर्योजयति, आत्मनैवायं धर्माधर्मसहायेनात्मानं सर्व्वयोनिषु नयति, न परप्रेरितो याति, यतोऽन्यः पुरुषोऽस्य प्रेरको नास्ति ईश्वरा इवात् । किंवा सत्यपि ईश्वरे तस्यापि कर्मपराधीनत्वात् । इदमेव चास्यानिष्ट-

वशी तत् कुरुते कर्म यत् कृत्वा फलमश्नुते ।

वशी चेतः समाधत्ते वशी सर्वं निरस्यति ॥ २२ ॥

देही सर्वगतो ह्यात्मा स्वे स्वे संस्पर्शनेन्द्रिये ।

सर्वाः सर्वाश्रयस्थास्तु नात्माऽतो वेत्ति वेदनाः ॥ २३ ॥

शतेषु च । अनन्ताश्च यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणाम् । रूपाण्यपि तथैवेह
सर्वैर्योनिषु देहिनाम् । इत्यादि ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—अथ वशी यद्यसुखैः कस्माद्भावैराक्रम्यते बलादिति प्रश्नस्योत्तर-
माह—वशी तदित्यादि । न खलु यः स्ववशे वर्तते स वशी, तद्दि कः पुनर्वशी
नामोच्यते ? स वशी यस्तु तत् कर्म कुरुते यत् कर्म कृत्वा तस्य कर्मणः
फलं स्वयमेवाश्नुते नान्योऽश्नुते । प्रज्ञया प्रज्ञापराधेन च सदसत्कर्मणात्मा
करोति तत्र सत्कर्मकर्ता तादृशवशी तत्कृतकर्मफलेन सुखेन बलात्
आक्रम्यते । असत्कर्मकर्ता च वशी तत्कर्मफलेन दुःखेन बलादाक्रम्यते ।
यस्तु चेतः समाधत्ते स वशी, यश्च सर्वं निरस्यति सोऽपि सर्वसंन्यासी
वशी, स स नासुखैर्भावैर्बलादाक्रम्यत इति ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—नन्वेवं चेदात्मा सर्वगतः सर्वगतत्वाच्च सर्वाः सर्वेषां वेदनाः

योनिगमने स्वातन्त्र्यम्—यद् अनिष्टयोनिगमनहेत्वनिष्टकारणे स्वातन्त्र्यम्, अनिष्टकारणारब्ध-
स्वकर्मणैवायमनिच्छन्नपि नीयत इत्यनिष्टयोनिगमनं भवति । स्वातन्त्र्यञ्च यथोक्तं भवति ॥ २१ ॥

चक्रपाणिः—“वशी यद्यसुखैः कस्माद् भावैराक्रम्यत” इत्यस्योत्तरम्—वशीत्यादि । वशी
स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिः इष्टेऽनिष्टे वात्मा, तेन वशी सन् अयं तानि कर्माणि करोति शुभान्यशुभानि
वा आपातफलरागाद्, यानि कृत्वा तत्कर्मप्रभावात् शुभेनाशुभेन वा योगमाप्नोति । एतेन,
कर्तव्ये कर्मण्यस्य वशित्वम्, कृतकर्मफलन्त्वस्यानिच्छतोऽपि भवति । तेन, तत्प्रति नास्य
वशित्वम् । अन्यदपि वशित्वफलमाह—वशी चेतः समाधत्त इति । अनिष्टेऽर्थे वशी सन् अयं
मनो निवर्त्तयति । यदि ह्ययं वशी न स्यात्, न मनो निवर्त्तयितुं शक्नुयात् । अपरमपि
वशित्वगमकं कर्माह—वशी सर्वं निरस्यतीति । वशी सन्नयं मोक्षार्थप्रवृत्तः सर्वारम्भं
शुभाशुभफलं त्यजतीत्यर्थः । इह ‘स्वातन्त्र्यं’ परात्मना ईश्वरादिना प्रेरितप्रवृत्तिरुच्यते । वशी
तु स्वयमपि प्रवर्त्तमान इच्छावशात् प्रवर्त्तते, न प्रेरितप्रवृत्तिरूपत्वेन ईप्सिते वर्त्तते इति स्वातन्त्र्य-
वशित्वयोर्भेदः ॥ २२ ॥

चक्रपाणिः—“सर्वाः सर्वगतत्वाच्च वेदनाः किं न वेत्ति सः” इत्यस्योत्तरमाह—देहीत्यादि ।
सर्वगत इति सर्वगतोऽपि । संस्पर्शनेन्द्रिय इति संस्पर्शयुक्ते शरीरे वेदनाः सुखदुःखरूपा

विभुत्वमत एवास्य यस्मात् सर्वगतो महान् ।

मनसश्च समाधानात् पश्यत्यात्मा तिरस्कृतम् ॥

नित्यानुबन्धं मनसा देहकर्मानुपातिना ।

सर्वयोनिगतं विद्यादेकयोनावपि स्थितम् ॥ २४ ॥

किं न वेत्तीति प्रश्नस्योत्तरमाह—देहीत्यादि । हि यस्मात् सर्वगतोऽप्यात्मा देही रजस्तमोभ्यां मुग्धः स्वे स्वे संस्पृशनेन्द्रिये स्वस्वसर्वा वेदना वेत्ति अतो देहितात् सर्वाश्रयस्थास्तु सर्वा वेदना न वेत्ति । एवमेवोक्तं स्मृतिशास्त्रे याज्ञवल्क्येन । वेत्ति सर्वगतां कस्मात् सर्वगोऽपि न वेदनाम् । सर्वाश्रयां निजे देहे देही विन्दति वेदनामिति ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—तर्हि कथं विभुः स्यादात्मा, विभुश्च चेत् कस्माच्छैलकुड्यतिरस्कृतं न पश्यतीत्यभिप्रेत्याह, न पश्यति विभुः कस्मात् शैलकुड्यतिरस्कृतमिति । तत्रोत्तरम्—विभुत्वमत एवेत्यादि । यस्मात् सर्वगतो महान् आत्मा एव विभुत्वमस्य न तु देहितात् । देहित्वे तु शैलकुड्यतिरस्कृतं न पश्यति । तर्हि देहित्वे कथं सर्वगत आत्मा स्यादित्यत आह—मनसश्चेत्यादि । अयमात्मा मनसः समाधानाद् योगे वर्तमानः समाधिं कुर्वन्नात्ममनसोः संयोगविशेषात् शैलकुड्यादिभिस्तिरस्कृतं सर्वं पश्यतीति सर्वगतस्तदा स्यात् । कथमेक-देहस्थः सर्वं मनसः समाधानात् पश्यतीत्यत आह—नित्यानुबन्धमित्यादि ।

वेत्ति, सर्वाश्रयस्थास्तु न वेत्तीति योजना । यस्मात् सर्वगतोऽयमात्मा स्वकीय एव स्पर्शनवति शरीरे परं वेदना वेत्ति । तेन सर्वाश्रयस्थाः सर्ववेदना न वेत्तीति वाक्यार्थः । सर्वाश्रयस्था इति सर्वपरशरीरगताः । परशरीरे चात्मा स्वकर्मापार्जितेन्द्रियाभावाद् विद्यमानोऽपि न लभते सुखदुःख । स्वे स्वे शरीर इति वक्तव्ये, यत् संस्पर्शनेन्द्रिये इति करोति, तेन स्वशरीरेऽपि केशनखादौ स्पर्शनेन्द्रियं नास्ति, तत्र नात्मा किञ्चिदुपलभत इति दर्शयति ॥ २३ ॥

चक्रपाणिः—“न पश्यति विभुः कस्माद्” इत्यादिप्रश्नस्योत्तरं वक्तुं प्रवृत्तो विभुत्वसाधकार्थ-गुणहेतुप्राप्त्या विभुत्वमेव तावदात्मनः साधयति—विभुत्वमित्यादि । विभुत्वं सर्वगतपरिमाण-योगित्वम् । अत एवेत्युक्तसर्वगतत्वात् । एतदेव स्पष्टार्थं साक्षाद् ब्रूते—यस्मादित्यादि । सर्वगतत्वं सर्वतोऽप्युपलभ्यमानत्वेन सर्वगताकाशादिपरिमाणस्याप्यस्ति, तेन, तद्व्यवच्छेदार्थं ‘महान्’ इति पदम्, महापरिमाणयोगिद्रव्यं विभुरुच्यत इति फलति । विभुत्वं व्युत्पाद्य कुड्यादि-तिरोहितात्मज्ञानं नैकान्तं भवतीति दर्शयन्नाह—मनस इत्यादि । समाधानं समाधिः । अनेन योगिनः समाधिबलात् तिरोहितमपि पश्यन्तीति दर्शयति । ये तु तिरोहितं न पश्यन्ति,

आदिर्नास्त्यात्मनः क्षेत्र-पारम्पर्यमनादिकम् ।

अतस्तयोरनादित्वात् किं पूर्वमिति नोच्यते ॥ २५ ॥

देहिनमात्मानं देहकर्मानुपातिना मनसा शरीरविशेषकर्मफलविशेषयोरनुरूपेण पतनशीलेन मनसा नित्यानुबन्धं न कदापि वियुक्तं तन्मनःसमाधानाद्देहि-
र्विषयतो निवृत्तौ प्रसाराभावेनैकीभूतत्वादेकयोनावपि स्थितं सर्व्वयोनित्वं
विद्यात् । ततः सर्व्वगतत्वं ततो विभुत्वञ्चेति ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—तदेवं विभुत्वान्मनसः समाधानात् सर्व्वं क्षेत्रं जानाति यतस्ततः
क्षेत्रज्ञस्तत्रायं संशयः । क्षेत्रज्ञः क्षेत्रमेतयोः किं पूर्व्वम् । क्षेत्रज्ञश्चेत् पूर्व्वं कथं
क्षेत्रं जानाति क्षेत्राभावात् । यदि क्षेत्रं पूर्व्वं ततः परं क्षेत्रज्ञस्तदा क्षेत्रज्ञो न
शाश्वतो भवति प्रागवर्त्तनाच्छब्दवर्त्तनाभावात् । इति प्रश्नस्योत्तरमाह—
आदिरित्यादि । आत्मनः क्षेत्रज्ञस्यादिः प्रथमनिर्देशो नास्ति किमवधिरात्मास्ति
क्षेत्राणाञ्च पारम्पर्य्यमव्यक्तान्महान् महतोऽहङ्कार इत्येवं परम्परमुत्पत्तिस्तस्यापि
आद्यभावादनादिकं तत् पारम्पर्य्यम् । तयोरुभयोरत एवंविधादनादित्वात् पूर्व्वं
किमिति नोच्यते । यद्यप्यवमनादित्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोस्तथापि यथा खल्व्वाद-
संगेऽव्यक्तं नामात्मा बभूव यथा चाव्यक्तान्महदादिक्षेत्रं बभूव तत्-
पारम्पर्यादादौ क्षेत्रज्ञाऽव्यक्तं नामात्मा बभूव न क्षेत्रज्ञो नाम । ततः परं
तस्मादव्यक्तात् क्षेत्रं यदा बभूव तस्य ज्ञानात् क्षेत्रज्ञो नाम बभूव । इति ।
क्षेत्रज्ञत्वभावेनाव्यक्तं प्रागासीत् ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते क्षेत्रज्ञनाम तु क्षेत्रं जाते
बभूवेति ॥ २५ ॥

तत्राप्युपपत्तिमाह—नित्येत्यादि । सर्व्वयोनित्वमप्यात्मानं मनसानुबन्धगतम् एकयोनावपि स्थितं
विद्यादिति योज्यम् । देहानुवर्त्तकेन कर्मणा अनुपात आत्मना सम्बन्धो यस्य तेन, मनसा
देहकर्मानुपातिना । एतेन यद्यप्यात्मा कुड्यादितरोहितस्तथापि यदस्योपलब्धिसाधनं मनः,
तस्यैकस्मिन्नेव शरीरे व्यवस्थितस्य व्यवधानात् “न पश्यत्यर्थं तिरस्कृतम्” इत्युक्तं भवति ॥ २४ ॥

चक्रपाणिः—“क्षेत्रज्ञः क्षेत्रमथवा” इत्यादिप्रश्नस्योत्तरम्—आदिरित्यादि । क्षेत्रपारम्पर्य्य-
मिति क्षेत्रस्याव्यक्तवर्जितस्य महदादित्रयोविंशतिकस्य परम्परासन्ततेरनादित्वेनैव ‘क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिदं
प्रथमम्’ इति व्यपदेशो नैव भवतीत्यर्थः । ननु यदि क्षेत्रपरम्पराप्यनादिस्तदात्मवदुच्छेदं
नाप्नोति, यदनादिस्तन्नित्यं भवति, यथात्मेति दृष्टम् ; ब्रूमः—अनादित्वेऽपि यत् स्वरूपेण
एवानादि, तन्नोच्छिद्यते, यथा आत्मा । यत् तु उच्छित्तिधर्मकं बुद्ध्यादि, तदुच्छिद्यत एव, सन्तानस्तु
परमार्थतः सन्तानिभ्योऽतिरिक्तं नास्त्येव, यदनादिः स्यात् । तेन, सन्तानवादित्वं भाक्तमेव ।
किञ्चैवम्भूतस्य बुद्ध्यादिसन्तानस्योच्छेदे मोक्षप्रतिपादक आगम एव प्रमाणत्वेन ज्ञेयः ॥ २५ ॥

ज्ञः साक्षीतुच्यते नाज्ञः साक्षा ह्यात्मा ह्यतः स्मृतः ।

सर्वो भावो हि सर्वेषां भूतानामात्मसाक्षिकः * ॥ २६ ॥

नैकः कदाचिद् भूतात्मा लक्षणैरुपलभ्यते ।

विशेषोऽनुपलभ्यस्य तस्य नैकस्य विद्यते ॥

गङ्गाधरः—तद्दि क्षेत्रज्ञानाद् यच्च किञ्चित् करोति तत् सर्वं जानातीति साक्षिणमात्मानमाहुस्तत्र संशयः । साक्षिभूतश्च कस्यायं कर्त्ता ह्यन्यो न विद्यत इति । यस्मादात्मैव कर्त्ता न चान्यो महदादिः कोऽपि कर्त्ता, तस्मात् कस्य साक्षिभूतोऽयमात्मा भवतीति । तत्रोत्तरमाह—ज्ञः साक्षीत्यादि । यो जानाति स ज्ञः सुतरां साक्षीत्युच्यते, ज्ञस्वात्मा तत आत्मैव साक्षी न त्वज्ञो महदादिः । कस्य साक्षीत्यत आह—भूतानां सर्वेषां यस्मात् सर्वो भाव आत्मसाक्षिक आत्मैव यस्य साक्षी । यत उक्तम् । द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति । एकः क्रियां करोति तत् पिप्पलं च फलं स्वादु अत्ति अपरस्तदभिचाकशीति पश्यतीति, स आत्मा ज्ञः साक्षी । उक्तञ्च मनुना । योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते । यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैरिति ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—अथैवं साक्षी क्षेत्रज्ञश्चेदात्मा द्रष्टा न तु भोक्ता, तद्दि, स्यात् कथं वाऽविकारस्य विशेषो वेदनाकृत इति । आत्मा सर्वभूतेषु निर्विशेषो निर्विकारः कथं तस्याविकारस्य वेदनाकृतविकारेण विशेषो भवति, य एवास्मिन् देवदत्ते स एव यज्ञदत्तादिषु । तत्र देवदत्तो येन सुखी स्यान्न तेन

चक्रपाणिः—“साक्षिभूतश्च कस्यायम्” इत्यस्योत्तरम्—ज्ञ इत्यादि । जो ज्ञानवान् साक्षीति लोके कथ्यते, न त्वज्ञः पाषाणादिः । तेन, न, ज्ञत्वेनास्त्यन्यस्मिन् कर्त्तारि ‘साक्षी’ इत्युच्यते इति वाक्यार्थः । सर्वेषामिति स्वादीनाम्, सर्वे भावा इति भूतधर्मा दर्शनयोग्याः । आत्मसाक्षिका इति आत्मोपलभ्यमानाः ॥ २६ ॥

चक्रपाणिः—“कथञ्चाविकारस्य” इत्यादिप्रश्नस्योत्तरम्—नैक इत्यादि । अविकारस्य परमात्मनो

* सर्वे भावा हि सर्वेषां भूतानामात्मसाक्षिकाः इति चक्रधृतः पाठः ।

संयोगः पुरुषस्येष्टो विशेषो वेदनाकृतः ।

वेदना यत्र नियता विशेषस्तत्र तत्कृतः ॥ २७ ॥

चिकित्सति भिषक् सर्वास्त्रिकाला वेदना इति ।

यया युक्त्या वदन्त्येके सा युक्तिरुपधार्यताम् ॥

यन्नदत्त इत्येवं प्रश्नस्योत्तरमाह—नैक इत्यादि । भूतात्मा भूतानामात्मा यदा खल्वेकः केवलो भवति न तदा लक्षणैरुपलभ्यते लक्षणाभावात् । अनुपलभ्यस्यानुमानेनोपलब्धिरहितस्य तस्यैकस्य केवलस्य सर्वत्रैव विशेषो न विद्यते । संयोगः पुरुषस्यात्मन इतरैर्महदादिभिः सह योगो वेदनाकृतो विशेषः । कथम् ? वेदनेत्यादि । यत्र पुरुषे वेदना सुखदुःखात्मिका नियता एकान्तेन विद्यते तत्र वेदनाकृतो विशेष आत्मनि वर्तते । इत्येवं निर्विशेषस्य आत्मनः पुरुषस्य चतुर्विंशतिकत्वावस्थां गतस्य वेदनाकृतो विशेष इति ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः—एवं वेदनाकृतविशेषविशिष्टस्य राशित्वावस्थिकस्य वेदनाभिवर्तित्वे, संशयमाह—अथ चार्त्तस्य भगवंस्तिष्ठणां कां चिकित्सति । अतीतां वेदनां वैद्यो वर्त्तमानां भविष्यतीम् । भविष्यन्त्या असम्प्राप्तिरतीताया अनागमः । साम्प्रतिक्या अपि स्थानं नास्त्यर्त्तः संशयो ह्यतः । अथेत्यादि । अथैवं वेदनाभिरार्त्तस्य पुरुषस्य तिसृणामर्त्तीनां कामत्ति भिषक् चिकित्सति । किमतीतां वेदनां चिकित्सति अथवा वर्त्तमानां वेदनामथवा भविष्यन्तीमिति । तिसृष्वपि चिकित्सा नोपपद्यते । कस्मात् ? भविष्यन्त्या वेदनाया असम्प्राप्तिः उत्पत्तिर्नास्ति कथं चिकित्सति ? अतीतायाश्च वेदनाया अनागम आगमनं

वेदनाकृतो विशेषो नास्त्येव, यत्र तु वेदनाकृतो विशेषः, स राशिरूपः परमात्मव्यतिरिक्त एवेति वाक्यार्थः । भूतानामधिष्ठाता आत्मा भूतात्मा, अयमेको भूतव्यतिरिक्तो न लक्षणैः प्राणापानादिभिरुक्तैरुपलभ्यते । कुतो नोपलभ्यत इत्याह—विशेष इति । एकस्य भूतरहितस्य, यत् आत्मनो विशेषो वेदनादिर्नोपलभ्यत एव, तेन अनुपलब्धरेवात्र प्रमाणमित्यर्थः । संयोगपुरुषश्चतुर्विंशतिकः । नन्वेवमपि चतुर्विंशत्यन्तर्निविष्टस्य भूतात्मनो वेदनाकृतविशेषेण भवितव्यम्, यतः, समुदायधर्मः समुदायिनामेव भवति, यथा मापराशेर्गुरुत्वं प्रत्येकं मापाणामेव गौरवेण भवतीत्याह—वेदनेत्यादि । वेदना सुखदुःखरूपा । यत्र बुद्ध्यादिसमूहे नियता व्यवस्थिता वेदना, तत्कृतो द्वैत्यहर्षादिविशेषोऽपि तत्रैव नियतः, तत्रैव बुद्ध्यादिराशौ वर्तते, नात्मनीति भावः । बुद्ध्यादिगतेनैव गुणत्रयपरिणामरूपेण सुखदुःखादिना सुखदुःखादिमानेवायमात्मा, तदसम्बन्धाच्च सुखदुःखादिमान् भवति ॥ २७ ॥

पुनस्तच्छिरसः शूल ज्वरः स पुनरागतः ।
 पुनः स कासो बलवांश्छर्दिः सा पुनरागता ॥
 एभिः प्रसिद्धवचनैरतीतागमनं मतम् ।
 कालश्चायमतीतानामर्त्तीनां पुनरागतः ॥
 तमर्त्तिकालमुद्दिश्य भेषजं यत् प्रयुज्यते ।
 अतीतानां प्रशमनं वेदनानां तदुच्यते ॥ २८ ॥
 आपस्ताः पुनरागुर्या ॥ याभिः शस्यं पुरा हतम् ।
 तथा प्रक्रियते सेतुः प्रतिकर्म तथाश्रये ॥
 पूर्वरूपं विकाराणां दृष्ट्वा प्रादुर्भविष्यताम् ।
 या क्रिया क्रियते सा च वेदनां हन्त्यनागताम् ॥ २९ ॥

नास्ति कान्तु चिकित्सति । साम्प्रतिक्या वर्त्तमानाया अत्तरपि शीघ्रगल-
 स्वभावात् स्थानं क्षणमपि स्थितिर्नास्ति क्षणे क्षणे नश्वरत्वात् । अतो हि
 संशय इति प्रश्नः । तस्योत्तरमुवाच—चिकित्सतीत्यादि । भिषक् त्रिकालाः
 सर्वा वेदनाश्चिकित्सतीत्येके यथा युक्त्या वदन्ति, सा युक्तिमेत उपधाय्यताम् ।
 अतीतानां वेदनानां तत् प्रशमनमुच्यते । पुनस्तच्छिरसः शूलमभूद् यच्छिरः-
 शूलं पूर्वमभूदित्येवमादिभिलोके प्रसिद्धवचनैरतीतानामागमनं मतम्
 सर्वेषां सम्मतम् । अत एवातीतानामर्त्तीनां स कालः पुनरागतस्तं कालमुद्दिश्य
 यद् भेषजं प्रयुज्यते तदतीतानां वेदनानां प्रशमनं चिकित्सोच्यते ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—इत्यतीतवेदनाचिकित्सायां युक्तिं दर्शयित्वा भविष्यद्वेदना-
 चिकित्सायां युक्तिं दर्शयति—आपस्ता इत्यादि । याभिरद्भिः पुरा शस्यं
 हतं ता आपः पुनरागुरागमन् । यथाधुना ताभिरद्भिः शस्यं न हनिष्यते
 तथा सेतुः प्रक्रियते, तथा रोगाणां शारीरमानसानामाश्रये शरीरे मनसि च
 यथा व्याधिभिः पूर्वं पीडितो जनस्तथा न पीडयिष्यतेऽधुनेत्येवं प्रतिकर्म
 चिकित्सा क्रियते । तद् यथा—पूर्वरूपमित्यादि । विकाराणां पूर्वरूपं

चक्रपाणिः—‘अथ वार्त्तस्य’ इत्यादिप्रश्नस्योत्तरमाह—चिकित्सतीत्यादि । अतीतवेदनाचिकित्सा
 न मुख्या, किन्तु लोकसिद्धोपचारेणोच्यत इति वाक्यार्थः । प्रसिद्धवचनैरिति लोकप्रसिद्धवचनैः ।

* पुनरायाता इति चक्रः ।

पारम्पर्यानुबन्धस्तु दुःखानां विनिवर्त्तते ।

सुखहेतूपचारेण सुखश्चापि प्रवर्त्तते ॥

न समा यान्ति वैषम्यं विषमाः समतां न च ।

हेतुभिः सदृशा नित्यं जायन्ते देहधातवः ॥

युक्तिमेतां पुरस्कृत्य त्रिकालां वेदनां भिषक् ।

हन्तीत्युक्ता चिकित्सा सा नैष्ठिकी या विनोपधाम् ॥ ३० ॥

दृष्ट्वा प्रादुर्भविष्यतां विकाराणां या क्रिया क्रियते सा क्रिया चिकित्साऽनागतां भविष्यन्तीं वेदनां हन्तीति ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—अथ वर्त्तमानवेदनाचिकित्सायां युक्तिं दर्शयति—पारम्पर्येत्यादि । दुःखानां वर्त्तमानानां व्याधीनां शीघ्रगतस्वभावेऽपि भावानां प्रतिक्षणं भङ्गे पूर्वभावस्य हेतवो यादृशाः समा विषमा वा त उत्तरावस्थामपि पूर्वभावेणैवारभमाणा आरम्भका नश्यन्तीति पूर्वभावस्य पारम्पर्यानुबन्धो विनिवर्त्तते सुखहेतूपचारेण सुखश्चानुवर्त्तते विषमपूर्वभावहेतुनाशात् समभावेन पूर्वभावोत्पादनाद् वर्त्तमानानां वेदनानां चिकित्सा क्रियते । कुत इत्यत आह—न समा इत्यादि । देहधातवो नित्यं हेतुभिः सदृशा जायन्ते । न समा देहधातवो वैषम्यं यान्ति समहेतुभिः । विषमा देहधातवश्च विषमहेतुभिर्न समतां यान्ति । तस्माद्धातुवैषम्ये साम्यहेतुक्रिया क्रियते इति । युक्तिमित्यादि । एतामुक्तां युक्तिं पुरस्कृत्य भिषक् त्रिकालां वेदनां हन्तीति प्रतिकर्म चिकित्सा । आश्रय इति शरीरे । पूर्वरूपमित्यादिना अनागतवेदनाचिकित्सां समर्थयते । पूर्वरूपं यद्यपि भविष्यतामेव भवति रोगाणाम्, तथापि ‘भविष्यताम्’ इति पदेन, भूतेऽपि व्याधौ यानि रूपाणि भवन्ति, तानि निराकरोति । उक्तं हि—“प्राक् सन्तापादपि चैनं सन्तापार्त्तमनुबध्नन्ति” इत्यनेन रोगावस्थायामपि पूर्वरूपसदभावः । एवमतीतानागतवेदनाचिकित्सा व्युत्पादिता । वर्त्तमानचिकित्सामपि दर्शयन् पारमार्थिकं मतमाह—पारम्पर्येत्यादि । पारम्पर्यानुबन्धः सन्तानन्यायेनानुबन्धः । दुःखानामिति रोगाणाम् । सुखहेतूपचारेण इत्यारोग्यहेतुचिकित्सासेवया । सुखमित्यारोग्यम् । एवं मन्यते यत्—चिकित्सा सुखहेतुः सेव्यते, तदा दुःखहेतुसेवाभावात् दुःखं नोत्पद्यते, उत्पन्नञ्च दुःखं रोगरूपं क्षणभङ्गित्वेन स्वयमेव नश्यति । सुखहेतुसन्निध्यात् सुखमारोग्यमुत्पद्यते । तेन चिकित्सया अनागतं दुःखं हेतुप्रतिबन्धात् निरुह्यते सुखञ्च जन्यते इति सिद्धान्तः । एतदेवाह—न समा इत्यादि । समाश्च विषमाश्च क्षणभङ्गित्वस्वभावान्न वैषम्यावस्थां साम्यावस्थां वा यान्तीत्यर्थः । हेतुभिः सदृशा इति समहेतोः समाः, अथ

उपधा हि परो हेतुदुःखदुःखाश्रयप्रदः ।
 त्यागः सर्वोपधानाश्च सर्वदुःखव्यपोहकः ॥
 कोषकारो यथा हंशूनुपादत्ते वधप्रदान् ।
 उपादत्ते तथार्थेभ्यस्तृष्णामज्ञः सदातुरः ॥
 यस्त्वग्निकल्पानर्थान् ज्ञो ज्ञात्वा तैभ्यो निवर्त्तते ।
 अनारम्भादसंयोगात् तं दुःखं नोपतिष्ठते ॥ ३१ ॥

त्रिकालवेदनाचिकित्सोक्ता । सा तु नैष्ठिकी चिकित्सा या चिकित्सा उपधां विना । इच्छाद्वेषात्मिका हि तृष्णैवोपाधिः । तदिच्छाद्वेषरूपोपाधिविनाशिनी या चिकित्सा सा नैष्ठिकी निष्ठां निश्चित्य स्थित्यर्थमपुनर्भावाय या सा नैष्ठिकी मोक्षसाधिनी ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—कस्मात् ? उपधा हीत्यादि । हि यस्मात् । दुःखदुःखाश्रय-
 प्रदः परो हेतुरुपधा । इहामुत्र सुखानां नश्वरत्वाद् विविधदुःखहेतुपुनर्जन्मकारण-
 ताच्च ज्ञानवद्भिर्दुःखपक्षे प्रक्षेपात् सर्वाणि सुखान्यपि दुःखान्युच्यन्ते । तेन
 सुखदुःखोभयात्मकं दुःखं तदुभयात्मकदुःखाश्रयशरीरग्रहणश्च प्रददाति यः
 परो हेतुः सा खलु उपधैव इच्छाद्वेषात्मिका तृष्णा । अत एव सर्वोपधानां
 निखिलेच्छाद्वेषाणां त्यागः सर्वदुःखानां शारीरमानससुखदुःखानां व्यपोहकः
 नाशकः । उपधा कथं दुःखदुःखाश्रयं प्रददातीत्यत आह—कोषकार इत्यादि । यथा
 कोषकारः कीटः स्वस्यैव वधप्रदानं शून् सूत्राण्युपादत्ते तथैवाज्ञः पुरुषः स्वस्यैव
 वधप्रदां तृष्णामिच्छाद्वेषरूपामर्थेभ्य उपादत्ते सदातुरश्च भवति । कं पुनर्दुःखं
 नोपतिष्ठत इत्यत आह—यस्त्वित्यादि । यस्तु ज्ञः पुरुषोऽग्निकल्पानर्थान् ज्ञात्वा

विषमहेतोश्च विषमाः । एतच्चिकित्साप्राभृतीयेऽध्याये प्रपञ्चितमेव । चिकित्साप्रस्तावेन सकल-
 दुःखहारिणीं चिकित्सां मोक्षफलामाह—चिकित्सा सेत्यादि । निष्ठा अत्यन्तदुःखमोक्षरूपा, तदर्थं
 मृता नैष्ठिकी । विनोपधामिति तृष्णां विना, तृष्णाशून्या प्रवृत्तिः मोक्षफला भवतीत्यर्थः ॥ २८—३०

चक्रपाणिः—परो हेतुरिति मूलकारणम् । दुःखरूपेणैव दुःखाश्रयः शारीरम् । भोगतृष्णया
 हि प्रवर्त्तमानो धर्माधर्मान् दुःखशरीरोत्पादकानुपादत्ते । सर्वोपधात्यागात् तु न रागाद्वेषाभ्यां
 कचित् प्रवर्त्तते । अप्रवर्त्तमानश्च न धर्माधर्मानुपादत्ते, एवमनागतधर्माधर्मोपरमः, उपात्त-
 धर्माधर्मयोस्तु अनुरागशून्यस्योपभोगादेव क्षयः । तेन, सर्वथा कर्मक्षयात् दुःखशरीराभाव इति
 भावः । अत्रैव तृष्णायां दुःखकारणत्वे दृष्टान्तमाह—कोषकार इत्यादि । कोषकारः स्वनामप्रसिद्धः

धीधृतिस्मृतिविभ्रंशः सम्प्राप्तिः कालकर्मणाम् ।

असात्म्यार्थागमश्चेति ज्ञातव्या दुःखहेतवः ॥

तेभ्योऽर्थेभ्यो निवृत्तते तं ब्रं पुरुषं त्यक्तकर्मणं क्रियाया अनारम्भात् कर्म-
फलैः सह संयोगाभावात् दुःखं सुखदुःखयोगात् दुःखं पुनर्जन्म नोपतिष्ठते
इति ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—अथ भोः पूर्वमुक्तं कालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगो मिथ्या न चाति
च । द्रयाश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रह इति ; तद्विवरणञ्च तिस्रै-
षणीये प्रोक्तम्, इह तु दुःखदुःखाश्रयप्रदो हेतुरूपश्चा तृष्णा प्रोक्तस्तर्हि पृच्छामि,
कारणं वेदनानां किमिति ? तत्रोत्तरं विस्तरेणोक्तमनुवादरूपं नातो भवति
पुनरुक्तमिति । तद् यथा—धीधृतीत्यादि । पूर्वं बुद्धेरयोगातियोगमिथ्या-
योगभेदेन यस्त्रिविधो योग उक्तस्तत्र बुद्धिस्त्रिधा धीधृतिस्मृतिभेदेन, स च
त्रिविधो योगो विभ्रंश इति धीधृतिस्मृतिविभ्रंश एकः । सम्प्राप्तिः कालकर्मणा-
मिति । पूर्वं कालस्यायोगातियोगमिथ्यायोगभेदात् त्रिविधः कालस्य यो
योग उक्तः, तत्र कालशब्देन शीतोष्णवर्षलक्षणः कालविशेषः कालविशेष
परिणतभावश्च विवक्षितः स चात्र व्यज्यते कालकर्मणां सम्प्राप्तिः अयोगाति-
योगमिथ्यायोगरूपोऽसम्यग्योगः । इति द्वितीयः । असात्म्यार्थागमश्चेति ।
असात्म्येन्द्रियार्थसंयोग इन्द्रियार्थायोगातियोगमिथ्यायोगरूपोऽसम्यगिन्द्रि-
यार्थयोगः इति त्रयो दुःखहेतवो ज्ञातव्या न तु सुखदुःखोभयात्मकदुःख-

कीटः । सदातुर इति सदा संसारदुःखगृहीतः । अनारम्भादिति रागद्वेषपूर्वकारम्भविरहात् ।
असंयोगादिति आरम्भशून्यत्वेन धर्म्मोद्धर्म्मोच्छेदकृतात् शरीरासंयोगात् । शरीराभावे च निराश्रय-
मकारणकं दुःखं न भवतीति भावः ॥ ३१ ॥

चक्रपाणिः—“कारणं वेदनानां किम्” इत्यस्योत्तरमाह—धीधृतीत्यादि । अयञ्चाथः प्रकरणागत-
त्वादुच्यमानो न पुनरुक्ततामावहतीति । धीधृतिस्मृतयः पुनः प्रज्ञाभेदाः । एते च शिष्यव्युत्पत्त्यर्थं प्रज्ञा-
भेदत्वेनान्यथा व्युत्पादयता इहोच्यन्ते । संप्राप्तिः कालकर्मणामिति कालस्य संप्राप्तिस्तथा कर्मणश्च
सम्प्राप्तिः । कर्मसम्प्राप्तिः पच्यमानकर्मयोगः । कालसम्प्राप्तिप्रज्ञेन चेह ये कालव्यक्तास्ते गृह्यन्ते,
नावश्यं कालजन्याः ; यतः स्वाभाविकानपि कालजन्यान् तथा तृतीयकादीनप्यासात्म्येन्द्रियार्थादि-
जन्यान् कालजत्वेनैवेहाभिधास्यति । कर्मजास्तु प्रज्ञापराधजन्या एवेह कर्मजन्यत्वेन विशेषेण
शिष्यव्युत्पत्तिनिमित्तं पृथक् क्रियन्ते, कालव्यक्तत्वेन कर्मजा इह कालसम्प्राप्तिजन्येष्वेव रोद्धव्याः ।
प्रज्ञापराधावरोधाश्च यथा कर्मजानाम्, तथा प्रथमाध्याय एवोक्तम् । किञ्चाचार्य्येणोन्मादनिदाने

विषमाभिनिवेशो यो नित्यानित्ये हिताहिते ।

ज्ञेयः स बुद्धिविभ्रंशः समं बुद्धिर्हि पश्यति ॥

विषयप्रबलं * चित्तं धृतिभ्रंशान्न शक्यते ।

नियन्तुमहितादर्थोऽधृतिर्हि नियमात्मिका ॥

हेतवः । वक्ष्यते ह्यत्रैव सुखहेतुर्मतस्त्वेकः समयोगः सुदुर्लभ इति । ननु कोधीभ्रंश इत्यत आह—विषमेत्यादि । हिताहिते नित्यानित्ये च कर्मणि काले चार्थे च बुद्धेर्यो विषमाभिनिवेशोऽयोगातियोगमिध्यायोगरूपः स बुद्धिविभ्रंशो ज्ञेयः । अनेन बुद्धिभ्रंशेन यथाविहितकर्मण्ययथावज्ज्ञानं भवति तेन धर्मविरुद्धसुखजनकं भावमिच्छति धर्म्यकर्मजसुखजनकं भावं द्वेष्टीत्येवं तृष्णा भवति । तथा तृष्णया विषमवाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिर्भवति ततो व्याधिः भवतीत्युक्तस्तिस्त्रैषणीये कम्म वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिरित्यादिना । साध्वी बुद्धिः खलु हि यस्मात् समं पश्यति हिताहिते नित्यानित्ये कर्मणि काले चार्थे च समयोगस्तस्मिंस्तदेवमेव पश्यति तद् यथायदर्शिनी बुद्धिः । अनेन बुद्धिसमयोगेन यथाविहितकर्मणि यथावज्ज्ञानं भवति । तेन धर्म्यकर्मजसुखमिच्छत्यधर्म्यकर्मजसुखं द्वेष्टीत्येवं तृष्णा भवति, तथा तृष्णया धर्म्याणि कर्माणि कर्त्तुं समा वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिर्भवति । तत आरोग्यं सुखञ्चेह परत्र च भवति । काले चार्थे च धीभ्रंशो दर्शयिष्यते परिणामासात्मेन्द्रियार्थसंयोगश्चेति ।

अथ का धृतिः कश्च धृतिभ्रंश इत्यत आह—विषयप्रबलमित्यादि ।

स्वयमेवोक्तम् यत्—“प्रज्ञापराधात् सम्भूते व्याधौ कर्मज आत्मनः” इत्यादि, तथा जनपदोद्ध्वंसनीये च विमाने पुनरुक्तम्—“वायवादीनाञ्च वैगुण्यमुत्पद्यते, तस्य मूलमधर्मस्तन्मूलं वा पूर्वकृतं कर्म, तयोर्योनिः प्रज्ञापराध एव” इति । तस्मादिह ‘सम्प्राप्तिः कालकर्मणाम्’ इत्यनेन कालजन्या गदा नोच्यन्ते किन्तु कालव्यक्ताः ।

धीविभ्रंशं विवृणोति—विषमेत्यादि । विषमाभिनिवेशोऽयथाभूतत्वेनाध्यवसानम्—नित्येऽनित्यमिति । एवं हितेऽहितमहिते च हितमिति या बुद्धिः, स बुद्धिभ्रंशः । अथ कथमयं बुद्धिविभ्रंशः शब्देनोच्यत इत्याह—“समं बुद्धिर्हि पश्यति” उचिता बुद्धिः समं यथाभूतं यस्मात् पश्यति, तस्मादसमदर्शनं बुद्धिविभ्रंश उचित एवेत्यर्थः ।

धृतिभ्रंशमाह—विषयेत्यादि । विषयप्रवणं विषयेषु सङ्गतम् । नियन्तुमिति व्यावर्त्तयितुम् ।

तत्त्वज्ञाने स्मृतिर्यस्य रजोमोहावृतात्मनः ।

भ्रश्यते स स्मृतिभ्रंशः स्मर्त्तव्यं हि स्मृतौ स्थितम् ॥ ३२ ॥

धीधृतिस्मृतिविभ्रष्टः कर्म यत् कुरुतेऽशुभम् ।

प्रज्ञापराधं तं विद्यात् सर्वदोषप्रकोपणम् ॥

विषयेषु प्रबलं चिन्त्यसङ्कल्पादिषु बलवच्चित्तमहितादर्थात् कर्मणः कालादर्थान्च नियन्तुं निग्रहीतुं न पुंसां शक्यते । इति विषय-प्रबलचित्तनिग्रहासामर्थ्यं धृतिभ्रंशो धृतेरयोगातियोगमिथ्यायोगरूपः । का पुनः धृतिरित्यत आह—धृतिर्हि नियमात्मिकेति । विषयप्रबलचित्तनिग्रह-कारिणी शक्तिर्धृतिः । धीभ्रंशाद्विषमकर्मणि प्रवृत्तमानं चित्तं धृत्या नियम्यते । धृतिभ्रंशात् तु विषमकर्मणीच्छा भवति । यत आपाततः सुखं स्याद् यतो दुःखं स्यात् तत्र न द्वेषो भवतीत्येवं तृष्णा भवति । तथा तृष्णया विषमवाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिर्भवति ततो व्याधिः स्यात् । धृत्या तन्मनोनिग्रहे विषमप्रवृत्त्यभावादारोग्यं सुखञ्च भवति । अथ कः पुनः स्मृतिभ्रंशः का च स्मृतिरित्यत आह—तत्त्वज्ञान इत्यादि । यस्य रजोमोहावृतात्मनो रजस्तमो-ऽभिभूतचेतसः पुरुषस्य तत्त्वज्ञाने तस्मिंस्तदित्येवं यथार्थज्ञाने स्मृतिभ्रंश्यते, स स्मृतिभ्रंशः, स्मृत्ययोगातियोगमिथ्यायोगरूपः । कुत इत्यत आह—स्मर्त्तव्यं हि स्मृतौ स्थितमिति । यत्किञ्चित् स्मर्त्तव्यं स्मृतिविषयं तत् स्मृतावभ्रष्टायां स्थितमित्येवं स्मृतिसमयोगाद् धीधृतिभ्रष्टः कर्मसु विषयेषु प्रवृत्तमानो यथार्थं स्मृत्वा ततो निवृत्तते, नाशुभं कर्म करोति । स्मृतिभ्रंशे तत्र तथालेन ज्ञानाभावेऽयथाथसुखमिच्छति यथार्थसुखं द्वेष्टीत्येवं तृष्णा भवति, तथा तृष्णया विषमवाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिर्भवति, ततो व्याधिर्भवति । स्मृत्या तत्र यथाध्या-स्मरणाद् अयथार्थाकरणादारोग्यं सुखञ्च भवतीति ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—इत्येवं धीधृतिस्मृतिभ्रंशाद् यद्भवति तदाह—धीधृतीत्यादि ।

धृतिर्हि नियमात्मिकेति, यस्मात् धृतिरकार्यप्रसक्तं मनो निवर्त्तयति स्वरूपेण, तस्मान्मनोनियमनं कर्तुमशक्ता धृतिः स्वकर्मभ्रष्टा भवतीत्यर्थः ।

स्मृतिभ्रंशं विवेचयति—तत्त्वज्ञाने स्मृतिर्यस्य भ्रश्यते इति योजना । ‘स्मर्त्तव्यं हि स्मृतौ स्थितम्’ इति स्मर्त्तव्यत्वेन सम्मतस्यार्थस्य स्मरणं प्रशस्तस्मृतिधर्मः । तत्र तत्त्वज्ञानस्य शिक्षाणां स्मर्त्तव्यत्वेन स्मर्त्तव्यस्य यदस्मरणम्, तत् स्मृत्यपराधाद् भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

चक्रपाणिः—एवं बुद्ध्यादिभ्रंशत्रयरूपप्रज्ञापराधत्वेन दर्शयन्नाह—धीत्यादि । ‘सर्वदोष’

उदीरणं गतिमतामुदीर्णानाञ्च निग्रहः ।
 सेवनं साहसानाञ्च नारीणाञ्चातिसेवनम् ॥
 कर्मकालातिपातश्च मिथ्यारम्भश्च कर्मणाम् ।
 विनयाचारलोपश्च पूज्यानाञ्चाभिधर्षणम् ॥
 ज्ञातानां स्वयमर्थानामहितानां निषेवणम् ।
 परमौन्मादिकानाञ्च प्रत्ययानां निषेवणम् ॥
 अकालादेशसञ्चारो मैत्री संक्लिष्टकर्मभिः ।
 इन्द्रियोपक्रमोक्तस्य सद्वृत्तस्य च वर्जनम् ॥
 ईर्ष्यामानभयक्रोध-लोभमोहमदभ्रमाः ।
 तज्जं वा कर्म यत् क्लिष्टं क्लिष्टं यद् देहकर्म च ॥

धीधृतिस्मृतिविभ्रष्टः पुरुषो यदशुभं कर्म कुरुते बाङ्गपनःशरीरप्रवृत्तिं कुरुते, तं
 प्रज्ञापराधं विद्यात् सर्वदोषप्रकोपणमिति । एवं धीधृतिस्मृतिविभ्रष्टश्च सन् यत्
 कालार्थानामयोगातियोगमिथ्यायोगयुक्तं कर्म कुरुते तमपि प्रज्ञापराधमाह—
 उदीरणमित्यादि । गतिमतां मूत्रपुरीषादीनामप्रवृत्तानामुदीरणं प्रवर्त्तनम् । इति
 कर्मकालातियोगः । तेषामेवोदीर्णानां प्रवर्त्तमानानां निग्रहोऽप्रवर्त्तनं कर्मकाला-
 योगः । साहसादीनां सेवनमपि कर्मकालातियोगः । एवं यद्यत्कर्मणो यः
 कालस्तस्यातिपातोऽतिक्रमः । तथा कर्मणां मिथ्यारम्भोऽयथाविधिनारम्भः ।
 विनयाचारलोपश्च पूज्यानाञ्चाभिधर्षणम् । स्वयं ज्ञातानामर्थानामहितानां
 सेवनम् । औन्मादिकानां प्रत्ययानामुन्मादबुद्धिकराणां हेतूनां सेवनम् । अकाले
 चादेशे च सञ्चारः । संक्लिष्टकर्मभिर्मैत्री मित्रताकरणम् । इन्द्रियोपक्रमणीयोक्त-
 सद्वृत्तस्य वर्जनम् । ईर्ष्यादयः ईर्ष्यादिजञ्च यत् क्लिष्टं कर्म न त्वक्लिष्टं,
 यदुक्तं हेतावीष्युः फले नेष्युरित्यादिकमक्लिष्टम् । देहकर्म च यत् क्लिष्टम् ।

शब्देन वातादयो रजस्तमसी च गृह्यन्ते । कर्मकालातिपातश्चिकित्साकालातिवर्त्तनम् । मिथ्यारम्भ इति
 मिथ्यायोगः, अयोगातियोगमिथ्यायोगरूपः । विनयाचारलोपेनैव प्राप्तमपि यत् पुनः पूज्यानामभि-
 धर्षणाद्यभिधीयते, तद्विशेषेण प्रकोपव्यापनार्थमुदाहरणार्थञ्च । संक्लिष्टकर्मभिरिति पतितैः ।

यच्चान्यदोदृशं कर्म रजोमोहसमुत्थितम् ।
 प्रज्ञापराधं तं शिष्टा ब्रुवते व्याधिकारणम् ॥
 बुद्ध्या विषमविज्ञानं विषमञ्च प्रवर्त्तनम् ।
 प्रज्ञापराधं जानीयान्मनसो गोचरं हि तत् ॥ ३३ ॥
 निर्दिष्टा कालसम्प्राप्तिर्व्याधीनां हेतुसंग्रहे ।
 चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथा पुरा ॥
 मिथ्यातिहीनलिङ्गाश्च वर्षान्ता रोगहेतवः ।
 जीर्णभुक्तप्रजीर्णान्न-कालाकालस्थितिश्च या ॥

अनुक्तमुपसंहति—यच्चान्यदित्यादि । बुद्ध्या विषमविज्ञानमिति धीधृतिस्मृतिभिः
 बुद्धिभिः । एतं यावन्तं प्रज्ञापराधं तन्मनसो गोचरं विषयं जानीयात् इति
 धीधृतिस्मृतिविभ्रंशो बुद्धेरयोगातियोगमिथ्यायोगरूप उदाहृतः ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—अथ क्रमिकत्वात् सम्प्राप्तिः कालकर्मणामुदाह्रियते—निर्दिष्टा
 कालसम्प्राप्तिरित्यादि । दीधेज्जीवितीयाध्याये व्याधीनां हेतुसंग्रहे काल-
 बुद्धीन्द्रियार्थानामिति वचने कालसम्प्राप्तिः कालस्यायोगातियोगमिथ्यायोग-
 रूपा निर्दिष्टा, व्याधिहेतुरेकस्तत्र तस्य विवरणं पित्तादीनां चयप्रकोपप्रशमा
 घर्मादिषु यथा निर्दिष्टाः, तिस्रैषणीये च मिथ्यायोगातियोगहीनयोगलिङ्गा
 वर्षान्ताः काला रोगहेतवो निर्दिष्टाः, जीर्णान्नस्य कालाकालस्थितिर्या,
 भुक्तान्नस्य भुक्तमात्रान्नस्य या कालाकालस्थितिः, प्रजीर्णान्नस्य जरणा-

क्लिष्टमिति निन्दितम् । संक्षेपेण प्रज्ञापराधं दर्शयन्नाह—बुद्धेर्इत्यादि । विषममित्यनुचितम्, विषमं
 विज्ञानं स्वरूपत एव प्रज्ञापराधः । विषमप्रवर्त्तनञ्च 'प्रज्ञापराध'शब्देनोच्यते । मनसो गोचरं
 तदिति, तद् विषमप्रवर्त्तनं विषमज्ञानञ्च मनःकार्यं प्रज्ञाविषयत्वेन मनसो गोचरमित्यर्थः ।
 विषमप्रवर्त्तनञ्च मनसो गोचरत्वेन उपचारादुक्तम्, विसदृशमनोविषयज्ञानाद् विषमवाग्देहप्रवृत्ति-
 रूपं भवति ॥ ३३ ॥

चक्रपाणिः—व्याधीनां कालसम्प्राप्तिमाह—निर्दिष्टेत्यादि । व्याधिसंग्रह इति क्रियन्तः-
 शिरसीये "चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमम् । भवन्त्येकैकशः षट्सु कालेष्वभ्रागमादिषु" ॥
 इत्यनेन यथा हुपदाहरणेन च । तेन कालसम्प्राप्तिर्व्याधीनां चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां पुरा
 निर्दिष्टा इति योज्यम् । उदाहरणान्तरमाह—मिथ्येत्यादि । जीर्णदौ जीर्णद्यवस्थान्नप्रविशिष्टस्य

पूर्वमध्यापराह्णाश्च रात्र्या यामास्त्रयश्च ये ।

येषु कालेषु नियता ये रोगास्ते च कालजाः ॥

अन्येदुष्को द्रव्याही तृतीयकचतुर्थकौ ।

स्वे स्वे काले प्रवर्तन्ते काले हेष्टां बलागमः ॥

एते चान्ये च ये केचित् कालजा विविधा गदाः ।

अनागतै चिकित्स्यास्ते बलकालौ विजानता ॥ ३४ ॥

रम्भान्नस्य पच्यमानस्य या कालाकालस्थितिः, पूर्वाह्णः कफस्य मध्याह्नः पित्तस्यापराह्णः पवनस्य तथा रात्र्याः पूर्वार्द्धयामादूर्द्धमर्ध्याक् च शेषार्द्धयामात् ये यामास्त्रयः कफपित्तवातानां काला उक्ताः, तत्र येषु कालेषु ये दोषास्तेषु कालेषु तज्जा ये रोगा नियतास्ते रोगाः कालजाः, एवमन्येदुष्कादयो ये रोगाः स्वे स्वे काले प्रवर्तन्ते वेगागमश्चैषामन्येदुष्कादीनां स्वे स्वे काले भवतीति कालसम्प्राप्तिर्व्याधिहेतुः, एते चान्ये च ये केचिद्विविधाः कालजा गदास्तेषां बलकालौ विजानता भिषजा खल्वनागते भविष्यति वेगागमकाले पूर्व्वं ते

अन्नस्य कालः, तथा अन्नस्याकालोऽजीर्णाद्यवस्थालक्षितः । प्रजीर्णञ्च विदग्धम् । रात्रेः यामास्त्रयश्च य इति, त्रयो भागाः पूर्व्वरात्रमध्यरात्रपररात्ररूपाः, न तु यामः प्रहर इति ज्ञेयम् । अन्यत्रापि च भागत्रये यामविभागं कृत्वा अभिधानशास्त्रे त्रियामा निशा अभिधीयते । तेषु कालेष्विति जीर्णान्नकालादिषु जीर्णे अपराह्णे रात्रिशेषे च वातिका गदाः, भुक्तमात्रे पूर्व्वार्द्धे पूर्व्वरात्रे च कफजा गदाः, प्रजीर्णे मध्याह्ने मध्यरात्रे च पित्तजा गदा नियता रोगा ज्ञेयाः । अन्ना-काले चाजीर्णलक्षणे भोजनात् त्रयो दोषा भवन्तीति ज्ञेयम् । किंवा जीर्णभुक्तप्रजीर्णान्नकाला इति च्छेदः, ते च जीर्णाद्यवस्थायुक्तान्नकालाः पूर्व्ववदेव ज्ञेयाः, तथा 'कालस्थितिश्च या' इति योजना, 'कालस्थिति'शब्देन बाल्यादिवयस्त्रैविध्यमुच्यते । तत्र बाल्ये श्लैष्मिकाः, यौवने पैंतिकाः, बाल्ये वातिका गदा वर्द्धन्त इति ज्ञेयम् । विषमज्वरानपि कालविशेषप्रवर्तमानत्वेन कालजे दर्शयन्नाह—अन्येदुष्क इत्यादि । द्रव्याही चतुर्थकविपर्य्ययः । वक्ष्यति हि—'विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्य्ययः । मध्येऽहनी ज्वरयत्यादावन्ते च मुञ्चति ॥' कथं स्वकीय एव काले प्रवर्तनमित्याह—काले हेष्टां बलागम इति, उक्त एव काले यस्माद् बलवन्तो भवन्ति, तस्मात् तत्रैव सञ्जातबलाः सन्तो व्यज्यन्त इत्यर्थः ।

एतेषां चिकित्साकालक्रममाह—एते चेत्यादि । 'अन्ये च' इत्यनेनान्येऽपि कालविशेषप्रादुर्भाविणः शोथकुष्ठादीन् सूचयति ॥ ३४ ॥

कालस्य परिणामेन जरामृत्युनिमित्तजाः * ।

रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो निष्प्रतिक्रियः ॥

निर्दिष्टं दैवशब्देन कर्म यत् पौर्वदेहिकम् ।

हेतुस्तदपि कालेन रोगाणामुपलभ्यते ॥ ३५ ॥

चिकित्स्या भवन्ति । इति कालशब्देन सोऽपि कालो गृह्यते । ये पुनर्जरा-
मृत्यादयोऽप्यनिमित्तजाः स्वाभाविका रोगा दृष्टास्तेऽपि कालस्य परिणामेन
भवन्तीति कालजा उच्यन्ते । यौवनान्ते कालपरिणामेन जरा भवति, जरान्ते
कालपरिणामेन मृत्युर्भवति । क्रमेणाहारकालपरिणामे मध्याह्नादिषु क्षुधा
भवति, कालपरिणामे च निद्रा भवतीत्येवमादि । स्वभावो हि निष्प्रतिक्रियः ।
स्वाभाविकव्याधेः प्रतिक्रिया नास्ति । ननु पूर्वोऽध्याये कालस्य त्रिविधयोग एव
कालसम्प्राप्तिरुक्ता पुनरिह कर्मणां सम्प्राप्तिः, किं त्रिविधकारणादतिरिक्तं
कारणमित्याशङ्क्याह—निर्दिष्टमित्यादि । दैवशब्देन पौर्वदेहिकं कर्मज-
फलरूपं धर्माधर्मार्थं कर्म यन्निर्दिष्टं तदिह कर्मशब्देनोच्यते । तेनेह
जन्मनि यत् कर्म तत् प्रज्ञापराधजं प्रज्ञापराधार्थं पूर्वदेहेऽपि प्रज्ञापराधादेव
अधर्म्यकर्म यद्यपि तथापि तत् कर्मफलं कालेन परिणतं रोगाणां हेतुरूप-
लभ्यते । न तु सद्यः । इह देहे कृतं कर्म प्रज्ञापराधाद् यद् यद् भवति तदिहैव
जन्मनि यत् फलति तत् प्रज्ञापराधजत्वात् प्रज्ञापराधार्थं, यत् परलोके
फलित्यति तत् परजन्मनि कालान्तरे परिणामात् फलतीति काल एवाभिधीयते

चक्रपाणिः—स्वाभाविकानपि कालपरिणामव्यज्यमानतया इह कालजेऽवरोधयितुमाह—
कालस्येत्यादि । जरामृत्युरुपात्तिमित्ताज्जाता जरामृत्युनिमित्तजाः, 'मृत्यु'शब्देनेह युगानुरूपायुः-
पर्यवसानभवः कालमृत्युर्ग्राह्य । किंवा, जरामृत्योर्यत्निमित्तम्, तस्माज्जाता जरामृत्यु-
निमित्तजाः, जरामृत्युनिमित्तञ्च प्राणिनां साधारणं देहनिवर्तकभूतस्वभावोऽदृष्टञ्च । अथ
स्वाभाविकानां का चिकित्सेत्याह—स्वभावो निष्प्रतिक्रिय इति । साधारणचिकित्सा रसायन-
वर्जं जरा न प्रतिक्रियते, रसायनेन तु प्रतिक्रियते एव । तेन, “अस्य प्रयोगाच्चयवनः सुबुद्धो-
ऽमृत्युं पुनर्युवा” इत्यादिरसायनप्रयोगेण समं न विरोधः । किंवा, स्वाभाविका जरादयो रसायन-
जनितप्रकर्षादुत्तरकालं पुनरवश्यं भवन्तीति निष्प्रतिक्रियत्वेनोक्ताः । सम्प्रति कर्मसम्प्राप्तिकृतमपि
गदं कालविशेषव्यज्यमानतया दर्शयन्त्याह—निर्दिष्टमित्यादि । कालेनेति पच्यमानतालक्षितेन
कालेन युक्तं सत् कर्म कारणं भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

* जरामृत्युनिमित्तजाः इति चक्रवृत्तः पाठः ।

न हि कर्म महत् किञ्चित् फलं यस्य न भुज्यते ।

क्रियाघ्नाः कर्मजा रोगाः प्रशमं यान्ति तत्क्षयात् ॥ ३६ ॥

अत्युग्रशब्दश्रवणाच्छ्रवणात् सर्वशो न च ।

शब्दानाश्चातिहीनानां भवन्ति श्रवणाज्जडाः ॥

परुषोद्गीषणाशस्ताप्रियव्यसनसूचकैः ।

शब्दैः श्रवणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥

न तु प्रज्ञापराध इति । ननु ततो यदि रोगो न स्यात् तदा न कारणं भवत्वित्यत आह—न हीत्यादि । हि यस्मात् । न खल्वेवंभूतं किञ्चित् महत् कर्म विद्यते यस्य कर्मणः फलं न भुज्यते । सर्वकर्मसंन्यासेऽपि फलं ब्रह्मलोकाप्राप्तिः । “ब्रह्माणं कर्मसंन्यासाद्वैराग्यात् प्रकृतेः परम् । ज्ञानात् कैवल्यमाप्नोति” इति योगाभ्यासजातज्ञानस्य फलमप्यस्तीति तत्त्वमिति । तर्हि चैतदकर्मजव्याधिवत् पौर्वदेहिककर्मजो व्याधिः किं साध्यासाध्यभावे तुल्य इत्यत आह—क्रियाघ्ना इत्यादि । पौर्वदेहिककर्मजा रोगाः क्रियाघ्नास्तत्तद्व्याधुक्तक्रियाभिर्न शाम्यन्ति । तर्हि किमसाध्या इत्यत आह—प्रशमं यान्ति तत्क्षयात् । तत्कारणभूतकर्मक्षयात् ते कर्मजा रोगाः प्रशमं यान्तीति कालकर्मणां सम्प्राप्तिर्दर्शिता ॥ ३४—३६ ॥

गङ्गाधरः—अथासात्म्यागमश्चेति यो रोगहेतुरुक्तस्तं दर्शयति—अत्युग्रशब्दश्रवणादित्यादि । धीधृतिस्मृतिविभ्रंशाद् यद्यपि अत्युग्रशब्दश्रवणादीनि कुर्वन्ति प्रज्ञापराधजानि तथापि मेघादीनामत्युग्रशब्दश्रवणादीनि प्रज्ञापराधव्यतिरेकादपि भवन्तीति पृथगुक्तानि । ननु पूर्वमुक्तम् इन्द्रियार्थानाम् अयोगोऽतियोगो मिथ्यायोगश्चेति त्रिविधो हेतुसंग्रहः, इह तु शब्दानामत्युग्रादीनां श्रवणादिरतियोगोऽथ सर्वशो न च श्रवणादि, अतिहीनशब्दादिश्रवणादि, तथा मिथ्यायोगश्चेति चतुर्विधो हेतुरुक्त इति विरुध्यत

चक्रपाणिः—कर्मणः फलसम्बन्धिनियममाह—न हीत्यादि । ‘महत्’ इति विशेषणेन किञ्चित् महत् कर्म प्रायश्चित्तबाधनीयफलं ददात्यपि फलमिति दर्शयति । कर्मजानामचिकित्स्वमाह—क्रियाघ्ना इत्यादि । तत्क्षयादिति कर्मक्षयात् । कर्मक्षयश्च कर्मफलोपभोगादेव भवति ॥ ३६ ॥

चक्रपाणिः—क्रमागतमसात्मेन्द्रियार्थसंयोगं विवृणोति—अत्युग्रेत्यादि । सर्वशो न चेति

असंस्पर्शोऽतिसंस्पर्शो हीनसंस्पर्श एव च ।
 स्पृश्यानां संग्रहेणोक्तः स्पर्शनेन्द्रियबाधकः ॥
 यो भूतविषवातानामकालेनागतश्च यः ।
 स्नेहशीतोष्णसंस्पर्शो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥
 रूपाणां भास्वतां दृष्टिर्विनश्यति हि दर्शनात् ।
 दर्शनाच्चातिसूक्ष्माणां सर्वशश्चाप्यदर्शनात् ॥
 द्विष्टभैरवबीभत्स-दूरातिक्लिष्ट-ः दर्शनात् ।
 तामसानाञ्च रूपाणां मिथ्यासंयोग उच्यते ॥
 अत्यादानमनादानमोक्तात्म्यादिभिश्च यत् ।
 रसानां विषमादानमल्पादानञ्च दूषणम् ॥
 अतिमृद्वतितीक्ष्णानां गन्धानामुपसेवनम् ।
 असेवनं सर्वशश्च घ्राणेन्द्रियविनाशनम् ॥

इति चेन्न । पूर्वं यदुक्तं “योगो मिथ्या न चाति च” इति । न च योगः
 खलु द्विविधः सर्वशो योगाभावो हीनयोगश्च नञो द्वयर्थग्रहणात् । असंस्पर्शो
 हीनसंस्पर्शश्च स्पर्शयोगः । अतिसूक्ष्मदर्शनं सर्वशोऽदर्शनञ्च रूपायोगः ।
 रसानामनादानमल्पादानञ्च रसायोगः । ओक्तात्म्यादिभिर्यद् विषमादानं तद्-
 रसमिथ्यायोगः । गन्धानां सर्वशोऽसेवनमतिमृदुसेवनञ्च गन्धायोगः,

सर्वशोऽग्रशब्दाश्रवणात् । स्पृश्यानामिति स्पृश्यत्वेनोक्तानां शास्त्रेऽभ्यङ्गोत्सादनादीनाम् ।
 भूताः सविषक्रिमिपिशाचादयः । यो भूतविषवातानां संस्पर्शः, तथाकालेनागतः स्नेहशीतोष्ण-
 संस्पर्शश्चेति योजना । तत्राकाले स्नेहसंस्पर्शो यथा—अजीर्णं कफवृद्धिकाले अभ्यङ्गस्पर्श उष्णे
 चोष्णस्पर्शोऽकालेनागतो ज्ञेयः । सर्वशश्चाप्यदर्शनमिति भास्वतां सूक्ष्माणाञ्च सर्वथादर्शनात् ।
 अतिश्लिष्टमिति नेत्रप्रत्यासन्नम् । तामसानां रूपाणाञ्च दर्शनात् विनश्यति दृष्टिरिति सम्बन्धः ।
 मिथ्यायोगः स इति द्विष्टभैरवादिरूपः । अतिसूक्ष्मदर्शनञ्च मिथ्यायोग एव ज्ञेयः । ओक्तात्म्या-

पूतिभूतविषद्विष्टा गन्धा ये चाप्यनार्त्तवाः ।

तैर्गन्धैर्घ्राणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥

इत्यसात्प्रत्यर्थसंयोगस्त्रिविधो दोषकोपणः ।

असात्म्यमिति तद्विद्याद् यन्न याति सहात्मताम् ॥ ३७ ॥

मिथ्यातिहीनयोगेभ्यो यो व्याधिरुपजायते ।

शब्दादीनां स विज्ञेयो व्याधिरैन्द्रियको बुधैः ॥

वेदनानामशातानाम् * इत्येते हेतवः स्मृताः ।

सुखहेतुर्मतरत्वेकः समयोगः सुदुर्लभः ॥ ३८ ॥

अतितीक्ष्णानां गन्धानां सेवनमतियोगः, पूतिगन्धादिसेवनं मिथ्यायोग इति ।
इति त्रिविधोऽसात्म्यार्थसंयोगो दोषकोपणः । यत् तु सहात्मतामात्मीभावं
न याति तदसात्म्यं विद्यादिति ॥ ३७ ॥

गङ्गाधरः—एष खल्वसात्म्येन्द्रियार्थयोगजो व्याधिः किं शारीरो मानसो
वेत्यत आह—मिथ्येत्यादि । शब्दादीनां मिथ्यायोगातियोगायोगहीनयोगेभ्यो
यो व्याधिर्जायते स ऐन्द्रियकव्याधिः शारीर एव । शरीरं हि चेतनाधिष्ठान-
भूतं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकं, न त्विह गौतमोक्तं चेष्टेन्द्रियार्थाश्रय-
शरीरं विवक्षितं, तत्र पृथगिन्द्रियार्थयोगग्रहणात् ।

ननु ज्ञातव्या दुःखहेतव इति यदुक्तं तत् किं सुखदुःखोभयरूपवेदनाहेतव इत्यत
आह—वेदनानामित्यादि । अशातानामसुखानां वेदनानामित्येते हेतवः स्मृताः

दिभिरिति विषमादानमिति सम्बन्धः । ओकसात्म्यादिवैषम्ये राशिदोषवर्जप्रकृत्यादिसप्तक-
दोषा ग्रहीतव्याः । त्रिविध इति अयोगातियोगमिथ्यायोगरूपः । असात्म्यत्वं दर्शयति—असात्म्य-
मित्यादि । सहेति मिलितं शरीरेण । आत्मताम् अविकृतरूपतां न याति । एतेन, यदुपयुक्तं
प्राकृतरूपोपघातकं भवति, तदसात्म्यमिति । इत्थमसात्म्यार्थजस्य व्याधेरिन्द्रियद्वारभूतत्वेनैन्द्रियकत्वं
दर्शयन्नाह—मिथ्येत्यादि । हीनयोगेनेह अयोगो ब्राह्मः । ऐन्द्रियक इति इन्द्रियद्वारभूतः ।
दुःखरूपवेदनाहेतुं प्रपञ्च्य उक्तमुपसंहरति—वेदनानामित्यादि । असात्म्यानामिति दुःखानाम् ।
अथ सुखरूपवेदनाहेतुः क इत्याह—सुखेत्यादि । समयोग इति कालबुद्धीन्द्रियार्थानां सम्यग्योगः ।
सुदुर्लभ इति कालादिसम्यग्योगस्य विरहत्वेन सुदुर्लभत्वात् । प्रायो हि कालादीनां मध्ये

नेन्द्रियाणि न चैवार्थाः सुखदुःखस्य हेतवः ।

हेतुस्तु सुखदुःखस्य योगो दृष्टश्चतुर्विधः ॥

सन्तीन्द्रियाणि सन्त्यर्था योगो न च न चास्ति रुक् ।

न सुखं, कारणं तस्माद् योग एव चतुर्विधः ॥ ३६ ॥

नात्मेन्द्रियमनोबुद्धि-गोचरं कर्म वा विना ।

सुखं दुःखं यथा यच्च बोद्धव्यं तत् तथोच्यते ॥ ४० ॥

न तु सुखानाम् । कः पुनः सुखहेतुरित्यत आह—सुखहेतुरिति । एकः सुदुर्लभः कालबुद्धीन्द्रियार्थानां समययोगः सुखहेतुर्मतः आरोग्यहेतुरिति यावत् ॥ ३८ ॥

गङ्गाधरः—ननु कालादय एव हेतवः कथं तेषां योगा हेतव उक्ता इत्यत आह—नेन्द्रियाणीत्यादि । सुखदुःखस्य हेतवो नेन्द्रियाणि न चार्था न च कालो न बुद्धिः । तर्हि के हेतवः ? तत्राह—सुखदुःखस्य हेतुस्तु चतुर्विधो योगो दृष्टः । कस्मात् ? सन्तीत्यादि । यस्मादिन्द्रियाणि सन्ति सन्ति चार्थास्तेषां योगो न यदि भवति रुक् च नास्ति सुखञ्च नास्ति । एवं कालोऽस्ति पुरुषोऽस्ति योगो नास्ति न चास्ति रुक् न चास्ति सुखम् । तथा बुद्धिः अस्ति बोद्धव्यञ्चास्ति योगो नास्ति रुक् च सुखञ्च नास्तीति बोध्यम् । तस्मात् चतुर्विध योग एव सुखदुःखस्य कारणमिति ॥ ३९ ॥

गङ्गाधरः—ननु सुखदुःखस्यानुभवे कारणमात्मेन्द्रियमनोबुद्धयो न कथं सुखदुःखस्य हेतव इत्यत आह—नात्मेत्यादि । न खल्व्वात्मादिगोचरं सुखं अन्यतरेणाप्ययोगादिना पुरुषः सम्बध्यते । तेन च नित्यातुरा एव पुरुषा भवन्ति, 'अनातुरारोगानामयादि' स्वस्थव्यपदेशः पुरुषाणां क्रियत इति भावः ॥ ३७, ३८ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति सम्यग्योगस्योपादेयतां दर्शयितुमयोगादीनां हेयतां दर्शयितुं योगमेव चतुर्विधं कारणत्वेन दर्शयन्नाह—नेन्द्रियाणीत्यादि । ननु कथमिन्द्रियार्थयोः सुखदुःखकारणत्वेन उपलभ्यमानयोरप्यकारणत्वमित्याह—सन्तीत्यादि । योगो न चेति इन्द्रियार्थयोः सम्बन्धो न च, न सुखमिति च्छेदः । इन्द्रियार्थयोर्योगाभावे अकारणत्वेन, सति तु योगे कारणत्वेन योग एवान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणसम्बन्धव्यतिरेक इति भावः । अयञ्च योग इन्द्रियार्थव्यधिकृत्य स्पष्टत्वेनोक्तः । तेन, प्रज्ञाकालयोरपि बोद्धव्यः । एतच्चेन्द्रियमर्थञ्चानुपादेयं कृत्वा चतुर्विधयोगस्य कारणत्वं योगानामेव हेयोपादेयत्वेन दर्शनार्थं कृतम् ॥ ३९ ॥

चक्रपाणिः—परमार्थतत्त्वात्मेन्द्रियमनोबुद्धयर्थदृष्टान्येव तथायुक्तानि सुखदुःखकारणानीति दर्शयन्नाह—नात्मेत्यादि । गोचर इन्द्रियार्थः । कर्म अदृष्टम् । तत्र आत्मानं विना नोष्णादौ

स्पर्शनेन्द्रियसंस्पर्शः स्पर्शो मानस एव च ।

द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्त्तकः ॥ ४१ ॥

इच्छाद्वेषात्मिका तृष्णा सुखदुःखात् प्रवर्त्तते ।

तृष्णा च सुखदुःखानां कारणं पुनरुच्यते ॥

दुःखं वा कम्म विना भवति अर्थैः सहात्मादीनां कम्मणि योगे सति हि यच्च यथासुखं यच्च यथादुःखं तत् तथा बोद्धव्यमुच्यते ॥ ४० ॥

गङ्गाधरः—ननु तत् कम्म किं भवति, तदाह—स्पर्शनेन्द्रियेत्यादि । सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्त्तको हि द्विविधः । बाह्यार्थग्रहणे स्पर्शनेन्द्रियसंस्पर्श एकः प्रवर्त्तकः । मनोबुद्ध्यर्थग्रहणं मानसः स्पर्श एव च द्वितीयः ॥ ४१ ॥

गङ्गाधरः—एवं वेदनानामपि प्रवर्त्तकत्वमस्ति, तदाह—इच्छेत्यादि । इच्छा द्वेषश्चेत्युभयात्मिका तृष्णा सुखदुःखात् प्रवर्त्तत इति तृष्णाप्रवर्त्तिका वेदना, पुनस्तृष्णा च सुखदुःखानां कारणं प्रवर्त्तिकोच्यते । इति परस्परं कारणं

सुखदुःखं भवतः । इन्द्रियादीनाञ्च सुखदुःखकारणत्वं स्पष्टमेव । कर्मापि च शुभं सुखकारणम्, अशुभञ्च दुःखकारणम् । यद्यात्मादय एव कारणम्, तत् किमर्थं कालाद्य-योगातियोगादय इहोच्यन्त इत्याह—यथेत्यादि । यद् बोद्धव्यं सुखदुःखं यथा बोद्धव्यं कार्यवशात् भवति, तथैवोच्यते नान्यथा, सात्त्व्यासात्त्व्येन्द्रियार्थजन्यत्वेन सुखदुःखे प्रतीयमाने चिकित्सायामुपयुक्ते भवतः, नात्मादिजन्यत्वेन । आत्मादिजन्यत्वेनेह सुखदुःखे अभिधीयते, न ह्यात्मादयो सुखदुःखहेतुतया प्रतिपद्यन्ते, किन्त्वसात्त्व्येन्द्रियार्थयोगादय एव दुःखहेतवस्त्यज्यन्ते, सुखहेतवः सात्त्व्येन्द्रियार्थयोगादयस्तूपादीयन्ते इति भावः ॥ ४० ॥

चक्रपाणिः—इदानीं सकलकारणव्यापकं योगं द्युत्पादयितुमैन्द्रियकं मानसस्पर्शं दर्शयितुमाह—स्पर्शनेन्द्रियसंस्पर्श इति । अर्थेनेन्द्रियाणां सम्बन्धः स्पर्शनेन्द्रियकृतो भवति, चक्षुरादीन्यपि स्पृष्टमेवार्थं जनयन्ति, यदि ह्यस्पृष्टमेव चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं वा वेत्ति, तदा विदूरमपि गृह्णीयात् न च गृह्णाति । तस्मात् स्पृष्टत्वमिन्द्रियाणां प्रतिपद्यते, मानसस्तु स्पर्शश्चिन्त्यादिना अर्थेन समं सूक्ष्मोऽस्त्येव । येन मनः किञ्चिदेव चिन्तयति, न सर्वम् । तेन, यन्मनसा स्पृश्यते, तदेव मनो गृह्णातीति स्थितिः ॥ ४१ ॥

चक्रपाणिः—सुखदुःखोत्पत्तिक्रममाह—इच्छेत्यादि । सुखादिच्छारूपा तृष्णा, दुःखाच्च द्वेषरूपा तृष्णा प्रवर्त्तते । इयञ्चोत्पन्नतृष्णा ईप्सितेऽर्थे प्रवर्त्तयन्ती द्विष्टे च निवर्त्तयन्ती, प्रवृत्ति-

उपादत्ते हि सा भावान् वेदनाश्रयसंज्ञकान् ।

स्पृश्यते नानुपादानो नास्पृष्टो वेत्ति वेदनाः ॥ ४२ ॥

वेदनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः ।

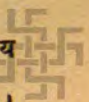
केशलोमनखाग्रान्न-मलद्रवगुणैर्विना ॥ ४३ ॥

बीजाङ्कुरवत् । कस्मादेवं तथाह—उपादत्त इत्यादि । हि यस्मात् सा खल्विच्छाद्रेषात्मिका तृष्णा वेदनाश्रयसंज्ञकान् भावान् शरीरमनांसि उपादत्ते, तस्मात् सुखदुःखानां वेदनानां कारणं तृष्णा । ननु च तृष्णा वेदनाश्रयसंज्ञकान् भावानुपादत्ते न तु वेदनानाश्रयान् । स्पर्शनेन्द्रियेण संस्पर्शो मानसस्पर्शश्च सुखदुःखात्मकवेदनाप्रवृत्तकः केशादिच्छेदनादितो न कुतः सुखदुःखानुभवः स्यादित्यत आह—स्पृश्यत इत्यादि । स्पर्शनेन्द्रियेण शरीरस्थेन मनसा चानुपादानस्तृष्णानुपादानको भावो न स्पृश्यते । स्पर्शनेन्द्रियेणास्पृष्टश्च भावो न सुखदुःखात्मिका वेदना वेत्ति ॥ ४२ ॥

गङ्गाधरः—तर्हि वेदनाश्रयसंज्ञका वेदनानामधिष्ठानानि के भावास्तृष्ण्या तूपादत्ता इत्यत आह—वेदनानामित्यादि । मनः सेन्द्रियश्च देहो वेदनानां सुखदुःखानामधिष्ठानमाश्रय इति । किमधिष्ठानमुच्यते इति प्रश्नस्योत्तरम् । ननु सेन्द्रियो देहश्चेद्वेदनाश्रयः कथं केशादिच्छेदनादिषु न सुखदुःखसंवेदनं स्यादित्यत आह—सेन्द्रियो देह इति । केशलोमनखाग्राणि तथान्नमलद्रवाणां विण्मूत्राणां गुणैर्विना देहसंज्ञः । न हि केशादिस्तृष्णोपादानं, तृष्णोपादानन्तु स्पर्शनेन्द्रियं मनश्च, केशादिव्यतिरिक्तं देहं सेन्द्रियं स्पृशति न केशादीन् स्पृशति । तस्मात् केशादयो न वेदनां विदन्ति केशादिव्यतिरिक्तो देहः सेन्द्रियो वेदनां वेत्तीति । गौतमेनाप्येवमुक्तम् । आप्नखात् इत्यादि ॥ ४३ ॥

निवृत्तिविषयस्य सुखदुःखहेतुतामपेक्ष्य सुखदुःखे जनयतीति वाक्यार्थः । यथोक्ततृष्णायाः सुखदुःखहेतुत्वं दर्शयन्नाह—उपादत्ते हीत्यादि । वेदनाश्रयसंज्ञकानिति वेदनाकारणत्वेनोक्तान् कालाद्ययोगादिरूपान् । अथ तृष्णा चेत् सुखदुःखकारणम्, तत् किमिन्द्रियार्थेनापरेण कारणेनेत्याह—स्पृश्यत इत्यादि । अनुपादान इति अविद्यमानार्थरूपे स्पर्शकारणे, अर्थं विना नार्थस्य स्पर्शा भवति । अथ न भवत्यर्थस्पर्शस्ततः किमित्याह—‘नास्पृष्टो वेत्ति वेदनाः’ इति । अर्थस्पर्शशून्यः सन् न सुखदुःखे अनुपपन्नत्वादेव वेत्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

चक्रपाणिः—वेदनानां किमधिष्ठानमित्यस्योत्तरमाह—वेदनानामित्यादि । देहः सेन्द्रिय इत्यनेन निरिन्द्रियो देहो केशलोमादिको निरस्तः । तदेव स्पष्टार्थं विवृणोति—केशेत्यादि ।

योगे मोक्षे च सर्वासां वेदनानामवर्त्तनम् ।

मोक्षो निवृत्तिर्निःशेषा योगो मोक्षप्रवर्त्तकः ॥

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां सन्निकर्षात् प्रवर्त्तते ।

सुखं दुःखमनारम्भादात्मस्थे मनसि स्थिरे ॥

निवर्त्तते तदुभयं वशित्वञ्चोपजायते ।

सशरीरस्य योगज्ञास्तं योगमृषयो विदुः ॥ ४४ ॥

गङ्गाधरः—अथ यदि सुखदुःखात्मिका वेदना तर्हि कालबुद्धीन्द्रियाथानां त्रिविधयोगात् दुःखप्रवृत्तिस्तच्चिकित्सया धातुवैषम्यनिवृत्तौ तज्जदुःखनिवृत्तिः सुखस्य प्रवृत्तिः, प्रवृत्तस्य च सुखस्य कालबुद्धीन्द्रियार्थसमयोगाद्वातुसाम्य-स्थितिस्तज्जसुखस्य च स्थितिरिति सुखात्मिका वेदना तु दुःखानुबन्धा न चिकित्सया निवर्त्तते । इत्याशङ्क्य प्रागग्निवेश उवाच—क चैता वेदनाः सर्वा निवृत्तिं यान्त्यशेषत इति । सर्वाः सुखदुःखात्मिका वेदनाः क च चिकित्सायामशेषतो निवृत्तिं यान्तीति । तत्रोत्तरमाह—योगे मोक्षे चेत्यादि । सर्वासां सुखदुःखात्मिकानां वेदनानामशेषतोऽवर्त्तनं निवृत्तिर्योगे भवति मोक्षे च भवति । कः पुनर्मोक्षो योगश्चेत्यत आह—मोक्षो निवृत्तिर्निःशेषेति । निःशेषा निवृत्तिः सुखदुःखात्मिकाया वेदनाया मोक्षस्तस्य मोक्षस्य प्रवर्त्तको योग इति । कथमिति ? आत्मेत्यादि । आत्मादिसन्निकर्षात् सुखं प्रवर्त्तते दुःखञ्च । सम्यक् सन्निकर्षात् सुखमसम्यक्सन्निकर्षात् दुःखं प्रवर्त्तते । तत्रात्मस्थे स्थिरे मनसि सत्यनारम्भाद्वाचा शरीरेण मनसा च प्रवृत्तेरभावात् तदुभयं सुखञ्च दुःखञ्च निवर्त्तते योगसिद्धस्य सशरीरस्य जीववतः पुरुषस्य वशित्वञ्चोपजायते । वशी हि स यश्चेतः समाधत्ते यश्च सर्वं निरस्यति, न तु स वशी यः कर्म कृत्वा तत्फलं स्वयं भुङ्क्ते । तं योगज्ञा ऋषयो योगं विदुरिति

किंवा, इन्द्रियाण्यपि प्राधान्यख्यापनार्थं पृथग् वेदनाश्रयत्वेन सेन्द्रियग्रहणेनोच्यन्ते । वेदनाया देहेन्द्रियगतत्वं तदाधारत्वेन प्रतीयमानत्वाजज्ञेयम् । द्रवं सूत्रम् । गुणाः शब्दादयः । शरीरगता एते हि केशादयो न वेदनाधारा इत्यनुभव एव प्रमाणम् । या तु सूत्रपुरीषगता वेदना ग्रहणी-सूत्रकृच्छ्रदौ वक्तव्या, सा सूत्रपुरीषाधारशरीरप्रदेशस्थैव बोध्या ॥ ४३ ॥

चक्रपाणिः—क चैता वेदनाः सर्वा इत्यस्योत्तरम्—योग इत्यादि । योगः “अनारम्भाद्” इत्यादिग्रन्थे वक्ष्यमाणः । मोक्षोऽत्यन्तशरीरोच्छेदः । निःशेषेति न पुनर्भवति, एतेन योगेन निवृत्ता

पातञ्जले दर्शने योगशासने चोक्तः । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । तदा द्रष्टुः
स्वरूपेऽवस्थानम् । वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः । प्रमाण-विपर्यय-विकल्प-
निद्रा-स्मृतयः । प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि । विपर्ययो मिथ्याज्ञान-
मतद्रूपप्रतिष्ठम् । शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः । अभावप्रत्यया-
लम्बना वृत्तिर्निद्रा । अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिरिति वृत्तयः । अभ्यास-
वैराग्याभ्यां तन्निरोधः । तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः । स तु दीर्घकाल-
नैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः । दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकार-
संज्ञा वैराग्यम् । तत् परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यमिति ।

सूत्राण्येतानि वेदव्यासेन व्याख्यातानि । तद् यथा । योगः समाधिः, स च
सार्वभौमश्चित्तस्य धर्मः । क्षिप्रं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुहमिति चित्तभूमयः ।
तत्र विक्षिप्ते चेतसि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्तते । यस्त्वेकाग्रे
मनसि सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति क्षिणोति च क्लेशान् कर्मबन्धनानि च श्लथयति
निरोधमभिमुखं करोति स सम्प्रज्ञातो योग इत्याख्यायते । स च तर्कानुगतो
विचारानुगत आनन्दानुगतः अस्मितानुगतः इत्युपरिष्ठात् प्रवेदयिष्यामः । सर्व-
वृत्तिनिरोधे त्वसम्प्रज्ञातः समाधिस्तस्य लक्षणाभिधित्सयेदं सूत्रं प्रवर्त्तते । ० ।
योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । १ । इति । सर्वशब्दाग्रहणात् सम्प्रज्ञातोऽपि योग
आख्यायते । चित्तं हि प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिशीलत्वात् त्रिगुणम् । प्रख्यारूपं
हि चित्तसत्त्वं रजस्तमोभ्यां संसृष्टमैश्वर्यविषयोपगं भवति । तदेव
तमसानुविद्धमधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्योपगं भवति । तदेव प्रक्षीणमोहावरणं
सर्वतः प्रद्योतमानमनुविद्धं रजोमात्रया धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपगं भवति ।
तदेव तमोऽनुविद्धरजोलेशमलापेतं स्वरूपप्रतिष्ठं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं
धर्ममेघध्यानोपगं भवति तत् परं प्रख्यानमित्याचक्षते ध्यायिनः । चित्ति-
शक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमा दर्शितविषया शुद्धा चानन्ता च सत्त्वगुणाधिका
चेयम् ; अतो विपरीता विवेकख्यातिरित्यतस्तस्यां विरक्तं चित्तं तामपि ख्यातिं
निरुणद्धि । तदवस्थं संस्कारोपगं भवति । स निर्व्वीजः समाधिः । न च तत्र
किञ्चित् सम्प्रज्ञायते इत्यसम्प्रज्ञातः । द्विविधः स योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति ।
तदवस्थे चेतसि विषयाभावात् स्वरूप इत्यारोपितम् । बुद्धिबोधात्मा पुरुषः
किंस्वभाव इति । ० । तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् । २ । स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चित्ति-
निवृत्ता वेदना भवतीति सूचयति । मोक्षप्रवर्त्तक इति मोक्षकारणम् । किंवा, 'योगमोक्षौ निवर्त्तकौ'
इति पाठः, तदा, अस्मिन् पक्षे यद्यपि योगमोक्षयोर्वेदानानिवर्त्तकत्वं 'योगे मोक्षे च' इत्यादिना

शक्तिर्यथा कैवल्ये ; व्युत्थानचित्ते तु सति तथापि भवती न तथा । ७ । कथं तर्हि ?
दर्शितविषयत्वाद् । वृत्तिसारूप्यमितरत्र । ३ । व्युत्थाने याश्चित्तवृत्तयस्तद्विशिष्ट-
वृत्तिः पुरुषः । तथा च सूत्रम् । एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनमिति । चित्तम्
अयस्कान्तमणिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन स्वं भवति पुरुषस्य स्वामिनः ।
तस्माच्चित्तवृत्तिनिरोधे पुरुषस्यानादिसम्बन्धो हेतुः । ताः पुनर्निरोद्धव्या बहुल्ये
सति चित्तस्य । ७ । वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः । ४ । क्लेशहेतुकाः कर्माशयप्रचये
क्षेत्रीभूताः क्लिष्टाः ; गुणविकारविरोधिन्य अक्लिष्टाः क्लिष्टप्रवाहपतिता अप्यक्लिष्टाः ।
क्लिष्टच्छिद्रेषु अप्यक्लिष्टा भवन्ति । अक्लिष्टच्छिद्रेषु क्लिष्टा अप्यक्लिष्टा इति । तथा-
जातीयकसंस्कारा वृत्तिभिरेव क्रियन्ते, संस्कारैश्च वृत्तय इति । एवं वृत्तिसंस्कार-
चक्रमनिशमावर्तते । तदेवम्भूतं चित्तमवसिताधिकारमात्मकल्पेन व्यवतिष्ठते
प्रलयं वा गच्छतीति । ताः क्लिष्टाश्चाक्लिष्टाश्च पञ्चधा वृत्तयः । ७ । प्रमाण-विपर्यय-
विकल्प-निद्रा-स्मृतयः । ५ । तत्र । प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि । ६ । इन्द्रिय-
प्रणालिकया चित्तस्य बाह्यवस्तुपरागात् तद्विषया सामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य
विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणम् । फलमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्ति-
निरोधः । सम्प्रति संवेदी पुरुष इत्युपरिष्ठादुपपादयिष्यामः । अनुमेयस्य
तुल्यजातीयेष्वनुवृत्तो भिन्नजातीयेभ्यो व्यावृत्तः सम्बन्धो यस्तद्विषया सामान्य-
विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिरनुमानम् । यथा देशान्तरप्राप्तेर्गतिमच्चन्द्रतारकं चैत्र-
वत् । विन्ध्यश्चाप्राप्तेर्गतिः । आप्ते न दृष्टोऽनुमितो वार्थः परत्र स्वबोधसंक्रान्त-
तया शब्देनोपदिश्यते । शब्दात् तदर्थविषया वृत्तिः श्रोतुरागमः शब्दार्थौ न वक्तुं
द्रष्टुरनुमितार्थः स आगमः प्लवते, मूलवक्तरि तद्दृष्टानुमितार्थं निर्विप्लवः
स्यात् । ७ । विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् । ७ । स वा कस्मान्न प्रमाणम् ?
यतः प्रमाणेन बाध्यते, भूतार्थविषयत्वात् प्रमाणस्य ; तत्र प्रमाणेन बाधनम्
अप्रमाणस्य दृष्टम् । तद् यथा—द्विचन्द्रदर्शनं सद्विषयेणैकचन्द्रदर्शनेन
बाध्यते । सोऽयं पञ्चविधो भवत्यविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च
क्लेशा इति । एत एव स्वसंज्ञाभिस्तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्र इति ।
एते चित्तमलप्रसङ्गेनाभिधीयन्ते । ८ । शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः । ८ ।
स न प्रमाणोपारोही विपर्ययोपारोही च ; वस्तुशून्यत्वेऽपि शब्दज्ञानमाहात्म्य-
निबन्धनो व्यवहारो दृश्यते । तद् यथा—चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति । यदा चित्तिः

श्लोकार्द्धेन उक्तम्, तथापि योगमोक्षयोरिह कर्तृतया वेदनानिवृत्तिं दर्शयन्ति, इति न पौनस्त्यम् ।

यथा योगो वेदनानिवर्त्तको भवति, यश्च योगस्तमाह—आत्मेत्यादि । अनारम्भादिति

एव पुरुषस्तदा किमत्र केवलो व्यपदिश्यते । भवति च व्यपदेशवृत्तिः । तथा प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा निष्क्रियः पुरुषस्तिष्ठति । बाल्यः स्थास्यति स्थित इति गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते । तथाऽनुत्पत्तिधर्मा पुरुष इति उत्पत्तिधर्मस्याभावमात्रं गम्यते, न पुरुषान्वयी धर्मः, तस्माद्विकल्पितः स धम्मस्तेन चास्ति व्यवहार इति । ० । अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिनिद्रा । ९ । सा च सम्प्रबोधे प्रत्ययवर्णः प्रत्ययविशेषः । कथम् ? सुखमहमस्वाप्सं प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञा मे विशारदीकरोति, दुःखमहमस्वाप्सं श्रान्तं मे मनो भ्रमत्यनवस्थितम् । गाढं मूढोऽहमस्वाप्सं गुरुणि मे गात्राणि क्लान्तञ्च चित्तमलसं मथितमिव तिष्ठतीति । स खल्वयं प्रबुद्धस्य प्रत्ययवर्णो न स्यात् । असति प्रत्ययानुभवे तदाश्रिताः स्मृतयश्च तद्विषया न स्युस्तस्मात् प्रत्ययविशेषो निद्रा, सा च समाधावितर-प्रत्ययवन्निरोद्धव्येति । ० । अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः । १० । किं प्रत्ययस्याहोस्विद्विषयस्येति । आत्मोपरक्तप्रत्ययो ग्राह्यग्रहणोभयाकारनिर्भासस्तथा-जातीयकं संस्कारमारभते । स संस्कारः स्वव्यञ्जकाञ्जनस्तदाकारामेव ग्राह्यग्रहणोभयात्मिकां स्मृतिं जनयति । तत्र ग्रहणाकारपूर्वा बुद्धिः ग्राह्याकारपूर्वा स्मृतिः सा च द्वयी भवति—भावितस्मर्त्तव्या चाभावितस्मर्त्तव्या च ; स्वप्ने भावितस्मर्त्तव्या, जागरितसमये त्वभावितस्मर्त्तव्येति । सर्वाः स्मृतयः प्रमाणविपर्यय-विकल्पनिद्रास्मृतीनामनुभवात् सम्भवन्ति । सर्वाश्चैता वृत्तयः सुखदुःख-मोहात्मिकाः ; सुखदुःखमोहाश्च क्लेशेषु व्याख्येयाः । सुखानुशयी रागः, दुःखानुशयी द्वेषः, मोहः पुनरविदेति । एताः सर्वा वृत्तयो निरोद्धव्याः । आसां निरोधे सम्प्रज्ञातो वा समाधिर्भवति, असम्प्रज्ञातो वेति । ० । अथासां निरोधे क उपायः । अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः । ११ । चित्तनदी नाम उभयतोवाहिनी । वहति कल्याणाय वहति पापाय । या तु कैवल्य-प्राग्भवा विवेकविषयनिम्ना सा कल्याणवहा । संसारप्राग्भवा अवि-वेकविषयनिम्ना पापवहा । तत्र वैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते । विवेक-दर्शनाभ्यासेन विवेकस्रोत उद्घाट्यते इति उभयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोधः । ० । तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः । १२ । चित्तस्यावृत्तिकस्य प्रशान्तवाहिता स्थितिः तदर्थः प्रयत्नो वीर्यमुत्पिपादयिषया तत्साधनानुष्ठानमभ्यासः । ० । स तु दीर्घ-कालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः । १३ । दीर्घकालासेवितः तपसा ब्रह्म-

विषयोपादानार्थं मनसोऽनवस्थानात् । आत्मस्थे मनसीति विषये निवृत्ते केवलात्मज्ञानस्थे । स्थिर इत्यचले आत्मज्ञानप्रसक्त एवेति यावत् । तदभयमिति सुखदुःखम् । योगधर्मांतर-

आवेशश्चेतसो ज्ञानमर्थानां हृन्दतः क्रिया ।

दृष्टिः श्रोत्रं स्मृतिः कान्तिरिष्टतश्चाप्यदर्शनम् ॥

चय्यण विद्यया श्रद्धया च सम्पादितः सत्काराख्यो दृढभूमिभवति । व्युत्थान-
संस्कारेण द्रागित्येवानभिभूतविषय इत्यर्थः । ० । दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य
वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् । १४ । स्त्रियोऽन्नपानमैश्वर्यमिति दृष्टविषये वितृष्णस्य
स्वर्गादिप्रकृतिलयत्प्राप्तेः । आनुश्रविकविषये वितृष्णस्य दिव्यादिव्य-
विषयसम्प्रयोगेऽपि चित्तस्य विषयदोषदर्शिनः प्रसङ्गज्ञानबलादनल्प-
भोगात्मिका हेयोपादानशून्या वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् । ० । तत् परं पुरुषख्याते-
गुणवैतृष्ण्यम् । १५ । दृष्टानुश्रविकविषयदोषदर्शी विरक्तः पुरुषदशेनाभ्यासात्
तच्छुद्धिः । प्राग् विवेकध्यायिनस्तद्वुद्धिगुणेभ्यो व्यक्ताव्यक्तधर्मेभ्यो विरक्त
इति द्वयं वैराग्यम् । तत्र यदुत्तरं यज्ज्ञानप्रसाधनमात्रं यस्योदये प्रत्युदित-
ख्यातिरेवं मन्यते प्राप्तं प्रापणीयं क्षीणाः क्षेतव्याः क्लेशश्छिन्नः श्लिष्टपर्व
भवसंक्रमो यस्य अविच्छेदात् जनित्वा म्रियते मृत्वापि जायते । यस्यैव परा काष्ठा
वैराग्यं तस्यैवान्तरीयकं कैवल्यमिति । अथोपायद्वयेन निरुद्धचित्तवृत्तेः
कथमुच्यते सम्प्रज्ञातः समाधिरिति । ० । वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानु-
गमात् सम्प्रज्ञातः । १६ । वितर्कश्चित्तस्यालम्बने स्थूल आभोगः, सूक्ष्मो विचारः,
आनन्द आह्लादः एकात्मिका संवित् अस्मिता । इति रूपचतुष्टयानुगमात्
चतुर्विधः समाधिः । तत्र प्रथमः सवितर्कः समाधिः, द्वितीयो वितर्किणः
सविचारः, तृतीयो विचारवितर्किणः सानन्दः, चतुर्थस्तद्वितर्कविचारानन्दिनो-
ऽस्मितामात्र इति । सर्व एते सालम्बनाः समाधयः सम्प्रज्ञाताख्याः । अथ
असम्प्रज्ञातसमाधिः किमुपायः किंस्वभावो वेति । ० । विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः
संस्कारविशेषोऽन्यः । १७ । सर्ववृत्तिप्रत्यस्तसमये संस्कारविशेषो निरोधश्चित्तस्य
समाधिरसम्प्रज्ञातः । तस्य परं वैराग्यमुपायः । सालम्बनोऽभ्यासस्तत्साधनाय
न कल्प्यत इति विरामप्रत्ययो निर्व्वस्तुक आलम्बनीक्रियते । सर्वार्थ-
शून्यस्तदभ्यासपूर्व चित्तं निरालम्बनमभावप्राप्तमिव भवतीत्येष निर्व्वीजः
समाधिरसम्प्रज्ञातः इति ॥ ४४ ॥

गङ्गाधरः—ननु वशित्वमेव किं योगसमाधितो जायते न त्वन्यदित्यत आह—
सम्प्राप्तिमाह—वशित्वमित्यादि । वशित्वं वक्ष्यमाणमष्टविधमैश्वर्यबलम् । ‘सशरीरस्य’ इतिपदेन
शरीरेण सहैव वशित्वं भवतीति दर्शयति ॥ ४४ ॥

चक्रपाणिः—आवेश इत्यादि । आवेशः परपुरप्रवेशः । चेतसो ज्ञानमिति परचित्तज्ञानम् ।

इत्यष्टविधमाख्यातं योगिनां बलमैश्वरम् ।

शुद्धसत्त्वसमाधानात् तत् सर्वमुपजायते ॥ ४५ ॥

आवेशश्चेत्यादि । शुद्धसत्त्वसमाधानात् रजस्तमोभ्यां विनिम्मुक्तमनः-
समाधानात् तदवेशादिकं सर्वमुपजायते । तद् यथा । शुद्धमनःसमाधानेन
स्वाध्यान्द्रियार्थग्रहणान्निवृत्तस्य मनस आत्मनि स्थिररूपेणावस्थितौ व्याधिरस्त्यान-
संशय-प्रमादालस्य-विरति-भ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्तानवस्थितत्त्वानां चित्तस्य
विक्षेपाणामन्तरायाणामभावात् प्रत्यगात्माधिगमाच्च चेतस आवेशाद्यष्ट-
विधं योगिनामैश्वरमीश्वरभावाधिगमे बलं भवति । योगिनां हि त्रयोविंशतिः
सिद्धयः ; पञ्च क्षुद्रसिद्धयः, दश गुणप्रधानाः सिद्धयः, अष्टौ ब्रह्मप्रधानाः
सिद्धयः । त्रिकालबलमद्वन्द्वं परचित्ताद्यभिज्ञता । अग्न्यर्काम्बुविपादीनां
स्तम्भश्चाप्यपराजयः । इति पञ्च क्षुद्राः सिद्धयः । अस्मिन् देहेऽनूर्म्मिवत्त्वं
दूरश्रवणदर्शनं मनोजवित्वं कामरूपं परकायप्रवेशः स्वेच्छामृत्युर्देवक्रीडानु-
दर्शनं यथासङ्कल्पसिद्धिराज्ञासिद्धिरव्याहतगतिः । इति दश गुणप्रधानाः
सिद्धयः । अणिमा महिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं कामाव-
शायिता च । इत्यष्टौ ब्रह्मप्रधानाः सिद्धयः । तासां साधारणकार्यत्वेनेदमष्ट-
विधमैश्वरं बलं योगिनामुक्तम् । आवेशश्चेतस इति समाधिद्विविधः
सवीजो निर्व्वीजश्च । तत्र वक्ष्यमाणैः सतामुपासनादिभिः शुद्धे मनसि
मनसः परशरीरावेशादिकारी समाधिः सवीजः । तद् यथा । बन्धकारण-
शैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः । लोलीभूतस्य मनसो-
ऽप्रतिष्ठितस्य शरीरे कर्म्मशयवशाद्बन्धः प्रतिष्ठा । तस्य कर्म्मेणो बन्धकारणस्य
शैथिल्यं समाधिवलाद्भवति । प्रचारसंवेदनश्च चित्तस्य समाधिजमेव ।
कर्म्मबन्धक्षयात् स्वचित्तस्य प्रचारसंवेदनाच्च योगी चित्तं स्वशरीरान्निष्कृत्य
शरीरान्तरेषु निक्षिपति । निक्षिप्तं चित्तञ्चेन्द्रियाण्यनुपतन्ति यथा मधुकर-
राजं मक्षिका उत्पतन्तमनूपतन्ति निविश्यमानमनुविशन्ते तथेन्द्रियाणि पर-
शरीरावेशे चित्तमनुविधीयन्ते इति ।

अर्थानां ज्ञानमिति । पातञ्जले । प्रवृत्त्यालोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्ट-
ज्ञानम् । भुवनज्ञानं सूक्ष्म संयमात् । चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् । ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ।

अर्थानां छन्दतः क्रियेति अर्थानां छन्दतः करणम् । दृष्टितीन्द्रियदर्शनम् । श्रोत्रमतीन्द्रिय-
श्रवणम् । स्मृतिः सर्वभावतत्त्वस्मरणम्, कान्तिरमानुषी कान्तिः । इष्टतन्त्राप्यदर्शनमिति

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् । हृदये चित्तसंवित् । इति । व्यासभाष्यञ्चैषाम् । ज्योतिष्मती प्रवृत्तिरुक्ता, मनसः तस्या य आलोकस्तं योगी न्यस्य सूक्ष्मे व्यवहिते विप्रकृष्टे वाऽर्थेऽर्थमधिगच्छति । सूर्ये संयमात् भुवनज्ञानम् । सूर्यमण्डलस्थाः सप्त लोकाः, तत्र मेरोः उदीचीप्रभृति मेरुपृष्ठं यावदित्येष भूर्लोकः । मेरुपृष्ठादारभ्य ध्रुवात् ग्रहनक्षत्रताराविचित्रोऽन्तरीक्षलोकः । तत्परं स्वर्लोकः पञ्चविधः । माहेन्द्रस्तृतीयश्चतुर्थः प्राजापत्यो महर्लोकस्त्रिविधो ब्रह्मलोको जनतपःसत्यभेदात् । चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् । चन्द्रे संयमं कृत्वा ताराव्यूहं विजानीते । ध्रुवे तद्वतिज्ञानम् । ध्रुवे संयमं कृत्वा तासां ताराणां गतिं विजानीयात् । नाभिचक्रे संयमं कृत्वा कायव्यूहं विजानीयात् । हृदये चित्तसंवित् । यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म तत्र विज्ञानम् । तस्मिन् संयमाच्चित्तसंवित् इत्यादि । छन्दतः क्रिया । स्वेच्छया कर्मकरणं भवति । यथा पातञ्जले । कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमात् लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम् । यत्र कायस्तत्राकाशं तस्यावकाशदानात् कायस्य । तेन सम्बन्धः प्राप्तिः । तत्र कृतसंयमो जिज्ञा तत्सम्बन्धं लघुतूलादिषु आ परमाणुभ्यः समापत्तिं लब्ध्वा जितसम्बन्धो लघुलघुत्वाच्च जले पादाभ्यां विहरति । ततस्तूर्णनाभितन्तुमात्रे विहृत्य रश्मिषु विहरति । ततो यथेष्टमाकाशे गतिरस्य भवति । इत्येवमादिस्वेच्छया गमनादिक्रियाशक्तिः । दृष्टिर्दिव्यचक्षुर्भवति । मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् । शिरःकपाले छिद्रं प्रभास्वरं ज्योतिस्तत्र संयमात् सिद्धानां द्यावापृथिव्योरन्तरालचराणां दर्शनम् । इत्यादि । श्रोत्रमिति । दिव्यं श्रोत्रं भवति । श्रोत्राकाशयो रन्ध्रसंयमाद् दिव्यं श्रोत्रम् । सर्वश्रोत्राणामाकाशः प्रतिष्ठा सर्वशब्दानाञ्च । तदुक्तम् । तुल्यदेशश्रवणानामेकदेशश्रुतित्वं सर्वेषां भवतीति ; तच्चैतदाकाशस्य लिङ्गम् । अनावरणञ्चोक्तम् । तथामूर्त्तस्यानावरणदर्शनाद् विभुत्वमपि प्रख्यातमाकाशस्य । शब्दगुणानुमितं श्रोत्रं, बधिरावधिरयोरेकः शब्दं न गृह्णाति अपरो गृह्णाति तस्मात् श्रोत्रमेव शब्दविषयं, श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धे कृतसंयमस्य योगिनो दिव्यं श्रोत्रं प्रवर्तते इति । स्मृतिरिति । वक्ष्यते तत्रैव—वक्ष्यन्ते कारणान्यष्टौ इत्यादिना । कान्तिरवान्तरमणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिघातश्च । रूपलावण्यवज्रसंहननत्वादित्येव । कायसम्पदिति कान्तिर्भवति । इष्टतश्चाप्यदशनम् यदेच्छति तदा दर्शनयोग्य एव न दृश्यते, यदा चेच्छति तदा दृश्यते । किंवा आवेशश्चेत्तस इति परचेतसः प्रवेशः, ज्ञानमिति सर्वमतीतानागतादिज्ञानम् । शेषं पूर्ववत् । ऐश्वर्यमिति

मोक्षो रजस्तमोऽभावात् बलवत्कर्मसंक्षयात् ।

वियोगः कर्मसंयोगैः * अपुनर्भव उच्यते ॥ ४६ ॥

सतामुपासनं सम्यगसतां परिवर्जनम् ।

व्रतचर्योपवासश्च नियमाश्च पृथग्विधाः ॥

धारणं धर्मशास्त्राणां विज्ञानं विजने रतिः ।

विषयेष्वरतिर्मोक्षे व्यवसायः परा धृतिः ॥

इति । स्वेच्छयान्तर्द्धानं भवति । पातञ्जले । कायरूपसंयमात् तद्ग्राह्य-
शक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासम्प्रयोगेऽन्तर्द्धानम् । कायरूपसंयमात् रूपस्य
ग्राह्यशक्तिं प्रतिवध्नाति, ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सति चक्षुःप्रकाशासम्प्रयोगेऽन्तर्द्धान-
मुत्पद्यते योगिनः । एतेन शब्दाद्यन्तर्द्धानमुक्तं वेदितव्यमिति । इत्यष्टविधमैश्वरं
बलं योगिनां शुद्धसत्त्वसमाधितः तत् सर्वमुपजायत इति ॥ ४५ ॥

गङ्गाधरः—ननु योगो मोक्षप्रवर्त्तक इत्युक्तं यत्, तत्र मोक्षः कीदृश इत्यत
आह—मोक्ष इत्यादि । रजस्तमोऽभावात् ततो बलवत्कर्मणां धर्माधर्माणाञ्च
संक्षयात् । तथा कर्मणां नित्यनैमित्तिककाम्यानां संयोगैर्वियोगो मोक्षो-
ऽपुनर्भव उच्यते ॥ ४६ ॥

गङ्गाधरः—नन्वेवं मोक्षस्य प्रवर्त्तके योगे स्मृतिर्या जायते सा कथं विज्ञायत
इत्यत आह—सतामुपासनमित्यादि । व्रतचर्या चान्द्रायणादिव्रताचरणम् ।
उपवासः, व्रहादिनियमात् । नियमाश्च दशविधाः पृथक् । धर्मशास्त्राणां
धारणमभ्यासः । विज्ञानं प्रमाणेन प्रमाज्ञानम् । विजने निर्वर्जने स्थाने
स्थितौ रतिः । विषयेषु रत्यभावः । मोक्षे व्यवसायः । मोक्षसाधनकर्मसु

योगप्रभावादुपासैश्वर्यकृतम् । शुद्धसत्त्वसमाधानादिति नीरजस्तमस्कस्य मनस आत्मनि
सम्यग्गोधानात् ॥ ४५ ॥

चक्रपाणिः—अथ कथं मोक्षो भवति, कश्चेत्याह—मोक्ष इत्यादि । बलवत्कर्मसंक्षयादिति
अवश्यमोक्तव्यफलस्य कर्मणाः क्षयात् । सर्वसंयोगैरिति सर्वैरात्मसम्बन्धिभिः शरीरबुद्धिपहङ्कुरा-
दिभिः ; न पुनः शरीरादिसम्बन्धो भवतीत्यपुनर्भवः ॥ ४६ ॥

चक्रपाणिः—प्रस्तावान्मोक्षोपपन्नाह—सतामित्यादि । परा धृतिरिति चलितमनोनियमनम् ।

* सर्वसंयोगैरिति चक्रः ।

कर्मणामसमारम्भः कृतानाञ्च परिक्षयः ।

नैष्कर्म्यमनहङ्कारः संयोगे भयदर्शनम् ॥

मनोबुद्धिसमाधानमर्थतत्त्वपरीक्षणम् ।

तत्त्वं स्मृतेरुपस्थानात् सर्वमेतत् प्रवर्तते ॥

प्रवर्तनम् । परा धृतिर्धैर्यमिति । कर्मणां नित्यनैमित्तिककाम्यानां स्वभावात् अनारम्भः, कृतानाञ्च कर्मणां फलक्षयात् क्षयः । नैष्कर्म्यं गृहाश्रमान्निष्क्रमणम् । अनहङ्कारो गर्वत्यागः । लोकानां संयोगे सङ्गमे भयमिव दृश्यते इति । मनोबुद्धिसमाधानम् मनःसमाधानं बुद्धेश्च समाधानं समाधिः । उक्तं पातञ्जले । देशबन्धश्चित्तस्य धारणा । तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् । तदेवाथमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः । त्रयमेकत्र संयमः । इति व्याख्यातानि वेदव्यासेनैतानि ।

यत्र नाभिचक्रे हृदयपुण्डरीके मूर्द्धज्योतिषि नासाग्रे जिह्वाग्रे इत्येवमादिषु देशेषु बाहो वा विषये चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बन्ध इव बन्धो धारणा । तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् । तस्मिंश्च देशे ध्येयालम्बनस्य प्रत्ययस्यैकतानता सादृश्यप्रवाहः प्रत्ययान्तरेणापरामृष्टो ध्यानम् । तदेवाथमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः । ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण शून्यमिव यदा भवति ध्येयस्वभावावेशात् तदा समाधिः इत्युच्यते । त्रयमेकत्र संयमः । (तदेतद्वारणाध्यानसमाधि) एकविषयाणि त्रीणि साधनानि संयम इत्युच्यते । तदस्य त्रयस्य तान्त्रिकी परिभाषा संयम इति । अथेतत्त्वपरीक्षणम् । अर्थानां वस्तूनां तत्त्वेन याथार्थ्येन परीक्षासामर्थ्यम् । तत्त्वं सर्वत्र याथार्थ्यमित्येतत् सतामुपसनाद्येतदन्तं सर्वं स्मृतेरुपस्थानादुपस्थित्या प्रवर्तते न त्वेकैकमात्रं

कर्मणाम् असमारम्भ इति अनागतधर्माधर्मसाधनानामकरणम् । कृतानाञ्च परिक्षय इति जन्मान्तरैः कृतानां कर्मणां फलोपभोगात् परिक्षयः । नैष्कर्म्यं संसारनिष्क्रमणेच्छा । अनहङ्कार इति ममेदमहमस्मीत्यादिबुद्धिवर्जनम् । संयोग इति आत्मशरीरादिसंयोगे । मनोबुद्धिसमाधानमिति मनोबुद्धिपोरात्मनि समाधानम् । सर्वमेतदिति “कर्मणामसमारम्भः” इत्याहुः । तत्त्वस्मृतिः आत्मादीनां यथामृतानुस्मरणम्, सा च आत्मा शरीरादुपकार्यः शरीरादयश्च तदधीनमात्रा

स्मृतिः सत्सेवनादौश्च धृत्यन्तरूपलभ्यते ।

स्मृत्या स्वभावं भावानां स्मरन् दुःखात् प्रमुच्यते ॥ ४७ ॥

वक्ष्यन्ते कारणाद्यष्टौ स्मृतिर्यैरुपजायते ।

निमित्तरूपग्रहणात् सादृश्यात् सविपर्ययात् ॥

प्रवर्तते । तर्हि स्मृतेः उपस्थितिः कैर्विज्ञायते इत्यत आह—स्मृतिरित्यादि । सत्सेवनादिधृत्यन्तैर्लिङ्गैः स्मृतिरस्योपस्थितोपलभ्यते । कर्मणामनारम्भादीनि स्मृत्युपस्थितैर्लिङ्गान्यपि नोपलब्धये प्रभवन्त्येकान्तेन । दुरात्मनां कर्म-
त्यागात् । कृतकर्मसंक्षयस्तु परोक्षः । क्रोधादिनापि गृहान्निष्क्रामन्ति । अनहङ्कारः स्वाभाविकश्च दृश्यते । लोकसमवायाऽनकजः स्वभावान्न सन्नते । मनोबुद्धिसमाधानमतीन्द्रियत्वादज्ञेयम् । अथेतत्त्वपरीक्षणञ्च विद्वद्भिर्दृश्यते । बहुभिर्धार्मिकैस्तत्त्वं सेव्यत इति तस्माद्धृत्यन्तैरित्युक्तम् । एवं स्मृत्या योगी भावानां स्वभावं स्वरूपं स्मरन् दुःखात् सुखदुःखोभयात्मकदुःखाज्जन्मनः प्रमुच्यते न पुनर्भवेत्तत् ॥ ४७ ॥

गङ्गाधरः—ननु कुतः स्मृतिर्भवतीत्यत आह—वक्ष्यन्त इत्यादि । निमित्त-
ग्रहणात् दृष्टश्रुतानुभूतेषु स्मरणं भवति । यथायं मधुरं भाषते मम पुत्रोऽप्येवमिति दूरस्थं पुत्रं स्मरति । तथा रूपग्रहणात् स्मरणं भवति दृष्टश्रुतानुभूतानाम् । यथायं सुन्दरस्तथा मे पुत्र इति स्मरति । सादृश्याद् दृष्टश्रुतानुभूतानां स्मरणं भवति । यथा—यथायं ते गौस्तथा मे द्वौ गावौ स्त इति स्मरति । सविपर्ययादसादृश्याद् दृष्टश्रुतानुभूतानां स्मरणं भवति । यथेयं दुग्धवती ते

इत्यादिकस्मरणरूपतया स्मृतिः । अथ स्मृतिः कथं दुःखप्रमोषे कारणमित्याह—स्मृत्येत्यादि । स्वभावमिति प्रत्यात्मनियतरूपम् । गुरुवचनाद्भिः प्रथमप्रतिपन्नमात्मादीनां रूपं परस्परभिन्नं परस्परानुपकारकत्वेन व्यवस्थितं स्मरन् न क्वचिदपि प्रवर्तते, अप्रवर्तमानश्च न दुःखेन प्रकृतिजन्येन युज्यत इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

चक्रपाणिः—इदानीं स्मृतिप्रस्तावात् स्मृतिकारणान्याह—वक्ष्यन्त इत्यादि । निमित्तग्रहणं कारणज्ञानम्, कारणं हि दृष्ट्वा कार्यं स्मरति । रूपग्रहणमाकारग्रहणम् । यथा—वने गवयं दृष्ट्वा गां स्मरति । सादृश्याद् यथा—पितुः सदृशं पुरुषं दृष्ट्वा पितरं स्मरति । सविपर्ययादिति अत्यर्थवैसादृश्यादपि स्मरणं भवति । यथा—अत्यर्थकुरूपं दृष्ट्वा अत्यर्थसुरूपं स्मरति प्रति-

सत्त्वानुबन्धादभ्यासाज् ज्ञानयोगात् पुनःश्रुतात् ।

दृष्टश्रुतानुभूतानां स्मरणात् स्मृतिरुच्यते ॥ ४८ ॥

एतत् तदेकमयनं मुक्तैर्मोक्षस्य दर्शितम् ।

तत्त्वस्मृतिबलं येन गता न पुनरागताः ॥

अयनं पुनराख्यातमेतद् योगस्य योगिभिः ।

संख्यातधम्मैः सांख्यैश्च मुक्तैर्मोक्षस्य चायनम् ॥ ४९ ॥

गौनं तथा मे सा गौरिति स्मरति । सत्त्वानुबन्धाद् दृष्टश्रुतानुभूतानां स्मरणं भवति । यथा मनसा शिवं स्मरति । अभ्यासात् पुनःपुनरावृत्त्या दृष्टश्रुतानुभूतानां स्मरणं भवति । यथा वेदानभ्यस्तान् स्मरति । ज्ञानयोगाद् योगादित् उत्पन्नज्ञानात् सर्व्वेषां दृष्टश्रुतानुभूतानां स्मरणं भवति । यथा योगिनः स्मरन्ति । पुनःश्रुताच्च दृष्टश्रुतानुभूतानां स्मरणं भवति । यद् विस्मृतं तत् पुनः श्रुत्वा श्लोकादिकं स्मरतीति स्मरणात् स्मृतिरुच्यते ॥ ४८ ॥

गङ्गाधरः—नन्वेवं स्मृत्या स्वभावं स्मरन् किं दुःखात् प्रमुच्यते नान्यकारणादित्यत आह—एतदित्यादि । मुक्तैर्जीवद्भिस्तदेतदेकं मोक्षस्यायनं पन्थाः स्मृतिर्दर्शितम् । नन्वस्ति खलु सर्व्वस्यैव स्मृतिः कुत्रचिदेकस्य अपरस्यान्यत्रैवं सर्व्वस्यैव किं मोक्षः स्यादित्यत आह—तत्त्वस्मृतिबलमित्यादि । येन योगेन तत्त्वस्मृतिमेव बलं गता ये प्राप्तास्ते योगिनः शरीरं त्यक्त्वा पुनरिह नागता न जाता इति । ननु योगेन कीदृशी स्मृतिर्भूत्वा बलमैश्वरं भवति तत्त्वस्मृतिस्तु प्रायशो जने वृत्ते । यतस्तस्मिंस्तर्दिति तत्त्वं प्रायशो जनाः स्मरन्ति । एषा गौरेषोऽथ एष वृक्ष इत्येवमादि । यद् यथा तत् तथा स्मरन्ति

योगिनम् । सत्त्वानुबन्धादिति मनसः प्रणिधानात्, स्मर्त्तव्यस्मरणाय प्रणिहितमनाः स्मर्त्तव्यं स्मरति । अभ्यासादिति अभ्यस्तमर्थमभ्यासबलादेव स्मरति । ज्ञानयोगादिति तत्त्वज्ञानयोगात् । उपजाततत्त्वज्ञाने हि तद्वलादेव सर्व्वं स्मरति । पुनःश्रुतादिति श्रुतोऽप्यर्थः विस्मृतः पुनरेकदेशं श्रुत्वा स्मर्यते । स्मृतिकारणमभिधाय स्मृतिरूपमाह—दृष्टेत्यादि । दृष्टं प्रत्यक्षोपलक्षणम् । श्रुतन्त्वागमप्रतीतम् । तेन सर्व्वपूर्व्वानुभूतावरोधः । क्वचित् 'स्मरणं स्मृतिरुच्यते' इति पाठः, तत्रापि नार्थभेदः ॥ ४८ ॥

चक्रपाणिः—एवं स्मृतिं सामान्येन प्रतिपाद्य तत्त्वस्मृतेर्मोक्षसाधकत्वं दर्शयन्नाह—एतदित्यादि । एकमयनमिति श्रष्टः पन्थाः, मुक्तैरिति जीवन्मुक्तैरिति ज्ञेयम्, सर्व्वथा मुक्तानां शरीराभावेनोप-

सर्वं कारणवद् दुःखमस्वनित्यमेव च ।

न चात्मा कृतकं * तद्धि तत्र चोत्पद्यते स्वता ॥

यावन्नोत्पद्यते सत्या बुद्धिर्नैतदहं यथा ।

नैतन्मम च विज्ञाय ज्ञः सर्वमतिवर्त्तते ॥

न च मुच्यन्ते इति चेत्, सत्यम् । तत्त्वं द्विविधं परमार्थतस्तत्त्वं लोकतस्तत्त्वञ्च । इदन्तु लौकिकं तत्त्वं तस्मिंस्तदिति । पारमार्थिकं तत्त्वन्तु प्रकृतिज्ञानम् । यथा यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद् रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्या-पापादग्नेरग्नित्वं विकारो नामधेयं ग्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमित्येवं सर्वेषां प्रकृतिज्ञाने या मूलप्रकृतिस्तां यत् स्मरति योगेन सा तत्त्वस्मृतिरैश्वरं बलम्, तथा स्मृत्या भावानां स्वभावं स्वरूपं स्मरन् दुःखात् प्रमुच्यते इति । यथैषा स्मृतिर्माक्षस्यैकमयनं तथा योगिभिर्योगस्याप्ययनमेतत् स्मृतिरूपमाख्यातम् । साङ्ख्यैश्च सङ्ख्यातधर्मे विज्ञातधर्मेर्मुक्तैर्जीवद्भिर्माक्षस्य चायनमेतत् तत्त्वस्मृति-रूपमाख्यातमिति ॥ ४९ ॥

गङ्गाधरः—तत् तत्त्वं कीदृशमित्यत आह—सर्वमिति । सर्वमिदं कारणवत् कार्यं न तु कारणं तस्माद् विविधदुःखहेतुत्वाद् दुःखम् । कस्मात् ? यतोऽस्वम् । नात्मा । आत्मा हि भूमा । भूमैव सुखं नाल्पे सुखम् । तर्हि कुतोऽस्वमिति । यस्मादनित्यमेव चेदं सर्वं न चानित्य आत्मा । कस्मात् ? कृतकं तद्धि । हि यस्मात् तत् सर्वं कृतकमतश्चानित्यमतोऽस्वमतो दुःखम् इत्येवं तत्र योगे तत्त्वेन स्मृतौ च जातायां स्वता खलु सर्वकारणभूतात्मता उत्पद्यते । प्रत्यगात्मभावं विहाय प्रकृतिभूतात्मताभिव्यज्यते इति । ननु चैवं स्मृतिः कियत्कालं नोत्पद्यते, तत्राह—यावदित्यादि । यावत् सा सत्या दर्शकत्वाभावात् । तत्त्वस्मृतिबलमिति तत्त्वस्मृतिरूपबलम् । किंवा, तत्त्वस्मृतिबलं यत्र मोक्षसाधनमार्गे तत् तत्त्वस्मृतिबलमिति । येनेति, येन यथा । गता इति मोक्षं गताः । न पुनरागता इति मुक्तिं याताः न पुनरागच्छन्ति ॥ ४९ ॥

चक्रपाणिः—इदानीं सङ्क्षेपेण संसारहेतुमज्ञानम्, तथा मोक्षहेतुञ्च सम्यग्ज्ञानं दर्शयन्नाह—सर्वमित्यादि । सर्वं कारणवदिति सर्वमुत्पद्यमानं बुद्ध्यहङ्कारशरीरादि । दुःखमिति दुःखहेतुरेव । अस्वमिति सर्वं कारणवदेवात्मव्यतिरिक्तं परमार्थतः । न चात्मकृतकमिति न चात्मनोदासीनेन कृतम् । तत्रेति कारणवति बुद्धिशरीरादौ । स्वतेति ममता 'ममेयं बुद्धिः'

* न चात्मकृतकमिति चक्रः ।

तस्मिंश्चरमसंन्यासे समूलाः सर्व्ववेदनाः ।

समज्ञाज्ञानविज्ञानात् * निवृत्तिं यान्त्यशेषतः ॥ ५० ॥

बुद्धिर्नोत्पद्यते तावदेवं तत्त्वस्मृतिबलं नोत्पद्यते इत्यथादवगम्यम् । का पुनः सत्या बुद्धिस्तस्मिंस्तदिति तु सत्याबुद्धिः सर्व्वस्यैव प्रायेण वत्तेत इत्यत आह— नैतदहमित्यादि । यया बुद्ध्या खल्वेतन्नाहमिति ज्ञायते मम चैतन्नेति च विज्ञायते सा सत्या बुद्धिर्विद्याबुद्धिर्मूलप्रकृतज्ञानम् । न तु तस्मिंस्तदिति ज्ञानं सत्या बुद्धिरियं हि मिथ्याबुद्धिः । द्विविधा हि मिथ्याबुद्धिः प्रधानमिथ्या-बुद्धिः स्थाणौ पुरुष इति श्रुक्तौ रजतमिति । तत्त्वमिथ्याबुद्धिस्तु तस्मिंस्तदिति तत्त्वबुद्धिः । तया सत्यया बुद्ध्या सर्व्वं विज्ञायातिवत्तेते योगी । तस्मिंस्तदिति तत्त्वबुद्ध्या प्रधानमिथ्याबुद्धिरपैति सत्यया तत्त्वबुद्ध्या मिथ्यातत्त्वबुद्धिस्तस्मिं-स्तदिति बुद्धिरपैति । तया तत्त्वबुद्ध्या रागद्वेषमोहा दोषा अपयन्ति दोषा-पायात् प्रवृत्तिरपैति प्रवृत्त्यपायाद्दुःखं सुखदुःखात्मकमपैति दुःखापायात् तु सर्व्वमतिवृत्त्य मूलप्रकृतिभूतकारणमात्मा भवति न पुनर्जायत इति । ततः किं स्यादित्यत आह—तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् सर्व्वातिवत्तेने चरमसंन्यासे सर्व्ववेदनाः शारीरमानससुखदुःखात्मिका आधिभौतिका-ध्यात्मिकाधिदैविकरूपाः समूला धर्म्मार्धर्म्मसंहिताः समज्ञाज्ञानविज्ञानादशेषतो निवृत्तिं यान्तीति । क चैता वेदनाः सर्व्वा निवृत्तिं यान्त्यशेषत इति प्रश्नस्योत्तरमिति ।

अत्रैवान्वीक्षिकीशासने गौतमेनोक्तं सपरीक्षणम् । तद् यथा— ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः । प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो निन्दाप्रशंसोपपत्तेः । अधिकाराच्च विधानं विद्यान्तरवत् । समारोपा-दात्मन्यप्रतिषेधः । सुषुप्तस्य स्वप्नदर्शने क्लेशाभावादपवर्गः । न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य । न क्लेशसन्तते स्वाभाविकत्वात् । प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत् स्वाभाविकेऽप्यनित्यत्वम् । अणुश्यामतानित्यत्ववद्वा । न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् । व्याख्यातान्येतानि वात्स्याय-नेन । ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभाव इति । ऋणानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः ।

इत्यादिरूपा । अथ कियन्तं कालमियं भ्रान्त्या स्वतोत्पद्यते इत्याह—यावत् इत्यादि । सत्या बुद्धिः सम्भग्यं ज्ञानम् । यया सत्यया बुद्ध्या । नैतदबुद्ध्याद्यहं, किन्तु भिन्न एवाहम्,

* असंज्ञाज्ञानविज्ञाना इति चक्रधृतः पाठः ।

जायमानो ह व ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो
यज्ञेन दवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति अत्र सम्प्रदाने चतुर्थी । ब्रह्मचर्यादिभि-
र्ऋणैः ऋष्यादिभ्य ऋणवान् जायते इति ऋणानि । तेषामनुबन्धः
स्वकर्मभिः सम्बन्धः । कर्मसम्बन्धवचनात् । जरामर्यं वात्र तत् सत्रं
यदग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ चेति । जरया ह वा एष एतस्मात् सत्राद्विमुच्यते
मृत्युना ह वै चेति । ऋणानुबन्धादपवर्गानुष्ठानकालो नास्तीत्यपवर्गाभावः ।
ऋणानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः । ऋणानुबन्धश्च जायते । नास्य ऋणानुबन्ध
विच्छेदो गृह्यते । प्रवृत्त्यनुबन्धान्नास्त्यपवर्गः । जन्मप्रभृत्ययं यावत् प्रायणं
वाग्बुद्धिशरीरारम्भेणाविमुक्तो गृह्यते । तत्र यदुक्तम्—दुःखजन्मप्रवृत्ति-
दोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति तदनुपपन्नमिति ।
अत्राभिधीयते—यत् तावदृणानुबन्धादिति ऋणैरिव ऋणैरिति । “प्रधानशब्दानुप-
पत्तेर्गुणशब्देनानुवादो निन्दाप्रशंसोपपत्तेः ।” ऋणैरिति नायं प्रधानशब्दः ।
यत्र खल्वेकः प्रत्यादेयं ददाति, द्वितीयश्च प्रतिदेयं गृह्णाति तत्रास्य दृष्टत्वात्
प्रधानमृणशब्दः । न चैतदिहोपपद्यते । प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनाय-
मनुवादः ऋणैरिव ऋणैरिति । प्रयुक्तोपमञ्चैतत् । अग्निर्माणवक इति ।
अन्यत्र दृष्टश्चायमृणशब्द इह प्रयुज्यते । यथाग्निशब्दो माणवके । कथं गुण-
शब्देनानुवादः ? निन्दाप्रशंसोपपत्तेः । कर्मलोपे ऋणीव ऋणादानान्निन्द्यते ।
कर्मानुष्ठाने च ऋणीव ऋणप्रतिदानात् प्रशस्यते । जायमान इति गुण-
शब्दो विपर्ययेऽनधिकारात् । जायमानो ह वै ब्राह्मण इति च शब्दो गृहस्थः
सम्पद्यमानो जायमान इति । यदायमाश्रमस्थो जायते तदा कर्मेभिरधि-
क्रियते । मातृतो जायमानस्यानधिकारात् । यदा तु मातृतो जायते कुमारो
न तदा कर्मेभिरधिक्रियते, अर्थिनः शक्तस्य चाधिकारात् । अर्थिनः
कर्मेभिरधिकारः कर्मविधौ कामयोगस्मृतेः । अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम
इत्येवमादि शक्तस्य च प्रवृत्तिसम्भवात् । शक्तस्य कर्मेभिरधिकारः
प्रवृत्तिसम्भवात् । शक्तः खलु विहिते कर्मणि प्रवर्तते, नेतर इति । उभया-
भावस्तु प्रधानशब्दार्थे मातृतो जायमाने कुमार इति । उभयमर्थिता शक्तिश्च
न भवतीति । न भिद्यते च लौकिकाद्वाक्याद् वैदिकं वाक्यं, प्रेक्षापूर्वकारि-
पुरुषप्रणीतत्वात् । तत्र लौकिकस्तावदपरीक्षकोऽपि न जातमात्रं कुमारमेवं
तथा नैतद् बुद्ध्यादि मम, किन्तु प्रकृतेः प्रपञ्च इति विज्ञाय । जस्तत्त्वसाक्षात्कारवान् । सर्वमति-
वर्त्तत इति सर्वं बुद्ध्यादि त्यजति । चरमसंन्यास इति पश्चान्नाविसकलकर्मसंन्यासे । प्रथमं हि

ब्रूयाद्—अधीष्व यजस्व ब्रह्मचर्यं चर इति । कुत एवमृषिरुपपन्नानवद्यवादी
 उपदेशार्थेन प्रयुक्त उपदिशति ? न खलु वै नर्त्तकोऽन्धेषु प्रवर्त्तते । न
 गायनो वधिरेष्विति । उपदिष्टार्थविज्ञानश्चोपदेशविषयः । यश्चोपदिष्टमर्थं
 विजानाति तं प्रत्युपदेशः क्रियते, न चैतदस्ति जायमानकुमारक इति ।
 गार्हस्थ्यस्य लिङ्गश्च मन्त्रब्राह्मणं कर्म्माभिवदति । यच्च मन्त्रब्राह्मणं कर्म्माभि-
 वदति, तत् पत्रादिसम्बन्धादिना ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यलिङ्गादिनोपपन्नम् तस्माद्
 गृहस्थोऽयं जायमानोऽभिधीयते इति । अर्थित्वस्य चाविपरिणामे जरामर्य-
 वादोपपत्तेः । यावच्चास्य फलेनार्थित्वं न विपरिणमते न निवर्त्तते, तावदनेन
 कर्म्मानुष्ठेयमित्युपपद्यते । जरामर्यवादरतं प्रतीति । जरया ह वा इत्यायुष-
 स्तुरीयभागेण प्रव्रज्यावचनम् । जरया ह वा एष एतस्माद्विमुच्यते इति ।
 आयुषस्तुरीयं प्रव्रज्यायुक्तं जरेत्युच्यते । तत्र हि प्रव्रज्या विधीयते । अत्यन्तजरा-
 संयोगे जरया ह वा इत्यनर्थकम् । अशक्तो विमुच्यते इत्येतदपि नोपपद्यते । स्वय-
 मशक्तस्य बाह्यां शक्तिमाह । “अन्तेवासी वा जुहुयाद् ब्रह्मणा स परिक्रीतः ।
 क्षीरहोता वा जुहुयाद्धनेन स परिक्रीतः” इति । अथापि विहितं वानूद्देशतः ।
 कामाद्वार्थः परिकल्प्येत इति विहितानुवचनं न्याय्यमिति । ऋणवानिवाऽस्वतन्त्रो
 गृहस्थः कर्म्मसु प्रवर्त्तते इत्युपपन्नं वाक्यस्य सामर्थ्यम् । फलस्य हि साधनानि
 प्रयत्नविषयो न फलम्, तानि सम्पन्नानि फलाय कल्पन्ते । विदितश्च जाय-
 मानम्, विधीयते च जायमानम् ; तेन यः सम्बध्यते सोऽयं जायमान इति ।
 प्रत्यक्षविधानाभावादिति चेन्न, प्रतिषेधस्यापि प्रत्यक्षविधानाभावादिति ।
 प्रत्यक्षतो विधीयते गार्हस्थ्यं ब्राह्मणेन । यदि चाश्रमान्तरमभिविष्यत्, तदपि
 व्यधास्यत प्रत्यक्षतः । प्रत्यक्षविधानाभावान्नाश्रमान्तरमिति न, प्रति-
 षेधस्य प्रत्यक्षविधानाभावात् । न प्रतिषेधो वै ब्राह्मणेन प्रत्यक्षतो विधीयते ।
 न सन्त्याश्रमान्तराणि एक एव गृहस्थाश्रम इति प्रतिषेधस्य प्रत्यक्षतो-
 ऽश्रवणादयुक्तमेतदिति । ० । अधिकाराच्च विधानं विद्यान्तरवत् । ० । यथा
 शास्त्रान्तराणि स्वे स्वेऽधिकारे प्रत्यक्षतो विधायकानि, नार्थान्तराभावात् ।
 एवमिदं ब्राह्मणं गृहस्थशास्त्रं स्वे स्वेऽधिकारे प्रत्यक्षतो विधायकं नाश्रमान्तराणा-
 मभावादिति । ऋग् ब्राह्मणश्चापवर्गाभिधार्यभिधीयते । ऋचश्च ब्राह्मणानि
 चापवर्गाभिधायीनि भवन्ति । ऋचश्च तावत् “कर्म्मभिर्मृत्युमृषयो निषेदुः
 मोक्षोपयोगित्वेन गुरुवचनात् क्रियासन्न्यासः कृत एव, परं स्वानुभवाविरक्तेन न कृतः, अभ्यासादु-
 भूतेन साक्षाद्दृष्टभावस्वभावेन यः सर्वसन्न्यासः क्रियते, तत्र समूलाः सर्ववेदना ज्ञानादयश्च

प्रजावन्तो द्रविणमिच्छमानाः । अथापरे ऋषयो मनीषिणः परं कर्मभ्योऽमृतत्वमानशुः । न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः । परेण नाकं विहितं गुहायां विश्राजते यद्यतयो विशन्ति । वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।”

अथ ब्राह्मणानि । त्रयो धर्मस्कन्धाः यज्ञोऽध्ययनं दानमिति । प्रथमस्तप एव, द्वितीयो ब्रह्मचर्याचार्यकुलवासः, तृतीयोऽत्यन्तमात्मन आचार्यकुलेऽवसादनम् । सर्व्व एवैते पुण्यलोका भवन्ति । ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति । एतमेव प्रव्रजिनो लोकमभीप्सन्तः प्रव्रजन्तीति । अथो खलवाहुः । काममय एवायं पुरुष इति । स यथाकामो भवति तथा क्रतुर्भवति । तथा तत् कर्म कुरुते । यत् कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते । इति कर्म्मभिः संसरणमुक्त्वा प्रकृतमन्यदुपदिशन्तीति तु कामयमानो योऽकामो निष्काम आत्मकामो भवति, न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति । इति । तत्र यदुक्तम्—ऋणानुबन्धादपवर्गाभाव इत्येतदयुक्तमिति । ये चत्वारः पथयो देवयाना इति चातुराश्रम्यश्रुतेरैकाश्रम्यानुपपत्तिः । फलाधिर्नश्चेदं ब्राह्म जराभर्य वा एतत् सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ चेति । कथम् ? समारोपादात्मन्यप्रतिषेधः । प्राजापत्यामिष्टं निरूप्य तस्यां साव्वेवेदसं हुत्वात्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेदिति श्रूयते । तेन विजानीमः प्रजावित्तलोकैषणाभ्यश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य चरन्तीति । एषणाभ्यश्चाव्युत्थितस्य पात्रचयान्तानि कर्म्माणि नोपपद्यन्त इति । नाविशेषेण कर्त्तुः प्रयोजकफलं भवतीति चातुराश्रम्यविधानाच्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्रेष्वैकाश्रम्यानुपपत्तिः । तदप्रमाणमिति चेन्न । प्रमाणेन खलु ब्राह्मणेन इतिहासपुराणस्य प्रामाण्यमभ्यनुज्ञायते । ते वात्र ते अथर्व्वार्ज्जिरस इतिहासपुराणमभ्यतपन्नित्यादि । इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदमिति । तस्मात् अयुक्तमेतदप्रामाण्यमिति । अप्रामाण्ये च धर्मशास्त्रस्य प्राणभृतां व्यवहारलोपालोकोच्छेदप्रसङ्गः । द्रष्टुप्रवक्तृसामान्याच्चाप्रामाण्यानुपपत्तिः । य एव मन्त्रब्राह्मणद्रष्टारः प्रवक्तारश्च, ते खल्वितिहासपुराणस्य धर्मशास्त्रस्य चेति ।

शरीरोपरमादेव उपरमन्ते । समूला इति सकारणाः, कारणञ्च बुद्ध्यादयः । संज्ञा आलोचनं निर्व्विकल्पकम् । ज्ञानं सविकल्पकम् । विज्ञानं बुद्धप्रवसायः । किंवा संज्ञया नामोल्लेखेन ज्ञानम्, विज्ञानं शास्त्रज्ञानम् । तत्त्वज्ञानमपि हि मोक्षं जनयित्वा निवर्त्तत एव कारणाभावात् ॥ ५० ॥

विषयव्यवस्थानाच्च यथाविषयं प्रामाण्यम् । अन्यो मन्त्रो ब्राह्मणस्य विषयो-
ऽन्यश्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणामिति । यज्ञो मन्त्रब्राह्मणस्य लोकवृत्त-
मितिहासपुराणस्य । लोकव्यवहारव्यवस्थानं धर्मशास्त्रस्य विषयः । तत्रैकेन
सर्वव्यवस्थात इति । यथाविषयमेतानि प्रमाणानीन्द्रियादिवदिति । यत्
पुनरेतत्क्लेशानुबन्धस्याविच्छेदादिति । सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभावा-
दपवर्गः । इति । यथा सुषुप्तस्य खलु स्वप्नादर्शने रागानुबन्धः सुखदुःखानु-
बन्धश्च विच्छिद्यते तथापवर्गेऽपीति । एतच्च ब्रह्मविदो मुक्तात्मनो रूपमुदा-
हरन्तीति । यदपि प्रवृत्त्यनुबन्धादिति । न प्रवृत्तिः प्रातिसन्धानाय हीन-
क्लेशस्य । प्रक्षीणेषु रागद्वेषमोहेषु प्रवृत्तिर्न प्रतिसन्धानाय । पूर्वसन्धिस्तु
पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म । तच्चादृष्टकारितं तस्यां प्रहीणायां पूर्वजन्माभावे
जन्मान्तराभावोऽप्रतिसन्धानमपवर्गः । कर्मवैकल्यप्रसङ्ग इति चेन्न । कर्म-
विपाकप्रतिसंवेदनस्याप्रत्याख्यानात् । पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म न
भवतीत्युच्यते, न तु कर्मेविपाकप्रतिसंवेदनं प्रत्याख्यायते । सर्वाणि पूर्व-
कर्माणि ह्यन्ते जन्मनि विपच्यन्त इति । न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् ।
नोपपद्यते क्लेशानुबन्धविच्छेदः, कस्मात् ? क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् ।
अनादिरियं क्लेशसन्ततिः । न चानादिः शक्य उच्छेत्तामिति । अत्र कश्चित्
परिहारमाह । प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत् स्वाभाविकेऽप्यनित्यत्वम् । यथा-
ऽनादिः प्रागुत्पत्तेरभाव उत्पन्नेन भावेन निवर्त्यते, एवं स्वाभाविकी क्लेश-
सन्ततिरनित्येति । अपर आह । अणुश्यामताऽनित्यत्वद्वा । अनादिरणु-
श्यामतेति हेत्वाभावादयुक्तम् । अनुत्पत्तिधर्मं नित्यमिति नात्र हेतुरस्तीति ।
अयन्तु समाधिः । नासङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् । कर्मनिमित्तत्वादित-
रेतरनिमित्तत्वाच्चेति समुच्चयः । मिथ्यासङ्कल्पेभ्यो रज्जुनीयकापनीयमोह-
नीयेभ्यो रागद्वेषमोहा उत्पद्यन्ते । कर्म च सत्त्वनिकायनिर्वर्तकम् ।
नैयमिकान् रागद्वेषमोहान् निर्वर्तयति नियमदशेनात् । दृश्यते हि कश्चित्
सत्त्वनिकायो रागबहुलः कश्चिद् द्वेषबहुलः कश्चिन्मोहबहुल इति । इतरेतर-
निमित्ता च रागादीनामुत्पत्तिः । मूढो रज्यति मूढः कुप्यति । रक्तो मुह्यति कुपितो
मुह्यति । रक्तः कुप्यति कुपितो रज्यति । सर्वा मिथ्यासङ्कल्पानां तत्त्वज्ञाना-
दनुत्पत्तिः । कारणानुत्पत्तौ कार्यानुत्पत्तेरिति । रागादीनामत्यन्तमनुत्पत्ति-
रिति । अनादिश्च क्लेशसन्ततिरित्युक्तम् । इमे सर्वे खल्वाध्यात्मिका भावा
अनादिना प्रबन्धेन प्रवर्तन्ते शरीरादयः । न जातत्र कश्चिदनुत्पन्नपूर्वः प्रथमत

उत्पद्यते अन्यत्र तत्त्वज्ञानात् । न चैवं सत्यनुत्पत्तिधर्मकं किञ्चिद्वाय-
धर्मकं प्रतिज्ञायते इति । कर्म च सत्त्वनिकायनिर्व्वर्त्तकम् । तत्त्वज्ञान-
कृतान्मिथ्यासङ्कल्पविघातान्न रागादुत्पत्तिनिमित्तं भवति, सुखदुःखासंविच्छि-
फलन्तु भवतीति । इत्येवं सिद्धस्त्वपवर्गः प्रमाणप्रमेयाणां तत्त्वज्ञानान्मिथ्या-
ज्ञानादीनामुत्तरोत्तरापायाद्भवति । तत् तत् तत्त्वज्ञानं प्रमाणप्रमेयेषु तेषु तेषु यत्
तथा तथा ज्ञानं तन्न, वस्तुतस्तत्त्वज्ञानम् । यतः । स्वप्नविषयाभिमानवद्दयं प्रमाण-
प्रमेयाभिमानः । यथा स्वप्ने विषया न सन्त्यथ चाभिमानो भवति एवं प्रत्यक्षा-
दीनि प्रमाणानि न सन्ति न चात्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभाव-
फलदुःखानि प्रमेयाणि सन्त्यथ च प्रमाणप्रमेयाभिमानो भवति । अनृतान्यप्येतानि
सत्यान्यभिमन्यन्ते । मायागन्धर्व्वनगरमृगतृष्णिकावद्वा । एषु प्रमाणप्रमेयेषु
तथा तथा ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं ततोऽपैति प्रधानं मिथ्याज्ञानम् अतस्मिंस्तदिति यथा
खल्वपुरुषे स्थाणौ पुरुष इति । स्थाणौ स्थाणुरिति च स्वप्नविषयाभिमानवदभि-
मानस्तत्त्वमपि मिथ्याज्ञानं सत्यात् तत्त्वज्ञानादपैति । अत एव तत्त्वप्रधान-
भेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्विविध्योपपत्तिः । स्थाणौ स्थाणुरिति तत्त्वं मिथ्याज्ञान-
मपुरुषे स्थाणौ पुरुष इति प्रधानं मिथ्याज्ञानमिति द्विविधं मिथ्याज्ञानमुपपद्यते ।

कथं तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इति ? समाधिविशेषाभ्यासात् । समाधिस्तु
प्रत्याहृतस्येन्द्रियेभ्यो मनसो धारकेण प्रयत्नेन धार्यमाणस्यात्मना संयोग-
स्तत्त्वबुद्ध्युत्साविशिष्टः । सति हि तस्मिन्निन्द्रियार्थेषु बुद्ध्यो नोत्पद्यन्ते,
तदभ्यासवशात् तत्त्वबुद्धिरुत्पद्यते । यदुक्तम्—सति हि तस्मिन्निन्द्रियार्थेषु
बुद्ध्यो नोत्पद्यन्ते । इत्येतत् । “नार्थविशेषप्राबल्यात् ।” अनिच्छतोऽपि बुद्धय-
त्पत्तेर्नैतद् युक्तम् । कस्मात् ? अर्थविशेषप्राबल्यात् । बुद्ध्युत्समानस्यापि बुद्धयत्पत्ति-
दृष्टा । यथा स्तनयित्तुशब्दप्रभृतिषु ; तत्र समाधिविशेषो नोत्पद्यते । “क्षुधा-
दिभिः प्रवर्त्तनाच्च ।” क्षुत्पिपासाभ्यां शीतोष्णाभ्यां व्याधिभिश्चानिच्छतो-
ऽपि बुद्ध्यः प्रवर्त्तन्ते । तस्मादैकाग्रानुपपत्तिरिति । ततस्त्वेतत् समाधि-
व्युत्थाननिमित्तं समाधिप्रत्यनीकञ्च, सति त्वेतत् । “पूर्व्वकृतफलानुबन्धात्
तदुत्पत्तिः ।” पूर्व्वकृतो जन्मान्तरोपचितस्तत्त्वज्ञानहेतुर्धर्मप्रविवेकफलानुबन्धो
योगाभ्याससामर्थ्यम् । निष्फले ह्यभ्यासे नाभ्यासा आद्रियेरन् । दृढं हि
लौकिकेषु कर्मस्वभ्याससामर्थ्यम् । प्रत्यनीकपरिहारार्थञ्च । “अरण्यगुहा-
पुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः ।” योगाभ्यासजनितो धर्मो जन्मान्तरेऽप्यनु-
वर्त्तते । प्रचयकाष्ठागते तत्त्वज्ञानहेतौ धर्मे प्रकृष्टायां समाधिभावनायां तत्त्व-

ज्ञानमुत्पद्यत इति । दृष्टश्च समाधेनाथविशेषप्राबल्याभिभवः । नाहमेतत्
 अश्रौषं नाहमेतदज्ञासिषमन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह लौकिक इति । यद्यर्थ-
 विशेषप्राबल्यादिनिच्छतोऽपि बुद्धत्वात्प्रतिरनुज्ञायते । “अपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्गः ।”
 मुक्तस्यापि बाह्यार्थसामर्थ्याद् बुद्धय उत्पदन्ति । “न निष्पन्नावश्य-
 म्भावित्वात् ।” कर्मवशान्निष्पन्नशरीरे चेष्टेन्द्रियार्थाश्रये निमित्तसद्भावाद्
 अवश्यम्भावी बुद्धीनामुत्पादः । न च प्रबलोऽपि सन् बाह्यार्थ आत्मनो बुद्धत्वात्-
 पादे समर्थो भवति । “तस्येन्द्रियेण संयोगाद् बुद्धत्वादे सामर्थ्यं दृष्टमिति ।”
 “तदभावश्चापवर्गे ।” तस्य बुद्धिनिमित्ताश्रयस्य शरीरेन्द्रियस्य धर्माधर्माभावात्
 अभवोऽपवर्गे इति । तत्र यदुक्तम्—अपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्ग इति तदयुक्तम् ।
 तस्मात् सर्व्वदुःखविमोक्षोऽपवर्गे । यस्मात् सर्व्वदुःखबीजं सर्व्वदुःखायतनञ्च
 अपवर्गे विच्छिद्यते, तस्मात् सर्व्वेण दुःखेन विमुक्तिरपवर्गे । न निर्व्वीजं
 निरायतनञ्च दुःखमुत्पद्यत इति । “तदर्थं यमनियमाभ्यासात्मसंस्कारो योगात्
 चाध्यात्मविध्युपायैः ।” “तस्यापवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्यासात्मसंस्कारः ।
 यमः समानमाश्रमिणां धम्मसाधनम्, नियमस्तु विशिष्टः, तयोरभ्यासः ।
 आत्मसंस्कारः पुनरधम्महानं धर्मोपचयश्च । योगशास्त्राच्चाध्यात्मविधिः
 प्रतिपत्तव्यः । स पुनरासनं प्राणायामः प्रत्याहारो ध्यानं धारणेति । इन्द्रिय-
 विषयेषु प्रसङ्गानाभ्यासो रागद्वेषप्रहाणार्थः । उपायस्तु योगाचारविधानमिति ।
 इत्येवं जातादात्मादिषु प्रमेयेष्वप्रमेयपरात्परूपतत्त्वज्ञानात् तु । “दुःखजन्म-
 प्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदन्तरापायादपवर्गः ।” तत्रात्माद्यपवर्ग-
 पत्यन्तप्रमेये मिथ्याज्ञानमनेकप्रकारकं वर्त्तते । आत्मनि तावन्नास्तीति । अनात्म-
 न्यात्मेति । दुःखे सुखमिति । अनित्ये नित्यमिति । अत्राणे त्राणमिति । सभये
 निर्भयमिति । इत्येवमादिमिथ्याज्ञानात् प्रतिकूलेषु रागोऽनुकूलेषु द्वेषः । राग-
 द्वेषाधिकाराच्चासूयेर्ष्यामायालोभादयो दोषा भवन्ति । दोषैः प्रयुक्तः शरीरेण
 प्रवर्त्तमानो हिंसास्तेयप्रतिषिद्धमैथुनादीन्याचरति । वाचाऽनृतपरुषसूचना-
 सम्बन्धवचनादीनि । मनसा परद्रोहं परद्रव्याभीप्सानास्तिक्यञ्चैवमादीनि ।
 सेयं पापात्मिका प्रवृत्तिरधर्मायेति प्रज्ञापराधाद् भवति । अथ शुभा ।
 शरीरेण दानं परित्राणं परिचरणञ्च वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायश्च मनसा
 दयामस्पृहां श्रद्धाञ्चेति । सेयं धर्माय बुद्धिसमयोगाद् भवति । तत्र प्रवृत्ति-
 साधनौ धर्माधर्मौ प्रवृत्तिशब्देनोक्तौ । यथान्नसाधनाः प्राणाः । अन्नं वै
 प्राणिनः प्राणा इति । सेयं प्रवृत्तिः कुत्सितस्याभिपूजितस्य जन्मनः

कारणम् । जन्म पुनः शरीरेन्द्रियबुद्धीनां निकायविशिष्टः प्रादुर्भावः । तस्मिन् सति दुःखं, तत् पुनः प्रतिकूलवेदनीयं बाधना पीडा ताप इति । इमे मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ता धर्म्मा अविच्छेदेन प्रवर्तमानाः संसार इति । यदा तु तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति तदा मिथ्याज्ञानापाये दोषा अप-
यन्ति । दोषापाये प्रवृत्तिरपैति । प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति । जन्मापाये दुःखमपै-
तीति । दुःखापाये चात्यन्तिकोऽपवर्गो निःश्रेयसमिति ।

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः । “यत्र तु निष्ठा यत्र तु पर्यवसानं सोऽयं तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ।” तेन दुःखेन जन्मनाऽत्यन्तं विमुक्तिरपवर्गः । कथ-
मुपात्तस्य जन्मनो हानमन्यस्य चानुपादानम् । एतामवस्थामपर्यन्तामपवर्गं वेदयन्तेऽपवर्गविदः । तदभयमजरममरं ब्रह्मक्षेमप्राप्तिरिति । “बाधनालक्षणं दुःख-
मिति ।” बाधना पीडा ताप इति तयानुविद्धमनुषक्तमनिर्भागेण वृत्तमानं दुःख-
योगाद् दुःखमिति जन्म सोऽयं सर्व्वलोकं सुखदुःखात्मकदुःखेनानुविद्धं ब्रह्मन्त-
मिति पश्यन् दुःखं जिहासुर्जन्मनि दुःखदर्शी निर्व्विद्यते निर्व्विण्णो विरज्यते
विरक्तो विमुच्यते । इति गौतमेन आन्वीक्षिकीशास्त्रे सपरीक्षोऽपवर्ग उक्तः ।

छान्दोग्योपनिषदि ब्राह्मणम् । अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्
समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते तदभयमजरममृत-
मिति होवाच तद् ब्रह्मेति स उत्तमः पुरुष इति । तत्र शरीरकसूत्रम् ।
सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् । मुक्तः प्रतिज्ञानात् । एवमप्युपन्यासात्
पूर्व्वभावादविरोधं वादरायणः । व्याख्यातान्येतानि । अथ य एष सम्प्रसादो-
ऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते
इति । परं ज्योतिः उप समीपे सम्पद्य परव्योमशिवपरमात्मरूपेणाविर्भावः
क्षेत्रज्ञस्यात्मनः सम्प्रसादस्य स्यात् । कस्मात् ? स्वेन शब्दात् स्वेन रूपेणेति
शब्दात् । परमात्मा हि परमव्योमशिवश्चित्सम्प्रसादांशोपाहितः क्षेत्रज्ञो
भूतस्तस्य स्वं रूपं परव्योमैवेति । तथाखे हि सः । मुक्तः प्रतिज्ञानात् ।
पूर्व्वं प्रजापतिः प्रतिज्ञातवान् । तद्यथा—स इन्द्रः समित्पाणिः पुनरेवेयाय ।
तं ह प्रजापतिरुवाच । मघवन् यच्छन्ति हृदः प्रात्राजीः किमेवेच्छ न
पुनरागम इति । स होवाच । स्वप्ने खल्वयं भगव एवं सम्पत्त्यात्मानं जानात्यय-
महमस्मीति । नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र योग्यं
पश्यामीति । एवमेवैष मघवन्निति होवाच । एतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि ।
नो एवान्यत्रैतस्मात् । वसापराणि पञ्च वर्षाणीति प्रतिज्ञाय प्रजापतिना

दक्षेणोक्त इन्द्रः । सहापराणि पञ्च वर्षाण्युवास । तान्येकशतं सम्पेदुरेतत् । तद् यदाहुरेकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास । तस्मै होवाच । मघवन् मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना । तदस्यामृतस्याशरीरस्य आत्मनोऽधिष्ठानम् आत्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्याम् । न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिः अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रियौ स्पृशतः । अशरीरं वायुरभ्रं विदुः स्तनयितुः । अशरीराण्येतानि । तद् यथैतान्यमुष्मादाकाशात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते । एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः, सं तत्र पर्येतीति, स उत्तमः पुरुषः परव्योम शिवः परमात्मा केवलस्तत्र तत्स्वरूपेण सम्प्रसादः पर्येति परिवर्त्तत इति । तत्र चित्ति तन्मात्रत्वेन तदात्मकत्वात् इत्यौडुलोमिः । चित्ति चिन्मात्रेऽर्थं पर्यवसीयमानः सम्प्रसादः स्वेन रूपेण चिन्मात्ररूपेणाभिनिष्पद्यते । कस्मात् ? तदात्मकत्वात् । चेतनाविशिष्टश्चित् परमव्योमरूपः परमात्मा सम्प्रसादोऽपि स एष स्थूलचित्सम्प्रसादांशोपाहितस्ततस्तदात्मक इत्यौडुलोमिरुवाच । आत्मा प्रकरणात् । स्वेनेतिपदेनात्मा परः पुरुषः परव्योमैवाभिधीयते । ऐन्द्रवैरोचनिकविद्यायामात्मन एवाधिकारः । कस्मात् प्रकरणात् ? मुक्ति-प्रकरणात् । लोकानामात्मा हि बद्धस्तस्य मुक्तिः प्रकरणात् ।

ननु चित्सम्प्रसादरूपः क्षेत्रज्ञो लोकानामात्मा प्रधानादितत्त्वबद्धरूप एवास्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन निर्व्वन्धचित्सम्प्रसाद-रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्येवं कथं नोच्यत इति चेन्न स तत्र पर्येतीत्युक्तेः । पर्यायो हि परिवर्त्तनं रूपस्येति । शिवरूपेणाभिर्भावाच्चित्सम्प्रसादरूपपरिवर्त्तनमिति । ननु कथं स्वेनेतिपदेन लोकानामात्मनः क्षेत्रज्ञस्यात्मा विज्ञायते शिवः परं ज्योतिस्तु ततोऽतिरिक्तं श्रयते । तद् यथा । अथ यदतः परो दिव्यो ज्योतिः । दीप्यतेऽपि स्वतः पृष्ठेष सवर्त्ततः पृष्ठेष्विति । तथा । एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यत आह—अविभागेन दृष्टत्वात् । स्वेनेति स्वपदेन तज्ज्योतिषैकी-भावापन्नो लोकानामात्मनश्चित्सम्प्रसादस्य क्षेत्रज्ञस्य विष्णोरात्मा शिव उत्तमपुरुषः । क्षेत्रज्ञस्य तस्य बद्धस्य मुक्तिप्रकरणात् । भूम्यादित्रिपादस्य तस्यार्द्धाङ्गभूतायां गायत्र्यां दिवि परमस्वर्लोके तत् त्रिपात्पुरुषस्य मूर्द्धि दशाङ्गले तज्ज्योतिरेवामृतम् तस्यास्तदविभागेन दृष्टत्वात् । न तु तदार्द्धाङ्ग-

भूताया गावत्राः पृथग्रूपेण दृष्टत्वादतिरिक्तम् । यथाग्निस्तु रूपादिशक्तिमान् ।
 तस्या रूपादिशक्तेरालोकादिकृत्प्रभादिरग्नेरपृथगेव दृश्यते न तु पृथगिति ।
 ननु स्वेन रूपेणेति किं स्त्रीयेन ब्रह्मणा ज्योतिषाऽथवास्वेनात्मनेत्यत आह—
 ब्राह्मणजैमिनिरूपन्यासादिभ्यः । ब्रह्मण इदमादेशभूतं रूपं तेन ब्रह्मण आदेश-
 भूतेन परमव्योमरूपेण शिवेन क्षेत्रज्ञस्य स्वेनात्मना रूपेणेति जैमिनिराह ।
 कुतः ? उपन्यासादिभ्यः । उपन्यासादयो हि च्छान्दोग्ये कृताः । स उत्तमः
 पुरुषः स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यौनैर्वा ज्ञातिभिर्वा
 वयस्यैर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरं स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमेवाय-
 मस्मिञ्छरीरे प्राणे युक्तः । अथ यत्रैतदाकाशमनुविसरणं चक्षुः । स चाक्षुषः
 पुरुषो दर्शनाय चक्षुः । अथ यो वै हेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणम् ।
 अथ यो वै हेदमभिव्याहराणीति स आत्माऽभिव्याहाराय वाक् । अथ यो
 वै हेदं शृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रम् । अथ यो वै हेदं मनवानीति
 स आत्मा मनोमननाय । मनोऽस्य दैवं चक्षुः । स वा एष एतेन दैवेन
 चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् मनुते यत्र ते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा
 आत्मानमुपासते । तस्मात् तेषां सर्व्वं च लोका आत्ताः सर्व्वे कामाः स सर्व्वान्श्च
 कामानामोति सर्व्वान्श्च कामान् । यस्तमात्मानमनुवेद्य विजानातीति होवाच
 प्रजापतिरित्युपन्यासः । आदिना । स एवाधस्तात् स उपरिष्ठादित्यादि-
 सर्व्वगतत्वादिरूपोपदेशः । मुण्डके च । यः सर्व्वज्ञः सर्व्वविद्यस्य ज्ञानमयं
 तपः । तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायत इति व्यपदेशश्च । इति कर्त्तृ-
 रूपेण शिवस्यैवोपन्यासादिभ्य इति बोध्यम् । उभयमतेऽप्यविरोधं दर्शयति
 एवमप्युपन्यासात् पूर्व्वभावादविरोधं वादरायणः । एवमौडुलोमिनोक्त-
 प्रकारेण जैमिनिनोक्तादुपन्यासादिहेतोः पूर्व्वभावात् । चित्सम्प्रसादस्य
 क्षेत्रज्ञस्य पूर्व्वभावश्चेतनाविशिष्टः परमव्योमैव परमात्मा हेतुस्तस्मात् तत् पूर्व्व-
 परमव्योमस्वरूपेणाभिनिष्पत्तेरुभयमतेऽप्यविरोधमाह वादरायण ऋषिः ।
 एषां मतावलम्बी वात्स्यायन उवाच । नित्यं सुखमात्मनो मोक्षेऽभिव्यज्यते ।
 तेनाभिव्यक्तेनात्यन्तं युक्तः सुखी भवतीत्येके मन्यन्ते इति । व्याख्यायते
 चेदम् । सम्प्रसादः क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुष इत्येकोऽर्थः । एष समन्निगुणावृतस्तु
 अव्यक्ताख्यः स महता जीवेनोपाहितः प्राज्ञः स जीवः । स य एष सम्प्रसादः
 कारणतोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिर्दिव्यज्योतिरूपसम्पद्य यदा स्वेन
 रूपेणाभिनिष्पद्यते तदा नित्यं सुखमभिव्यज्यते । तेनाभिव्यक्तेन नित्येन

सुखन युक्तः स मुक्तः सुखी भवतीत्येके मन्यन्ते । लोके हि यत् सुखमभि-
व्यज्यते तत् सुखं न नित्यम् । तेषां प्रमाणाभावादनुपपत्तिर्न प्रत्यक्षं नानु-
मानं नागमो वा विद्यते । नित्यं सुखमात्मनो महत्त्वबन्मोक्षेऽभिव्यज्यत इति ।

व्याख्यायते चेदं भाष्यम् । नित्यं सुखमात्मनः क्षेत्रज्ञस्य मोक्षे सत्यभि-
व्यज्यते इति तेनाभिव्यक्तेन नित्यसुखेन युक्तोऽत्यन्तं सुखी भवतीति ये
केचिदाहुस्तेषां तन्नित्यसुखाभिव्यक्तौ प्रमाणाभावादनुपपत्तिः । प्रमाणं हि
तत्र प्रत्यक्षं नास्ति न चानुमानमर्थापत्तिः सम्भवोऽभावो वास्ति । नाप्यागम
आप्तोपदेश ऐतिह्यञ्चास्ति । नित्यं सुखमात्मनो महत्त्वबन्मोक्षेऽभिव्यज्यते
इति यदुच्यते, तत्रापि नित्यस्याभिव्यक्तिः संवेदनं तस्य हेतुवचनम् ।
अस्य च भाष्यं स्वयमाह—नित्यस्याभिव्यक्तिः संवेदनं ज्ञानमिति । तस्य
हेतुर्वाच्यः यतस्तदुत्पद्यत इति । इदञ्च व्याख्यायते । मोक्षे क्षेत्रज्ञस्यात्मनो-
ऽणुपरिमाणस्य शिवरूपेणाभिनिष्पत्तौ महत्त्वपरिमाणं यथा व्यज्यते तथा
तस्य यन्नित्यं सुखमभिव्यज्यत इत्युक्तं तन्नित्यस्य सुखस्योत्पत्त्यभावादभि-
व्यक्तिः संवेदनं ज्ञानं भवतीत्यर्थश्चेत् तदा तस्य ज्ञानस्योत्पत्तौ हेतुर्वाच्य इति
जन्यज्ञानापत्तिस्तदा तस्य शिवरूपेणाभिनिष्पत्ताविति दोषस्तत्र । सुखवन्नित्य-
मिति चेत् संसारस्थस्य मुक्तेन विशेषः । यथा मुक्तः सुखेन तत् संवेदनेन
च सन् नित्येनोपपन्नस्तथा संसारस्थोऽपि प्रसज्यते इत्युभयस्य नित्यत्वात्
इति । भाष्यञ्च व्याख्यायते । मोक्षे सुखयुक्तनित्यपरमपुरुषरूपेणाभिनिष्पद्यते
इति परमपुरुषस्य नित्यत्वेन सुखस्यापि नित्यत्वं तस्य ज्ञानस्यापि नित्यत्वमिति
चेत् तदा संसारस्थस्य मुक्तेन पुरुषेण सह विशेषो नास्ति । यथा मुक्तः
सन् नित्येन सुखेन नित्येन च तत्सुखसंवेदनेनोपपन्नः स्यात् तथा संसारस्थो-
ऽपि पुरुषो नित्यसुखनित्यसंवेदनोपपन्नः प्रसज्यते । कस्मात् ? उभयस्य
नित्यत्वात् । सर्वस्यैव पुरुषस्य संसारस्थस्यात्मा बद्धोऽपि नित्य एव तस्य
सुखं नित्यं तत्संवेदनञ्च नित्यं यावन्महाप्रलयं वृत्ते इति भावः । तदिष्टा-
पत्तौ दोषमाह—अभ्यनुज्ञाने च धर्माधर्मफलेन साहचर्यं यौगपदं गृह्यत ।
यदिदमुत्पत्तिस्थानेषु धर्माधर्मफलं सुखं दुःखं वा संविद्यते पर्यायेण
इति । भाष्यञ्च व्याख्यायते । अभ्यनुज्ञाने मुक्तसंसारस्थयोस्तुल्यत्वस्वीकारे ।
धर्माधर्मफलेन संसारस्थस्य सुखदुःखेन स्वीयानित्यसुखस्य साहचर्यं यौग-
पदं गृह्यत । नित्यसुखस्यात्मस्थस्य धर्माधर्मफलसुखदुःखयोः साहचर्यं
यौगपद्यञ्च भवतु । न चात्मस्थनित्यसुखेन धर्माधर्मफलसुखदुःखयोः साह-

चर्यं यौगपदं वा वर्तते । कस्मात् ? यद् यस्मादिदमुत्पत्तिस्थानेषु संसारेषु जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजयोनिषु जातेन पुरुषेण धर्माधर्मफलं सुखं दुःखं वा पर्यायेण क्रमेण संविद्यते ज्ञायते न तु युगपत् । परस्परविरोधात् । तत् आत्मस्थनित्यसुखं धर्मफलमनित्यसुखं युगपत् संविद्यतां तथाऽनित्यसुखम् अधर्मफलं दुःखञ्च युगपत् संविद्यतामिति । नित्यसंवेदनेऽपि दोषमाह— तस्य च नित्यसंवेदनस्य च सहभावो यौगपदं गृहेत । न सुखाभावो नानभिव्यक्तिरस्ति । उभयस्य नित्यत्वात् अनित्ये हेतुरलम् इति । भाष्यञ्च व्याख्यायते । धर्माधर्मफलसुखदुःखस्य तस्य च नित्यसुखस्य नित्यसंवेदनस्य च सहभावः साहचर्यं यौगपदं गृहेत । संसारस्थस्यात्मनः स्वस्थनित्यसुखस्य स्वस्थनित्यज्ञानस्य च धर्मजसुखेनाधर्मजदुःखेन सह क्रमाद् यौगपदं साहचर्यं भवतु । तदिष्टापत्तौ दोषमाह—नेत्यादि । आत्मनस्तु न सुखाभावोऽस्ति नित्यसुखवत्त्वात् । नाप्यनभिव्यक्तिरसंवेदनमस्ति क्षेत्रज्ञत्वेन नित्यज्ञानवत्त्वात्, कस्मात् ? उभयस्य नित्यत्वात् । उभयस्यात्मस्थस्य सुखस्य तत्संवेदनस्य नित्यत्वात् । अनित्ये सुखदुःखे नित्यत्ववचनं यदि क्रियते तदा हेतुधर्माधर्मफलं व्यर्थं भवति । अत्र मोक्षे नित्यसुखाभिव्यक्तिवादी भाषते यत् तदाह । अथ मोक्षे नित्यस्य सुखस्य संवेदनमनित्यम् ; यत् उत्पद्यते स हेतुर्वाच्यः । आत्ममनःसंयोगस्य निमित्तान्तरसहितस्य हेतुत्वम् । इति । भाष्यञ्च व्याख्यायते । मोक्षे यन्नित्यं सुखं संविद्यते तत् संवेदनमनित्यं यतस्तत्संवेदनमुत्पद्यते स च हेतुरयं वाच्यः । को हेतुरित्यत आह— आत्मेत्यादि । निमित्तान्तरैः सहितस्य मनःसंयोगस्य मोक्षे नित्यसुखसंवेदनोत्पत्तौ हेतुत्वं वक्तव्यं मयेति ।

तद् दूषयति । आत्ममनःसंयोगो हेतुरिति चेत्, एवमपि तस्य सहकारिनिमित्तान्तरसहितस्य हेतुत्वमिति चेत् तदा तदात्ममनःसंयोगस्य सहकारिनिमित्तान्तरवचनमिति धर्मस्य कारणवचनम् । इति । अस्य व्याख्या । आत्ममनःसंयोगो नित्यसुखसंवेदनोत्पत्तौ हेतुरिति एवमपि तस्यात्ममनःसंयोगस्य निमित्तान्तरसहितस्य हेतुत्वमिति चेत् तदा तदात्ममनःसंयोगस्य सहकारिसहकारिनिमित्तान्तरं यद् वक्ष्यते तद् धर्मस्य कारणत्वं भवता वक्तव्यम् । तेन धर्मसहितस्यात्ममनःसंयोगस्य मोक्षे नित्यसुखसंवेदनोत्पत्तौ हेतुत्वमिति चेत् तदा तत्र दोषमाह—यदि धर्मो निमित्तान्तरं तस्य हेतुर्वाच्यो यत् उत्पद्यत इति । योगसमाधिजस्य कार्यावसायविरोधात् प्रक्षये

संवेदननिवृत्तिः । इति । भाष्यञ्च व्याख्यायते । मोक्षे नित्यसुखसंवेदनोत्पत्तौ खल्व्वात्ममनःसंयोगस्य हेतुत्वे यदि सहकारिनिमित्तान्तरं धर्मो भवता वाच्यः तदा तस्य धर्मस्य हेतुर्वाच्यो भवता यतो धर्म उत्पद्यते इति । वैधं कर्म वाच्यं तत् कर्मयोगसमाधिरूपं तज्जस्य धर्मस्य कार्य्यावसायविरोधात् । मोक्षे कार्य्याणां सर्व्वेषामवसानं भवति तस्य तदा विरोधात् प्रक्षये धर्मस्य कार्य्यस्य क्षय तद्धर्मजन्यस्य नित्यसुखसंवेदनस्यापि निवृत्तिः स्यादिति ।

अत्र यत् सुखवन्नित्यवादी भाषते, तदाह—यदि योगसमाधिजो धर्मो हेतुस्तस्य कार्य्यावसायविरोधात् प्रक्षये संवेदनमत्यन्तं निवर्त्ततेति संवेदने चाविद्यमाने नाविशेषः । इति । भाष्यञ्च व्याख्यायते । मोक्षे नित्यसुखसंवेदनोत्पत्तौ योगसमाधिजो धर्मो हेतुस्तस्य योगसमाधिस्य धर्मस्य मोक्षे सर्व्व-कार्य्यावसायविरोधात् प्रक्षये तत् संवेदनं यद्यत्यन्तं निवर्त्ततेति तदा संवेदने चाविद्यमाने मोक्षे सुखवन्नित्यस्वरूपः स्यात् संसारस्थस्तु धर्माधर्मफलसुखदुःखसंवेदीत्यतो मुक्तसंसारस्थयोर्नाविशेषस्तुल्यत्वं भवतीति । अत्राह वादी—यदि धर्मक्षयात् संवेदनोपरमः, नित्यं सुखं न संविद्यते इति किं विद्यमानं न संविद्यतेऽथाविद्यमानमिति ? नानुमानं विशिष्टेऽस्तीति । व्याख्यायते चेदम् । मोक्षे योगसमाधिजधर्मक्षयात् संवेदनोपरमे सति यदि नित्यं सुखं न संविद्यते संवेदनाभावान्न ज्ञायते इति तर्हि तन्नित्यं सुखं विद्यमानं किं न संविद्यतेऽथवा तन्नित्यसुखमविद्यमानं न संविद्यते इति त्वनुमानं विशिष्टे मोक्षे सुखवन्नित्यस्वरूपे लिङ्गाभावान्नास्तीति ।

अत्राह प्रतिवादी । अप्रक्षयश्च धर्मस्य निरनुमानः, उत्पत्तिधर्मकत्वाद् योगसमाधिजो धर्मो न क्षीयते इति नास्त्यनुमानम् । उत्पत्तिधर्मकम् अनित्यमिति विपर्य्ययस्य त्वनुमानम् । इदञ्च भाष्यं व्याख्यायते । धर्मस्य अप्रक्षयो न प्रक्षयोऽस्ति तस्मान्निरनुमान इति सूत्रं, तस्य विवरणमाह—उत्पत्तिधर्मकत्वाद्धेतोर्न योगसमाधिजो धर्मः क्षीयत इत्यतो मोक्षे सुखवन्नित्यस्वरूपे नित्यसुखस्य नास्त्यनुमानं लिङ्गाभावात् । कथमुत्पत्तिधर्मको योगसमाधिजो धर्मो न क्षीयते इत्यत आह—उत्पत्तिधर्मकं सच्चमनित्यमिति । योगसमाधिजधर्माद्विपर्य्ययस्य धर्मस्य त्वनुमानं नश्वरत्वञ्च, योगसमाधिजो धर्म उत्पत्तिधर्मकत्वेऽपि नित्य इति बोध्यम् । कथमनुमानं स्याद्विपर्य्ययस्येत्यत आह—यस्य तु संवेदनोपरमो नास्ति तेन संवेदनहेतुर्नित्य इत्यनुमेयम् । इदञ्च भाष्यं व्याख्यायते । यस्योत्पत्तिधर्मकस्य सुखस्य संवेदनोपरमो

नास्ति तेन उपरमासद्भावेन संवेदनस्य हेतुरुत्पत्तिधर्मकोऽपि धर्मो नित्य इत्यतो योगसमाधिजधर्माद्विपर्ययधर्ममनुमेयं संवेदनात् तत्कारणात् । इति ।

तत्राह वादी । नित्ये च मुक्तसंसारस्थयोरविशेष इत्युक्तम् । यथा मुक्तस्य नित्यं सुखं तत्संवेदनहेतुश्च । संवेदनस्य तूपरमो नास्ति कारणस्य नित्यत्वात्, तथा संसारस्थस्यापीति । व्याख्यायते चेदम् । नित्ये चेति । यस्योत्पत्तिधर्मकस्य सुखस्य संवेदनोपरमो नास्ति तेनोपरमाभावेन तस्य सुखस्य संवेदनहेतौ नित्ये सति मुक्तसंसारस्थयोरविशेष इति यत् पूर्वमुक्तं तदेव भवतीति भावः । कथमिति चेत् तदोच्यते—यथेत्यादि । यथा मुक्तस्य नित्यं सुखं तन्नित्यसुखसंवेदनहेतुश्च नित्यस्तस्य हि संवेदनस्योपरमो नास्ति तत्कारणस्य योगसमाधिजधर्मस्य नित्यत्वात् । तथा संसारस्थस्याप्यात्मनः सुखं नित्यं तत्स्थं धम्मजञ्च सुखमनित्यमपि तस्य संवेदनोपरमाभावेन तत्संवेदनहेतोरुत्पत्तिधर्मकस्यापि धर्मस्य नित्यत्वमिति मुक्तसंसारस्थयोः अविशेष इत्युक्तम् । एवं सति यत् फलितं तदाह—एवं सति धर्माधर्मफलेन सुखदुःखसंवेदनेन साहचर्यं गृह्यतेति । व्याख्यायते चेदं भाष्यम् । एवं प्रकारेण मुक्तसंसारस्थयोरविशेषे सति धर्माधर्मफलेन सुखदुःखेन तत्संवेदनेन च नित्यसुखस्य साहचर्यं योगपदं गृह्यतेति पूर्वमुक्तं भवति सम्पन्नम् । अत्राशङ्क्य दोषमाह—शरीरादिसम्बन्धः प्रतिबन्धहेतुरिति चेन्न, शरीरादीनामुपभोगार्थत्वाद् विपर्ययस्य चाननुमानात् । व्याख्यायते चेदं भाष्यम् । संसारस्थस्य धर्माधर्मफलेन सुखदुःखेन तत्संवेदनेन च नित्यसुखसंवेदनस्य साहचर्ययोगपदग्रहणे शरीरादिसम्बन्धः शरीरेन्द्रियमनोऽहङ्कारमहत्तत्त्वसम्बन्धः प्रतिबन्धक इति चेन्न । कस्मात् ? शरीरादीनाम् आत्मन उपभोगार्थत्वात् । आत्मनो ह्युपभोगार्थाः शरीरादय आत्मना हि धर्माधर्मफलं सुखदुःखमुपभुज्यते शरीरादिभिविपर्ययस्य च धर्माधर्माभ्यासजन्यस्य नित्यसुखस्य चोपभोगः क्रियते तस्य त्वननुमानादनुमानाभावात् । अत्र नित्यसुखाभिव्यक्तिवादी त्वाह । स्यादेतत् संसारस्थस्य शरीरादिसम्बन्धो नित्यसुखसंवेदनहेतोः प्रतिबन्धकस्तेनाविशेषो नास्तीति । व्याख्यायते चेदम् । “एतत् स्यात् ।” किं स्यादित्यत आह—संसारस्थस्य आत्मनः शरीरादिसम्बन्धो नित्यसुखसंवेदनहेतोर्योगसमाधिजधर्मस्य प्रतिबन्धकस्तेन मुक्तसंसारस्थयोरविशेषो नास्ति, योगसमाधिस्तु सशरीरस्यैव भवति तज्जधर्मस्तु नित्यसुखसंवेदनस्य हेतुः शरीरादिसम्बन्धाभावे उत्पद्यते इति ।

एतद्दूषयति । एतच्चायुक्तं शरीरादय उपभोगार्थास्ते भोगप्रतिबन्धं करिष्यन्तीत्यनुपपन्नं, न चास्त्यनुमानमशरीरस्यात्मनो भोगः कश्चिदस्तीति । व्याख्यायते चेदं भाष्यम् । ये तु भोगार्थास्ते पुनर्भोगप्रतिबन्धका इति वचनम् अनुपपन्नमित्यतः शरीरादिसम्बन्धो नित्यसुखसंवेदनहेतोः प्रतिबन्धक एतच्च वचनमयुक्तम् । कस्मात् ? “यतो न चास्तीत्यादि ।” यतोऽशरीरस्य शरीरादिसंयोगशून्यस्यात्मनोऽनुमानं नास्ति तस्य कश्चिद्भोगोऽस्तीति च नानुमानं स्यादिति । अत्राशङ्क्य आह—इष्टाधिगमार्था प्रवृत्तिरिति चेन्न, अनिष्टोपरमार्थत्वात् । भाष्यञ्चेदं व्याख्यायते । इच्छाविषयीकृतस्य सुखस्यार्थं लोकः प्रवर्तते न त्वनिष्टाधिगमार्थम्, इष्टं हि सुखं यत् पुनरे नश्यति तस्मान्नित्यसुखार्थं मोक्षसाधनोपायान् कुर्वते इति चेन्न । कस्मात् ? अनिष्टोपरमार्थत्वात् । अनिष्टोपरमार्था हि प्रवृत्तिरनिष्टं दुःखं मोक्षे तदुपरमः स्यादित्यर्थः । मोक्षे नित्यसुखाभिव्यक्तिवादी भाषते । इदमनुमानमिष्टाधिगमार्थं मोक्षोपदेशः प्रवृत्तिश्च मुमुक्षूणां नोभयमनर्थकमिति । व्याख्यायते चेदं भाष्यम् । इदमनुमीयते । मोक्षोपदेश आचार्यैर्यत् क्रियते स मोक्षोपदेश इष्टवस्त्वधिगमार्थ एव न त्वनिष्टनिवृत्तिमात्रार्थः । इष्टभिन्नम् अनिष्टमिष्टञ्च सुखं प्रह्लादकरत्वादिनिष्टं दुःखं प्रह्लादहरत्वात् । तद्दुःखात्यन्तनिवृत्तिमन्तरेण केवलं सुखं न भवति सुखाभावे दुःखोदयो दुःखाभावे सुखोदय इति प्रतिनियमादिनिष्टोपरमे त्विष्टाधिगम एव भवति तस्मादिष्टाधिगमार्थश्च मुमुक्षूणां योगादिषु प्रवृत्तिरित्यतो मोक्षोपदेशः प्रवृत्तिश्चेत्युभयं न निरर्थकमिति तर्को युक्त्यपेक्षस्तदनुमानमिति ।

एतर्दापि वादी दूषयति । एतच्चायुक्तमनिष्टोपरमार्थं मोक्षोपदेशः प्रवृत्तिश्च मुमुक्षूणामिति । एतत् पूर्वोक्तमिष्टाधिगमार्थं मोक्षोपदेशः प्रवृत्तिश्च मुमुक्षूणामिति यदनुमानं तदयुक्तम् । कस्मात् ? यतः अनिष्टोपरमार्थं मोक्षोपदेशः प्रवृत्तिश्च मुमुक्षूणामित्यनुमानम् नानर्थकमुभयम् । इष्टभिन्नमनिष्टमिष्टं सुखम् अनिष्टं दुःखं तदुपरमे नियमतो नित्यसुखं स्यादिति न यौक्तिकम् । कथम् इत्यत आह—नेष्टमनिष्टेनाननुविद्धं सम्भवतीतीष्टमप्यनिष्टं सम्पद्यते । अनिष्टहानाय घटमान इष्टमपि जहात्यविवेकहानस्याशक्यत्वादिति । व्याख्यायते चेदं भाष्यम् । इष्टं सुखं सुखजनकञ्च यद् यत् तत् सर्व्वमनिष्टेन दुःखेन दुःखजनकेन वा भावेनाननुविद्धमनुविद्धभिन्नं न सम्भवति सर्व्वम् इष्टमनिष्टेनाननुविद्धमेव भवति, इत्यत इष्टमप्यनिष्टं भवति । दृश्यते च । अनिष्टहानाय दुःखदुःखजनकभावत्यागाय यद् घटते तत्र बुद्धिमानिष्टमपि जहाति । यथाश्वमेधादि-

निर्वाहाथम् अश्वरक्षणायेष्टं पुत्रं नियुज्य युद्धे कश्चित् स पुत्रो हन्यते परेणेति । नन्वेवं नास्तु भवत्वेवम् । नानिष्टमिष्टेनाननुविद्धं सम्भवतीत्यनिष्टमपीष्टं सम्पद्यते । इष्टाय घटमानोऽनिष्टमपि जहातीति । इत्यत आह । अविवेकहानस्य अशक्यत्वादिति । विवेकस्य सदसद्विवेचनाया अभावहानस्य त्यागस्य अशक्यत्वात् । अविवेचनानुविद्धो हि विवेकः । विवेचना हि सर्व्वैः कम्प्रारम्भे सम्यक् कर्त्तुं न शक्यते नौविवेचनया किमप्यारभ्यते, किन्तु विवेचनया कर्त्तव्योऽपि सम्यग्विवेचनाकरणासामर्थ्यादिष्टाय घटमानो बुद्धिमाननिष्टम् अपि जहाति । अपरश्चाह । दृष्टातिक्रमश्च देहादिषु तुल्यः, यथादृष्टमनित्यं सुखं परित्यज्य नित्यं सुखं कामयते । एवं देहेन्द्रियबुद्धीरनित्या दृष्ट्वा अतिक्रम्य मुक्तस्य नित्यदेहेन्द्रियबुद्धयः कल्पितव्याः । साधीयश्चैवं मुक्तस्य चैकात्म्यं कल्पितं भवतीति । इदञ्च भाष्यं व्याख्यायते । सुखस्य देहादिषु दृष्टातिक्रमः तुल्यः कथम् इत्यतो देहादिषु दृष्टातिक्रमस्तुल्यतां दर्शयति—यथेत्यादि । अनित्यं सुखं दृष्टं परित्यज्यादृष्टं नित्यं सुखं कामयते मुमुक्षुरिति सुखे दृष्टातिक्रमः । एवं देहेन्द्रियबुद्धयोऽप्यनित्या दृश्यन्ते दृष्टास्ता अतिक्रम्य मुक्तस्य नित्यदेहेन्द्रियबुद्धयो भविष्यन्त्यः कल्पितव्याः स्युर्नित्यसुखभोगार्थमिति । तेषां कल्पनामपेक्ष्य त्वमेव साधीयो भवति, यदस्माभिर्मुक्तस्य चैकात्म्यं परमपुरुषेण सदैकात्मीभावः कल्पितो भवतीति सर्व्वसंयोगनिःसृतो मुक्तो भवतीति भावः ।

अत्राशङ्का दूषयति । उत्पत्तिविरुद्धमिति चेत् समानम्, देहादीनां नित्यत्वं प्रमाणविरुद्धं कल्पयितुमशक्यमिति समानं सुखस्यापि नित्यत्वं प्रमाणविरुद्धं कल्पयितुमशक्यमिति । व्याख्यायते चदं भाष्यम् । उत्पत्तिविरुद्धमिति चेत् समानमिति सूत्ररूपं उत्पत्तिविरुद्धत्वं देहादेर्नित्यत्वं तेन न दृष्टातिक्रमः सुखेन तुल्यः । तत्र दोषमाह । समानमित्यादि । तस्य विवरणमाह—देहादीनामित्यादि । देहेन्द्रियबुद्धीनामुत्पत्तिविरुद्धं नित्यत्वं प्रमाणविरुद्धं प्रत्यक्षादिविरुद्धं कल्पयितुं न शक्यमिति तेन समानं, सुखस्यापि उत्पत्तिविरुद्धं नित्यत्वं प्रमाणविरुद्धं प्रत्यक्षादिविरुद्धं कल्पयितुं न शक्यमिति । अथ तेषां प्रमाणाभावात् अनुपपत्तिर्न प्रत्यक्षं नानुमानं नागमो वा विद्यते इति यदुक्तं तत्प्रत्यक्षानुमानप्रमाणाभावं दर्शयित्वागमाभावं दर्शयति—आत्यन्तिके च संसारदुःखाभावे सुखवचनादागमे सत्यविरोधः । यद्यपि च कश्चिदागमः स्यात् । मुक्तस्य आत्यन्तिकं सुखमिति । इदञ्च भाष्यं व्याख्यायते । मोक्षे जाते आत्यन्तिके

संसारदुःखाभावे नितरां सुखवचनं क्रियत इत्यतः सत्यप्यागमे मोक्षे नित्य-
सुखस्य न विरोधः । तद् यथा—यद्यपीत्यादि । यद्यपि मुक्तस्यात्यन्तिकं
सुखमित्यागमः कश्चिद् वर्तते, तत्रापि न विरोधोऽस्ति । कथमित्यत आह—
सुखशब्द आत्यन्तिके दुःखाभावे प्रयुक्त इत्येवमुपपद्यते । दृष्टो हि दुःखाभावे
सुखशब्दप्रयोगो बहुलं लोके इति । भाष्यन्तवेतत् स्पष्टम् । तत्रापि दुःखाभावः
प्रतियोगित्वात् सुखमेवेति चेन्न दुःखभिन्नमन्यद् वस्तु सुखमिवास्ति तदेव
परमपुरुषरूपत्वं दुःखाभाव उच्यते ।

अत्र पुनः सुखाभिव्यक्तिवादी भाषते । नित्यसुखरागस्याप्रहाणे मोक्षाभि-
गमाभावो रागस्य बन्धसमाज्ञानात् । यद्ययं मोक्षे नित्यं सुखमभिव्यज्यते
इति नित्यसुखरागेण मोक्षाय घटमानो न मोक्षमधिगच्छेन्नाधिगन्तुमर्हति, बन्ध-
समाज्ञातो हि राग इति । भाष्यञ्चेदं व्याख्यायते । यदि मोक्षे सुखशब्द-
प्रयोगो दुःखाभावे भवति तदा नित्यसुखरागस्याप्रहाणे मोक्षाधिगमाभावा-
पत्तिः । रागस्य बन्धसमाज्ञानात् । इदं स्वयं विवृणोति । मोक्षे नित्यं
सुखमभिव्यज्यत इति नित्यसुखकामनया यद्ययं मोक्षाय घटमानो योग-
समाधिषु प्रवृत्तो मोक्षे सुखं नाधिगच्छेत् तदा मोक्षमधिगन्तुं नार्हति । बन्ध-
समाज्ञातो हि रागस्तस्य वर्तते बन्धे समाज्ञातो नियुक्त इति । कथं मोक्षमधि-
गन्तुं नार्हतीत्यत आह—न च बन्धने सत्यपि कश्चिन्मुक्त इत्युपपद्यते । इति
प्रहाणे नित्यसुखरागस्याप्रतिकूलत्वम् । इदञ्च व्याख्यायते भाष्यम् । बन्धने
बन्धकारणे रागादौ सति कश्चिदपि मुक्त इति नोपपद्यते । इति हेतोर्मोक्षे
नित्यसुखाभिव्यक्तौ सत्यां नित्यसुखरागस्य प्रहाणे सति न प्रतिकूलत्वं
नित्यसुखरागस्य मोक्षे सम्भवति । एतदपि दूषयितुमाह—अथास्य
नित्यसुखरागः प्रहीयते तस्मिन् प्रहीणे नास्य नित्यसुखरागः प्रतिकूलो
भवतीति । मोक्षे दुःखजन्मात्यन्तविमुक्तौ खल्वनेकस्यास्य मुक्तस्य नित्यसुख-
रागः स्वयमेव तस्माद् प्रहीयते सुखे ह्यनुरज्यते दुःखार्त्त एव दुःखाभावे तु
नानुरज्यते सुखायेति । तस्मिन् नित्यसुखरागे प्रहीणे सति नास्य मोक्षे नित्य-
सुखरागो भवति प्रतिकूल इति । वात्स्यायनभाष्यं समाप्तम् ।

इत्थञ्च सम्प्रसादस्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तौ मोक्षे शिव एव भवति न पृथग्
वर्तते । क्षेत्रज्ञस्यात्मा हि शिवः क्षेत्रज्ञोपाधिमोक्षात् स एव शिवो भवति, जलं
यथा महाजलाशये पतितं तज्जलेनैकं भवतीति । इति निःशेषनिवृत्तिर्माक्षस्तत्र
सुखदुःखोभयानिवृत्तौ मुक्तस्य ब्रह्मरूपत्वे यदि न नित्यसुखमभिव्यज्यते सुख-

दुःखोभयस्य निवृत्तिश्च स्यात् तदा तैत्तिरीयोपनिषदुक्तम्—यतो वाचो निवृत्तेन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चनेति मन्त्रेण ब्रह्मण आनन्द उक्तः, स खल्वानन्दो नित्यस्तन्नित्यानन्दवान् पुरुष उत्तमः पुरुष ईश्वरः । पानञ्जले हीश्वर उक्तः । क्लेशकम्पेविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः । अस्य व्यासकृतभाष्यम् । अथ प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तः कोऽयमीश्वरो नामेति ? क्लेशकम्पेविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर इति । अविद्यादयः क्लेशाः, कुशलाकुशलानि कर्माणि, तत्फलं विपाकः, तदनुगुणवासना आशयः । ते च मनसि वर्त्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्ते । स हि तत्फलस्य भाक्ता इति । यथा जयः पराजयो वा योद्धृषु वर्त्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते । यो ह्यनेन भागेनापरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः । कैवल्यं प्राप्ताः सन्ति च बहवः केवलिनः । ते हि त्रीणि च्छित्वा बन्धनानि कैवल्यं प्राप्ताः । ईश्वरस्य च तत्सम्बन्धो न भूतो न भावी, यथा मुक्तस्य पूर्वबन्धकाटिः प्रज्ञायते नैवमीश्वरस्य । यथा प्रकृतिलीनस्योत्तरबन्धकाटिः सम्भाव्यते नैवमीश्वरस्य । स तु सदैव मुक्तः सदैवेश्वरः । योऽसौ प्रकृष्टसत्त्वोपादानादीश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षः स किं सनिमित्तो निर्निमित्तो वेति । तस्य शास्त्रं निमित्तम् । शास्त्रं पुनः किंनिमित्तं प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तम् । एतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वरसत्त्वे वर्त्तमानयोरनादिः सम्बन्धः । एतस्मात् एतद्भवति । सदैवेश्वरः सदैव मुक्तः इति । तच्च तस्यैश्वर्यं साम्यातिशयविनिर्मुक्तं न तावदैश्वर्यान्तरेण तदतिशय्यते । यदेवातिशयि यस्मात् तदेव तस्मात् काष्ठाप्राप्तिरैश्वर्यस्य स ईश्वरः । न च तत्समानमैश्वर्यमस्ति । कस्मात् ? द्वयोस्तुल्ययोरेकस्मिन् युगपत्कामितेऽर्थे नवमिदमस्तु पुराणमिदमस्तु इति । एकस्य सिद्धावितरस्य प्राकाम्यविधातादूनत्वं प्रसक्तम् । द्वयोश्च तुल्ययोर्युगपत्कामिताथेप्राप्तिर्नास्ति । अर्थविरुद्धत्वात् । तस्माद् यस्य साम्यातिशयविनिर्मुक्तमैश्वर्यं स ईश्वरः स च पुरुषविशेषः । सर्वेभ्यः पुरुषेभ्य उत्तम इत्युत्तमपुरुषः । एतदुत्तमपुरुषरूपेणाभिनिष्पत्तौ सम्प्रसादस्य मोक्षे यदानन्दवत् स्वरूपता स आनन्दो नाभिव्यज्यते मोक्षे नित्यमेव ताद्रूप्येण वर्त्तत इति । नानन्दाभिव्यक्तिर्मुक्तौ इति ।

ननु तर्हि सुखदुःखोभयनिवृत्तिश्चेदपवर्गे ततः कथं सङ्गच्छते तल्लक्षणं यत् पुनः कपिलेन साङ्ख्यसंहितायामुक्तं मोक्षलक्षणम् । अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषाथः । १ । अथशब्दोऽधिकारार्थो मङ्गलञ्चास्योच्चारणात्

पुरुषाणां भवताति । अथाधिक्रियतेऽत्यन्तपुरुषार्थः । पुरुषस्य राशि-
संज्ञकस्य स्थूलदेहिनः संसारदुःखसिन्धुमग्नस्यात्यन्तोऽर्थः प्रयोजनं मुख्य-
फलं त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिः । त्रिविधं दुःखमाधिभौतिकमाध्यात्मिकमाधि-
दैविकञ्च । पूर्वं व्याख्यातम् । तस्यात्यन्ता या निवृत्तिरप्रवृत्तिः साऽत्यन्त-
पुरुषार्थः । अन्तं नाशमतिक्रान्ता या सात्यन्ता, अत्यन्ता चासौ निवृत्तिश्चेति
अत्यन्तनिवृत्तिः, त्रिविधदुःखस्यात्यन्तनिवृत्तिरपुनर्भवप्रवृत्तिः । अत्यन्तोऽन्तम्
अतिक्रान्तः पुरुषार्थ इत्यत्यन्तपुरुषार्थो मोक्ष इत्यर्थः । अत्यन्तनिवृत्तिरिति
अन्तपदव्यावृत्तिमाह, न दृष्टात् तत्सिद्धिनिवृत्तेरप्यनुवृत्तिदर्शनात् । २ । दृष्टात्
दुःखनाशकाद् धनपुत्रकलत्रादिकादर्थानां सुखप्राप्तौ सत्यां त्रिविधदुःखनिवृत्तौ
जातायां तत्सिद्धिस्तस्यास्त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तेः सिद्धिर्न भवति ।
कस्मात् ? निवृत्तेरपि त्रिविधस्य दुःखस्य पुनरनुवृत्तिदर्शनात् । धनपुत्र-
कलत्रादिवदश्वमेधादिकमपि वैधं कर्म दृष्टमेव तज्जनितस्वर्गादिकमदृष्टमपि
च्युतं न त्वत्यन्तं ततः पुनरिह संसरणात् त्रिविधदुःखानुवृत्तिर्भवतीति ।
अत्यन्तपदव्यावृत्तिः स्वयं कृता । अत्यन्तपुरुषार्थे इत्यत्यन्तपदव्यावृत्तिं
दर्शयति—प्रात्यहिकक्षुत्प्रतीकारवत् तत्प्रतिकारचेष्टनात् पुरुषार्थत्वम् । ३ ।
प्रत्यहोत्पन्नक्षुधायाः प्रतीकारार्थं निवृत्त्यर्थं चेष्टा भोजनादिवत् । आधिभौति-
कादित्रिविधस्य दुःखस्य पारलौकिकस्य चैहिकस्य च प्रतीकारार्थं निवृत्त्यर्थं
नित्यनैमित्तिककाम्याश्वमेधादिकर्महिताहाराचारसद्वृत्तादिचेष्टनात् तत्तत्-
त्रिविधदुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वं न त्वत्यन्तपुरुषार्थत्वम् । तत्तत्कर्मफलस्वर्गादि-
सुखस्य नश्वरत्वेन नाशे सति तत्रिविधदुःखस्य पुनरनुवृत्तेः । ४ ।

ननु दृश्यते कस्यचिद्रसायनसेवनाच्छारीरत्रिविधदुःखानामत्यन्तनिवृत्तिः
केषाञ्चिद्धितसेविनां त्रिविधान्यतरस्य दुःखस्यात्यन्तनिवृत्तिः सा किमत्यन्त-
पुरुषार्थ इत्यत आह । सर्वासम्भवात् सम्भवेऽपि सत्त्वासम्भवाद्देयः प्रमाण-
कुशलैः । ४ । रसायनसेवनात् कर्मान्तराद्वा सर्वेषां मनःशरीराधिष्ठानानां
त्रिविधानां दुःखानामत्यन्तनिवृत्तेरसम्भवात् प्रमाणकुशलैः प्रज्ञानदक्षैस्त्रिविधा-
न्यतमदुःखस्य शारीरमानसान्यतरत्रिविधस्य चात्यन्तनिवृत्तिरूपोऽत्यन्त-
पुरुषार्थो हेयस्त्याज्यः शेषदुःखसद्भावात् । सम्भवेऽपि सोमरसायनादिसेवना-
दत्युत्कटतपोभ्यो वा बहुब्रह्मायुष्कालपर्यन्तं कस्यचिच्छारीरमानसत्रिविध-
दुःखानां निवृत्तेः सम्भवेऽपि पुनरपायित्वेन तेषां निवृत्तेः सत्त्वासम्भवाच्चिरं
वर्त्तनसम्भवाभावात् सोऽपि पुरुषार्थो हेयः प्रमाणकुशलैरिति । त्रिविधेति पद-
व्यावृत्तिः । अत्यन्तेत्यस्य च व्यावृत्तिः । ५ ।

ननु तर्हि कोऽत्यन्तपुरुषार्थ इत्यत आह—उत्कर्षादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षश्रुतेः । ५ । उत्कर्षादत्यन्तत्वादपि मोक्षस्यत्यन्तपुरुषार्थत्वम् । कस्मात् ? सर्वोत्कर्षश्रुतेः । श्वेताश्वतरोपनिषदि मन्त्रः । न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत् सम्प्राप्यधिकश्च दृश्यते इति समातिशयाभावः श्रूयते । इत्यादि । ७ ।

ननूत्कर्षान्मोक्षस्य चेदत्यन्तपुरुषार्थत्वं तर्हि त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिः किं दुःखाविद्धसुखमत्यन्तपुरुषार्थ इति चेन्न । अविशेषश्चोभयोः । ६ । त्रिविधदुःखदुःखाविद्धसुखयोरुभयोश्च न विशेषोऽस्ति । सुखस्य नश्वरत्वेन काले स्वर्गादिसुखनाशे पुनर्दुःखप्राप्तेः सुखस्यापि दुःखमध्ये प्रक्षेपात् । सम्प्रसादस्य क्षेत्रज्ञस्य परव्योमशिवरूपेण निष्पत्तौ स्वस्वरूपाभावात् तद्वतनित्यसुखस्यप्राप्यभावात् कुत्रस्थनित्यसुखमभिव्यज्येतेति । तस्मान्नानन्दाभिव्यक्तिर्भुक्तिरिति तत्त्वम् ।

नन्वेवमशेषतो वेदनानिवृत्तौ सत्यां स योगी कीदृशः सन् जीवनं विचरतीति चेत् तदोच्यते । तैत्तिरीयोपनिषदि ह्युक्तम् । आनन्दमयकोषानन्तरमनुप्रश्नः । उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य कञ्चन गच्छति ? आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य किञ्चित् समश्नुते ? इति प्रश्नः । विद्वान् ब्रह्मन् । अस्योत्तरमुक्तं तत्रैव । असद् वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत । तदात्मानं स्वयमकुरुत तस्मात् तत् सुकृतमुच्यते । इति । यद्वै तत् सुकृतं रसो वै स रसं हेत्रवायं लब्धानन्दीभवति । को हेत्रवान्यात् कः प्राण्याद् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष हेत्रवानन्दयति । यदा हेत्रवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनाशये निरुक्ते निलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दतेऽथ सोऽभयं गतो भवति । यदा हेत्रवैष एतस्मिंस्तदु दरमन्तरं कुरुऽथ तत् सभयं भवति । तदुभयं विदुषो मन्वानस्य । तदप्येष श्लोको भवति । भीषा वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निश्चन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति । व्याख्यायते चेयं श्रुतिः । क्रियागुणव्यपदेशरहितमसदेवेदं सर्वमग्र आसीत् । तत् स्वगुणनिगूढा शक्तिर्ब्रह्म प्राक् सृष्टेः क्रियागुणव्यपदेशरहितासीत् । सर्गे प्रथमतस्तेजोऽसृजत । तत् तेजोऽपोऽसृजत् ता आपोऽन्नमसृजन्त । तास्तिस्त्रो देवतास्तेजोऽवन्नाख्या अनुप्रविश्य परा सा शक्तिर्ब्रह्म सा खल्वजा तेजोऽवन्नानि भूत्वा तान्यनुप्रविश्य लोहितशुक्लकृष्णवदाभासमाना वाग्देवी सरस्वती दुर्गा नाम गायत्री अतीन्द्रियध्वनिरूपा बभूवेति सा सदजायत । सैवाद्वाङ्मेन घनीभूय परमव्योमरूपस्तदतीन्द्रियध्वनिमान् शिवो बभूव सोऽजः । एष परमात्मा पुरुषो नासन्न सत् । असच्च

सदसच्च । तमात्मानं स्वयं सुष्ठु अयः शुभावहविधिर्यस्मात् तं शिवमकुरुत
तस्मात् स्वयत्वात् तदात्मानं शिवं सुकृतमुच्यते । यद्वै यदेव तत् सुकृतं परमा-
त्माख्यं ब्रह्म रसो वै सः । स रस एव । प्रथमादिसर्वामृताश्रयत्वात् । तं
रसमानन्दस्थे क्षेत्रज्ञे स्थितं तद्विष्णोः परमं परं ज्योतिःस्वरूपं शिवं प्रथमा-
मृतवन्तमयं योगमास्थितः पुरुषो विद्वान् योगे लब्धानन्दीभवति । अमृतरसो
हि सुखकरस्तलाभे सुखवान् भवति ।

अत्र स्वयमाशङ्कते । को हेतवेत्यादि । तद्वत्सरूपानन्दमयलाभे क एवान्यात्
प्रीतः स्यात् क एव प्राप्यात् प्राणकर्म स्याद् यत एष आकाश आकाश-
भूतवदाकाश एव निर्लिप्त इति आनन्दोऽस्य न स्यादिति प्रश्नः । उत्तरयति ।
एष हेतवानन्दयति । यत एष आनन्दमयस्थक्षेत्रज्ञस्थितः शिवः समाधि-
योगस्थितं पुरुषं जीवोपाधिमहत्तत्त्वोपाहितं प्राज्ञं क्षेत्रज्ञमानन्दयति मह-
त्तत्त्वाख्यया विद्यया तमानन्दं भुञ्जानो जीवोपाधिः समाधिस्थः क्षेत्रज्ञ
आनन्दीभवति न कैवल्यमेति । नन्वेव एकान्तत एव किमानन्दीभवति
अनेकान्ततो वेत्यत आह—यदा हेतवेत्यादि । हि यस्मादेष जीवोपाधिः क्षेत्रज्ञः
पुरुष एतस्मिञ्छरीरे अदृश्ये चानाशये निरुक्ते खल्वानन्दमये निलयने भयशून्यं
यथा स्यात् तथा प्रतिष्ठामालम्ब्य स्थितिं लभतेऽथ तदनन्तरकालं सोऽभयं गतो
भवति । यदा हि यस्मादेष जीवोपाधिः क्षेत्रज्ञो विद्वान् । एतस्मिञ्छरीरे
तद्व इति । उभो दरमीषदन्तरं त्रिगुणेनेषद्वारवहितं तत् परमात्मानं कुरुते-
ऽथानन्दमयस्य दरव्यवधानाद्विदुषोऽपि तस्य भयं भवति । एतदुभयमभयभयं
विदुषो मन्वानस्य भवति ।

ननु कुत आनन्दमये निलये प्रतिष्ठां गतस्य भयं भवतीत्यत आह—तदप्येष
इत्यादि । अस्मात् सर्वभयङ्कराद्वृद्धादेव भीषा भयेन वातः पवते सततं गच्छन्
सशोषयति । यस्माद् भीषा सूर्ये उदेति । यस्माद् भीषा चन्द्रोऽग्निश्च उदेति ।
पञ्चमो मृत्युर्लोकानामन्तकाले नयनार्थं धावतीति । तस्मात् सर्वशासनात्
शिवादभयं प्रतिष्ठां गतस्य कुतो भयं भवति तस्माद् व्यवधानं कथं नान्यस्माद्भयं
स्यादित्यर्थः । नन्वेतदानन्दस्य को विचार इत्यत एतत्श्लोकानन्तरं तत्रैव
तैत्तिरीयोपनिषदि । सैवानन्दस्य मीमांसा भवति । युवाध्यात्मसु युवाध्यापक
आशिष्ठो द्रदिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स
एको मानुषानन्दः । ते ये शतं मानुषानन्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्व्वानाम्
आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्व्वानामानन्दाः स

एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देव-
 गन्धर्वाणामानन्दाः स एकः पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दः । श्रोत्रियस्य
 चाकामहतस्य । ते ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दाः स एक
 आयानजानां देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमायान-
 जानां देवानामानन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवानपयन्ति ।
 श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एको देवा-
 नामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः स एक
 इन्द्रस्यानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः स एको
 वृहस्पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं वृहस्पतेरानन्दाः स
 एकः प्रजापतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः
 स एको ब्रह्मण आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । स यश्चायं पुरुषे
 यश्च पश्वादौ यश्चासावादित्ये स एकः स य एवंवित् । तदप्येष श्लोको भवति ।
 यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति
 कुतश्चेनेति । अत्र ब्रह्मण इति यः पुरुषश्चायं पुरुषे क्षेत्रज्ञे वर्त्तते यश्च पश्वादि-
 देवान्तेषु सर्वेषु वर्त्तन्ते य आदित्येऽस्मिन् सूर्ये वर्त्तते स एकः परः पुरुषो
 ब्रह्म शिव एव तस्येयमानन्दस्य मीमांसा । एतं ब्रह्मणः शिवस्यानन्दं विद्वान्
 कुतश्चन न विभेतीति जीवन्मुक्तस्य युक्तस्यानन्दमीमांसा । नन्वेवमस्य
 तस्माल्लोकात् प्रेत्य किञ्चित् समश्नुत इति प्रश्नस्योत्तरमेतदनन्तरमुक्तम् ।
 अस्माल्लोकात् प्रेत्यैतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामत्येतं प्राणमयमात्मानमुप-
 संक्रामत्येतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामत्येतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामत्येत-
 मानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति इति । अस्माल्लोकात् प्रेत्येति प्रकर्षेण गत्वा
 न तु मृत्वा । तदेव तत्रैवोक्तं पुनः । स यश्चायं पुरुषे यश्च पश्वादौ यश्चासावादित्ये
 स एकः स य एवंवित् । अस्माल्लोकात् प्रेत्य एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्यैतं
 प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्यैतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्यैतं विज्ञानमयमात्मान-
 मुपसंक्रम्यैतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येमान् लोकान् काममप्यनुपसञ्चरन्नेतत्
 सामगायन्नास्ते इति । इमानन्नमयादीन् लोकान् स्वेच्छया कामी सन्
 विचरति । इति । ननु मृत्वायं किं स्यादितो वा कथं गच्छतीत्यतस्तदाह—
 च्छान्दोग्योपनिषदि । “तदय इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासीत तेऽर्चिष-
 मभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद् यानुदङ्ङेति
 षण्मासांस्तान् । मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यप्रादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो

अतः परं ब्रह्मभूतो भूतात्मा नोपलभ्यते ।

निःसृतः सर्वभावेभ्यश्चिह्नं यस्य न विद्यते ॥

विदुः स तत्पुरुष एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्थाः इति ।” प्रश्नोप-
निषदि । “हृदि ह्येष आत्माऽत्रैतदेकशतं नाडीनाम् । तासां शतं शतमेकैकस्यां
द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्ति । आसु व्यानश्चरति ।
अथैकयोद्ध उदानः । पुण्येन पुण्यं लोकं जयति पापेन पापमुभयाभ्यामेव
मनुष्यलोकमिति ।” अथ स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्व-
क्रामति । तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते, तेन प्रद्योतनेष आत्मा निष्क्रामति
चक्षुष्टो वा मूर्द्धा वाऽहन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति योगिनो विद्यया
पुण्यं बान्धवान् गच्छति पापे शत्रून् गच्छति विहीनपुण्यपापाः हृदयाग्रं
ज्वलितमर्चिषमभिलक्ष्य सम्भवन्ति ते चक्षुरादितोऽहनि निष्क्रम्य दिनमभि-
सम्भवन्ति दिनात् शुक्लपक्षं शुक्लपक्षादुत्तरायणमुत्तरायणात् संवत्सरं
संवत्सरादादित्यमिति अग्निलोकमादित्याच्चन्द्रमसमिति वायुलोकं चन्द्रमसाद्
विदुः स तत्पुरुष एतान् ब्रह्म गमयति । नैते पुनरावर्तन्ते । गीतायाश्च ।
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म
विदो विदुरिति । अग्निर्ज्योतिर्हृदयाग्रज्वलनज्योतिरभिप्रयान्ति । तस्मादहरहः
शुक्लं पक्षं शुक्लपक्षादुत्तरायणमित्यादिक्रमेण तत्र देवयाने पथि प्रयाता
ब्रह्मविदो ब्रह्म गच्छन्तीति विदुः । भ्रान्ता आहुर्दिवादिषु मरणे फलमिदम् ।
तत्र श्रुतिविरोधात् । इति देवयानः पन्था उक्तः । दौर्वाससोपनिषदि च
पाशुपतयोगे । चतुर्विंशगृहे योग एष वै पञ्चविंशकः । षड्विंशश्च तथा
त्रयोद्व्यक्षः सप्तविंशकः । अष्टाविंशश्च पुरुषस्त्रिंशः पुरुषलोकधृक् । यं
विदित्वा न शोचन्ति शिवं तं कथयामि ते । ऊनत्रिंशं तदा विद्याज्ज्ञान-
तत्त्वार्थचिन्तकः । त्रिंशकन्तु तदा ब्राला अमृतत्वाय कल्पते । इति पाशुपतयोग
इति । इति द्वाविंशप्रश्नस्योत्तरम् ॥ ५० ॥

गङ्गाधरः—अत्र पुनराग्निवेशः पप्रच्छ । सर्ववित् सर्वसंन्यासी सर्व-
संयोगनिःसृतः । एकः प्रशान्तो भूतात्मा कैलिङ्गैरुपलभ्यते इति । तत्रोत्तर-
माह—अतः परमित्यादि । सोऽयं बद्धो भूतात्मा यः पुनःपुनरिह जायते स
सत्यबुद्धेरुपतौ सर्ववित् सन् सर्व संन्यस्य ब्रह्मभूतः सन् नोपलभ्यते ।

गतिब्रह्मविदां ब्रह्म तच्चाक्षरमलक्षणम् ।

ज्ञानं * ब्रह्मविदाश्चात्र नाज्ञस्तज् ज्ञातुमर्हति ॥ ५१ ॥

प्रत्यक्षेणानुमानेनाप्तोपदेशेन वा सर्व्वथा नोपलभ्यते । तदा ह्यप्रमेयं भवति प्रमाणैरबोध्यत्वात् । कस्मान्नोपलभ्यते ? सर्व्वं हेतुत् कार्य्यं लिङ्गं लिङ्गेनानुमेयं स्यादित्यत आह—निःसृत इत्यादि । सोऽयं मुक्तो ब्रह्मभूतः सर्व्वभावेभ्यो निःसृतो यस्मात् तस्मात् तस्य नोपलब्धिरस्ति । कस्मात् ? यस्मात् तस्य चिह्नं लिङ्गमनुमितिसाधनं न विद्यते । ततः स कथमुपलभ्येत ? सर्व्व-
भावान्निःसरणान्न तस्य किमपि कार्य्यं करणश्च विद्यते ततो लिङ्गश्च नास्तीति । तर्हि नास्तु लिङ्गग्राह्यः ज्ञानान्तरविबोयोऽपि किं न स्यादित्यत आह—
गतिरित्यादि । ब्रह्मविदां गतिब्रह्मैव तच्चावलक्षणमक्षरश्च । अत्र ब्रह्मविदां योगिनां यत्सांख्यज्ञानयोगज्ञानं तज्ज्ञानबोध्यत्वश्चास्ति मानसग्राह्यत्वन्तु नास्ती-
त्यस्मादज्ञस्तद्ब्रह्म न ज्ञातुमर्हति । अत्रेयमाशङ्का । यदेवमात्मा कथं स खलु पुनः
बध्यते केन वा बन्धनेनेति ? तत्रोच्यते । यदुक्तं लैङ्गे नवमाध्याये—सनत्-
कुमार उवाच । कथं पशुपतिर्देवः पशवः के प्रकीर्त्तिताः । कैः पाशैस्ते
निबद्धाश्च विमुच्यन्ते च ते कथम् । शैलादिरुवाच । ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च
देवदेवस्य धीमतः । पशवः परिकीर्त्त्यन्ते संसारवशवर्त्तिनः । तेषां पतित्वाद्
भगवान् रुद्रः पशुपतिः स्मृतः । अनादिनिधनो धाता भगवान् प्रभुरव्ययः ।
मायापाशेन बध्नाति पशून्स्तान् परमेश्वरः । स एव मोचकस्तेषां ज्ञानयोगेन
सेवितः । अविद्यापाशबद्धानां नान्यो मोचक इष्यते । तप्यते परमात्मानं
शङ्करं परमेश्वरम् । चतुर्विंशतितत्त्वानि पाशा वै परमेष्ठिनः । पाशेभ्यो
मोचयत्येष शिवो जीवानुपासितः । निबध्नाति पशून्नेकश्चतुर्विंशतिपाशकैः ।
स एव भगवान् रुद्रो मोचयत्यपि सेवितः । दशेन्द्रियमयैः पाशैरन्तःकरण-
सम्भवैः । भूततन्मात्रपाशैश्च पशून् बध्नाति च प्रभुः । इन्द्रियार्थमयैः पाशै-
र्बध्नात्येव शिवः प्रभुः । पाशमुक्ता भवन्त्येते परमेश्वरसेवनात् । भज इत्येव
धातुर्वै सेवायां परिकीर्त्तितः । तस्मात् सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिशब्देन भूयसी ।
ब्रह्मादीन् स्तम्भपर्य्यन्तान् पशून् बद्ध्वा महेश्वरः । त्रिभिर्गुणमयैः पाशैः कार्य्यं
कारयति स्वकम् । दृढेन भक्तियोगेन पशुभिः समुपासितः । मोचयत्येव
तान् सद्यः शङ्करः परमेश्वरः । भजनं भक्तिरित्युक्ता वाङ्मनःकायकर्मभिः ।

सर्वकल्याणहेतुत्वात् पाशच्छेदपटीयसी । सर्वः सर्व्वग इत्यादि शिवस्य गुणचिन्तनम् । रूपोपादानचिन्ता वा मानसं भजनं विदुः । वाचिकं भजनं धीराः प्रणवादिजपं विदुः । वाचिकं भजनं सद्भिः प्राणायामादि कथ्यते । धर्माधर्ममयैः पाशैर्वेदानां देहिनामयम् । मोचकः शिव एवैको भगवान् परमेश्वरः । चतुर्विंशतितत्त्वानि मायाकर्मगुणा इति । विषया इति कीर्त्यन्ते पाशा जीवनिबन्धनाः । तैर्वेदाः शिवभक्तैर्व मुच्यन्ते सर्व्वदेहिनः । पञ्चकेशमयैः पाशैः पशून् बध्नाति शङ्करः । स एव मोचकस्तेषां सम्यग् भक्ता ह्युपासितः । अविद्यामस्मितां रागं द्वेषश्च द्विपदां वराः । वदन्त्यभिनिवेशश्च क्लेशान् पाशत्वमागतान् । तमो मोहो महामोहस्तामिस्र इति पण्डिताः । अन्धतामिस्रमित्याहुरविद्यां पञ्चधा रिथंताम् । तान् जीवान् मुनिशादलाः सर्व्वान्श्चैवापि विद्यया । शिवो मोचयति श्रेयान् नान्यः कोऽपीह मोचकः । अविद्यां तम इत्याहुरस्मितां मोहमित्यपि । महामोहमिति प्राहू रागं योगपरायणाः । द्वेषं तामिस्रमित्याहुरन्धतामिस्रमित्यपि । तथैवाभिनिवेशश्च मिथ्याज्ञानं विवेकिनः । तमसोऽष्टविधा भेदा मोहस्याष्टविधाः स्मृताः । महामोहप्रभेदाश्च बुधैर्देश विचिन्तिताः । अष्टादशविधं प्राहुस्तामिस्रश्च विचक्षणाः । अन्धतामिस्रभेदाश्च तथाष्टादशधा स्मृताः । अविद्यया न सम्बन्धो ज्ञानदातुः शिवस्य च । सर्व्वज्ञस्य तु मोहेन नातीतो नाप्यनागतः । भवेद्रागेण देवस्य शम्भोरङ्गजशासिनः । कालेषु त्रिषु सम्बन्धस्तस्य द्वेषेण न भवेत् । मायातीतस्य देवस्य स्थाणोः पशुपतेर्विभोः । तथैवाभिनिवेशेन सम्बन्धो न कदाचन । शङ्करस्य शरण्यस्य शिवस्य परमात्मनः । कुशलाकुशलैस्तस्य सम्बन्धो नैव कर्मभिः” इत्यादि । एतदुपदेशेन प्रथमं परमात्मा शिवश्चित् सम्प्रसादं क्षेत्रज्ञमात्मानं मायया बध्नाति ततो ज्ञानविपर्य्ययैः पञ्चभिरविद्यादिभिर्वध्नाति न तु स्वभावधर्माधर्मादिभिः । अविद्याद्यज्ञानेन बद्धस्तु कर्माणि कुर्व्वस्तत्फलेन धर्माधर्मेण पुनर्वध्यते । तदुक्तं साङ्ख्ये—“ज्ञानान्मुक्तिः बन्धो विपर्य्ययाद् ।” विपर्य्ययाद् बन्ध इति ज्ञानविपर्य्ययादज्ञानात् क्षेत्रज्ञस्यात्मनो बन्धः स्वभोग्यदुःखहेतुमनःशरीरसंयोगः स्यात् ।

ननु कतिविधो ज्ञानविपर्य्यय इत्यत आह । विपर्य्ययभेदाः पञ्च । क्षेत्रज्ञस्य पुरुषस्यात्मनो मनःशरीराभ्यां बन्धस्य स्वभोग्यवेदनाहेतोः संयोगस्य कारणं यज्ज्ञानविपर्य्ययमज्ञानं तस्य भेदाः प्रकाराः पञ्च भवन्ति । ते योगशासने पातञ्जले प्रोक्ताः । तद् यथा—अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः । तत्र

अविद्याक्रमादनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिः । अस्मिता
 त्वात्मनात्मनोरेकताप्रत्ययः । स च शरीराद्यतिरिक्त आत्मा नास्तीत्येवं
 रूपम् । तेनानात्मन्यात्मख्यातिरविद्याऽस्मितातः पृथगेव नास्तिव्यञ्जानरूपा
 ह्यस्मिता रागोऽनुरञ्जनव्यापारः । स चेच्छाहेतुः । द्वेषस्तद्विपर्ययः । अभि-
 निवेशो मरणादित्रासः । इति । रूपैः सप्तभिरात्मानं बध्नाति प्रधानं कोषकार-
 वद्विभोचयत्येकरूपेण । ज्ञानैश्वर्यवैराग्यधर्माज्ञानानैश्वर्यावैराग्याधर्माणी-
 त्यष्टौ प्रधानस्य रूपाणि प्रसिद्धानि । तत् तु प्रधानं स्वभावान्नित्या यदृच्छया
 चैव सर्गादौ परमात्मन्यनुप्रविष्टं क्षेत्रज्ञमाश्रित्य वर्तते । तथा वर्तमानं स्वभा-
 वादिभिरेव कालतोऽभिव्यक्तसत्त्वादित्रिगुणलक्षणमव्यक्तं नाम भवति । तत्-
 क्षेत्रज्ञानुप्रविष्टसमत्रिगुणलक्षणमव्यक्तं प्रथमं प्रकृतिवद् आत्मा क्षेत्रज्ञः । स
 पुनर्येनात्मानं मनुते स महान् मतिर्विद्या बुद्धिर्मेनः क्षेत्रज्ञस्येति स जीवो नामात्मा
 तेन विशिष्टमव्यक्तं प्राज्ञो नामात्मेति क्षेत्रज्ञस्य द्वितीयो बन्धो महता स च प्राज्ञ-
 स्तया बुद्ध्याहमिति मन्यते तयाहम्मतया विशिष्टः स आत्मा धीधृतिस्मृत्यहङ्कार-
 लिङ्गः स्यात् । इत्यहङ्कारबन्धस्तृतीयः पुनरहङ्कारादुत्पन्नैः पञ्चभिर्महाभूतैः क्रमे-
 णास्य बन्धो भवति । एवं महदादिभिः सप्तभी रूपैः प्रधानं क्षेत्रज्ञमात्मानं बध्नाति
 कोषकारकीटवत् । स पुनराहङ्कारिकैर्देशभिरिन्द्रियैर्मनसा स्थूलभूतैश्च बध्यते
 इति । एवम्भूतस्य वृहतो लोकस्य पुरुषस्य यद्यणोरणीयोरूपो नारायणेन
 ब्रह्मणा सूक्ष्मदेहसर्गे संयोज्यते तदा स क्षेत्रज्ञः सूक्ष्मदेही निर्विशेषः स चतु-
 र्यानिज एषोऽमुकोऽहमसावहमित्येवमभिमन्यते बध्यते च सप्तभिरैश्वर्या-
 दिभिर्महतो रूपैरहङ्कारोऽभिमन्ता चेश्वरश्चेति धीधृतिस्मृतिभ्रंशरूपा बुद्धि-
 रैश्वर्यादिसप्तविधा सत्यविद्यादिपञ्चधैकजीवोपाधिमत आत्मनः क्षेत्रज्ञस्य
 लिङ्गमिति, तत्र रागादिभिः क्रिया वेदोक्ता वाङ्मनःशरीरैः खल्वारभ्यते
 सम्यगसम्यक् च तत्सम्यगसम्यगारम्भाद् धर्माधर्माभ्यां पुनःपुनः कोषकार-
 वन्निजकृतेन सूत्रेण बध्यते इति । बद्धश्चानित्यसुखदुःखात्मकवेदनां भुङ्क्ते ।
 यदा सम्यग्बुद्ध्या वाङ्मनःशरीरैर्विधावैधकर्माणि द्वेषान्नारभ्यन्ते तदा सर्व-
 कर्मानारम्भादात्मानं बद्धं क्षेत्रज्ञं समबुद्धिरूपं प्रधानं विमोचयतीति अना-
 रम्भादसंयोगात् तं दुःखं नोपतिष्ठत इति । नन्वेवं यद् बध्यते क्षेत्रज्ञस्तद्वन्धनं
 स्वभावादेव भवति क्रमेण प्रधानाव्यक्तमहदहङ्कारादिष्वनुप्रवेशो नाज्ञानादिति
 चेत् तत्राह । न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः ।०। स्वभावतो बद्धः
 सन् क्षेत्रज्ञो भूत्वा प्रधानेन बद्धो यदव्यक्तमनुप्रविश्यानन्दमय आत्मा

अभूत् तस्य मोक्षसाधनोपदेशो न विधीयते कैरप्याचार्यैः । स्वभावस्यानपायित्वात् ।

अत्राह वादी । स्वभावस्यानपायित्वादननुष्ठानमप्रामाण्यम् । ॥ स्वभावस्य अपायशीलत्वाभावात् स्वभावतो बद्धस्य मोक्षार्थमनुष्ठानाविधानमप्रामाण्यं न प्रमाणसिद्धमपि त्वनुष्ठानोपदेशः कर्त्तव्य इति । तत्रोत्तरमाह । नाशक्योपदेश-विधिरुपदिष्टेऽप्यनुपदेशः । ॥ अशक्ये शक्त्यसाध्ये फले साधनार्थमुपदेशकरणं न युज्यते । कस्मात् ? यत उपदिष्टेऽप्यनुपदेशः । अशक्यफलसाधनोपाये तूपदिष्टेऽप्यनुपदेशो भवति साधने शक्त्यभावादिति । अत्राशङ्कते—शुक्लपटवद्-बीजवच्चेति । ॥ यथा स्वभावसिद्धस्य पदानां शुक्लस्य रागविधानादपायः स्याद् यथा बीजानामङ्कुरकारित्वस्वभावस्याग्निदाहादिनापायः स्यात् तथा स्वभावतो बद्धस्य क्षेत्रज्ञस्य प्रधानेन बद्धस्य बन्धापाये बन्धापाय इति चेत्, तत्राह—शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां नाशक्योपदेशः । ॥ स्वभावस्यापायहेतुभूतकर्मसाधने शक्तिरुद्भवति वा नोद्भवति इति अशक्ये साधनोपदेशो न क्रियते । ननु तर्हि किं क्षेत्रज्ञस्यात्मनः प्रधानेन बन्धः कालतः स्यादित्यत आह—न काल-योगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्व्वसम्बन्धात् । ॥ प्रधानानुप्रविष्टस्याव्यक्ताख्य-स्यात्मनो न कालयोगतो बन्धः स्यात् । कस्मात् ? व्यापिनो नित्यस्य कालस्य सर्व्वसम्बन्धात् । तर्हि किं देशयोगतो बन्ध इत्यत आह—न देशतोऽप्यस्मात् । ॥ देशयोगतोऽपि न पुरुषबन्धः । कस्मात् ? अस्मात् व्यापिनो नित्यस्य देशस्य सर्व्वसम्बन्धात् । न हि दृश्यन्ते खादयो देशेन बद्धाः । तर्हि किमवस्थातो बन्धः स्यादित्यत आह । नावस्थातो देहधर्मत्वात् तस्याः । ॥ याद्रूप्येण यदा वर्त्तते ताद्रूप्येण वृत्तिरवस्था । तद्योगतो न पुरुषबन्धः स्यात् । कस्मात् ? देहधर्मत्वात् तस्याः । तस्या अवस्थाया देहधर्मत्वात् पुरुषस्य बन्धायोग्यत्वात् ।

ननु शरीरविशेषेणात्मनो विशेषोपलब्धिरतः कथं देहधर्मणावस्थया न पुरुषबन्धः स्यादित्यत आह—असङ्गोऽयं पुरुष इति । ॥ आकाशवदतिविशद-त्वादसङ्गोऽयं पुरुषो भौतिकशरीरीयावस्थया बद्धः न शक्यते, तर्हि किं कर्मणा पुरुषो बध्यत इत्यत आह—न कर्मणाऽन्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च । ॥ पुरुषस्य बन्धो न कृतेन शुभाशुभकर्मफलेन भवति कर्मणोऽन्यधर्मत्वादात्मनोऽन्यस्य भूतात्मनो धर्मं बाङ्मनःशरीरकृतकर्मफलं कर्म । तच्छरीरगतत्वेनात्मनो यदन्यधर्मेण कर्मणा बन्धः स्यात् तदाऽतिप्रसङ्गः स्यात् सर्व्वस्य सर्व्वधर्मेण

बन्धः सम्भवति । अन्यधर्मत्वे कर्मणो दोषमाह—विचित्रभोगानुपपत्तिरन्य-
 धर्मत्वे ।०। कर्मणोऽन्यधर्मत्वे पुरुषस्य तत्कर्मजविचित्रभोगानुपपत्तिः
 स्यात् । विचित्रभोगो हि लोकेऽस्मिन्नमुष्मिंश्च नानाविधभोग इति । प्रकृति-
 निबन्धनाच्चेन्न तस्या अपि पारतन्त्र्यम् ।०। प्रकृतिनिबन्धनाच्चेत् पुरुषस्यात्मनो
 विचित्रभोगः स्यादिति चेन्न, यस्मात् तस्या अपि पारतन्त्र्यम् । अचेतन-
 तादस्वातन्त्र्यम् । पारतन्त्र्यं चेत् तदा कथं प्रकृतेः पुरुषेण योगः स्यादित्यत
 आह—न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्व्योगस्तद्व्योगादृते ।०। नित्यम्
 अविच्छेदेन शुद्धं निर्मलत्वं बुद्धत्वं मुक्तत्वं स्वभावो यस्य तस्य नित्यशुद्ध-
 बुद्धमुक्तस्वभावस्यात्मनश्चैतन्यहेतोः परमपुरुषस्य तद्व्योगात् क्षेत्रज्ञेन योगादृते
 क्षेत्रज्ञस्य प्रकृतियोगो न भवति । तर्हि किमविद्या क्षेत्रज्ञस्य बन्धः स्यादित्यत
 आह—नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धायोगात् ।०। क्षेत्रज्ञस्यात्मनो नाविद्या बन्धः
 स्यात् । कस्मात् ? अवस्तुना वस्तुनो बन्धस्यायोगात् । यथा शशविषाणेन
 वेधो न भवति । अविद्या ह्यवस्तु वस्तु चात्मेति । नन्वविद्या नावस्तु भवतीति
 चेत् तदाह—वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः ।०। अविद्याया वस्तुत्वे स्वीकृते त्रिगुण-
 वैषमात्मिकायास्तस्याः कार्य्याणामहङ्कारादीनां सर्व्वेषां वस्तुत्वे नित्यत्वप्रसङ्गात्
 सर्व्वेषां जगतामनित्यत्वसिद्धान्तस्य हानिः स्यात् । तत्र क्षेत्रज्ञवदविद्याया
 अपि नित्यत्वमनादित्यमिति चेत्, तत्र दोषमाह—विजातीयद्वैतापत्तिश्च ।
 अविद्याया वस्तुत्वे प्रकृतिवदन्यवस्तुत्वे विजातीयद्वैतापत्तिः सजातीय-
 द्वैतत्वन्तु न द्वैतत्वं स्यात् । तत्रापि । विरुद्धोभयरूपा चेत् ।०। विरुद्धं सच्चा-
 सच्च तदुभयात्मिकैवैका विद्या भवतीति चेत्, न तावदपदार्थाप्रतीतेः ।०। परस्पर-
 विरुद्धधर्मसदसदुभयात्मिका त्वविद्या भवतीति चेन्न । कस्मात् ? तावत्
 अपदार्थाप्रतीतेः । सदसदात्मिकायास्तस्याः कार्य्यस्य तावदपदार्थस्यासदंशी-
 भूतस्याप्रतीतेः । वस्तुभूतसदंशात्मकत्वेन प्रतीतेः सदात्मिकैवाविद्या । तर्हि
 चाविद्या न षट्सु पदार्थेषु कोऽपि पदार्थस्तत्राह—न वयं षट्पदार्थवादिनो
 वैशेषिकादिवत् ।०। न खलु षडेव पदार्था इति नियमः, षट्पदार्थादप्यतिरिक्त-
 पदार्थदर्शनात् । षट् पदार्थाः प्रमेयाणि तेभ्योऽतिरिक्तं प्रमेयमप्यस्ति । तस्मात्
 अविद्या नापदार्थो न चावस्तु । न च षट्सु पदार्थेषु किमपि । तस्मान्न पदार्थ-
 प्रतीतिः पदार्थत्वादविद्यायाः । तर्हि द्रव्यगुणादिपदार्थानियमे किमयौक्तिकं
 यत् तत् पदार्थत्वेन संगृह्यत इत्यत आह—नियमत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संग्रहो-
 ऽन्यथा बालोन्मत्तादिसमत्वम् ।०। द्रव्यगुणकर्मादिपदार्थनियमाभावादपि न

खलु युक्त्यसिद्धं स्वेच्छया यत् तत् किमपि संगृह्यते । परन्तु यौक्तिकस्य पदार्थस्य संग्रहः क्रियते । न तु अस्ति खपुष्पमस्ति शशविषाणमित्येवमलोकस्य संग्रहः क्रियते । अन्यथा यदि यौक्तिकस्य संग्रहमात्रं न कृत्वा यौक्तिका यौक्तिकस्य संग्रहः क्रियते, तदा बालोन्मत्तादीनां खपुष्पशशविषाणादिवचनं समं यथा तथोक्तिकरणं स्यात् ।

ननु पुरुषस्यानादिकार्यभूतविषयवासनोपरागाद् बन्धः स्यादित्याशङ्क्यामाह—नाज्नादिविषयोपरागनिमित्तकोऽप्यस्य ।०। अस्य खलु क्षेत्रज्ञस्य पुरुषस्य अनादिना प्रवाहरूपेण कार्यभूतेन विषयेण भोग्येनोपरागनिमित्तकोऽपि बन्धो न भवति । यथा जवादिकुसुमादुपरागेण स्फटिकादिषु रक्ततादिरिति । कस्मात् ? न बाह्याभ्यन्तरयोरुपरज्योपरञ्जकभावोऽपि देशव्यवधानात् श्रुग्नपाटलिपुत्रस्थयोरिव ।०। बाह्यानां सदसद्भावानामिन्द्रियविषयाणां तृष्णाजनकानामाभ्यन्तरस्य क्षेत्रज्ञस्य देशव्यवधानात् महदहङ्कारमनोमनोमयप्राणप्राणमयान्नमयैर्देशैर्व्यवधानादुपरज्योपरञ्जकभावो न सम्भवति यथा श्रुग्नपाटलिपुत्रयोर्बहुदेशव्यवधानान्नोपरज्योपरञ्जकता सम्भवति । नन्वस्ति सान्निध्यं विषयात्मनोर्यथेन्द्रियाणामन्तःशरीरस्थानां बाह्येष्वर्थेषु सान्निध्याद् ग्रहणं भवतीत्याशङ्क्यामाह—द्वयोरेकदेशलब्धोपरागान्न व्यवस्था ।०। यदिन्द्रियाणामर्थेषु सन्निकर्षवदात्मनो बाह्येषु विषयेषु सन्निकर्षाद् विषयोपरागेणात्मनो बन्ध उच्यते, तदात्मन एकदेशेनैव बन्धः स्यादेकदेशेन मुक्त एव वर्त्तते इत्येकदेशलब्धोपरागाद्द्वयोर्बन्धमोक्षयोर्योगपदं भवतीत्यतो व्यवस्था न भवति ।

ननु तर्हि चादृष्टवशाद् बन्धः स्यादित्याशङ्कते । अदृष्टवशाच्चेत् । पुरुषबन्धः स्यादित्युच्यते तदा । न द्वयोरेककालयोगादुपकार्योपकारकभावः । आत्मा क्षेत्रज्ञो यदि तददृष्टवशाद्बद्ध एतद्राशिपुरुषरूपेण जायते, तदा तयोर्द्वयोरात्माऽदृष्टयोरेककालयोगाभावादुपकार्योपकारकभावो न स्यात् न होककालमात्मा चादृष्टश्च वर्त्तते । पूर्वं यदि नात्माऽवर्त्तिष्यन्न तदात्मा नित्योऽभविष्यत् । अदृष्टत्वात्मना बद्धेन राशिपुरुषरूपेण भूत्वा कृतस्य वैधावैधकर्मणः फलं धर्माधर्ममुच्यते । तस्यादृष्टस्य चात्मबन्धे तु नास्त्युपकारकता । तत्राशङ्कते । पुत्रकर्मवत् इति चेत् । पुत्रेणोपकार्यं तस्य पुत्रस्य संस्कारकम् । पुत्रस्य तदधिकरणत्वात् । पुत्रो हि संस्कार्यस्तं पुनः संस्कार उपकुर्वते । बीजगर्भादिदोषापनयादिति पुत्रकर्मणोरुपकार्योपकारकभाववदात्मादृष्टयोर्जनकजातयोरुपकार्योपकारकत्वमस्त्येवेति चेत् । नास्ति हि तत्र

स्थिर एकात्मा यो गर्भाधानादिना संस्क्रियते । पुत्रकर्मवदुपकार्योपकारक-
भावोऽस्त्यात्मादृष्टयोरिति चेन्न । कस्मात् ? अस्ति हीत्यादि । हि यस्मात्
तत्र पुत्रकर्मणि स्थिर एक एवात्मा य आत्मा गर्भाधानादिना संस्क्रियते ।
न तु गर्भाधानादिना कर्मेणा संस्कृतः पुत्र एवात्मा तत्पुत्ररूपत्वेन स्थिरत्वं
व्याह्रियते । तथात्मनोऽदृष्टेन न स्थिरत्वं व्याह्रियते ।

ननु गर्भाधानादिसंस्कारैर्गुणान्तरमुत्पद्यते तेनोपनयनादिना वेदाध्यय-
नादिक्षमत्वेन विशिष्टरूपो द्विजो भवतीति नास्ति तत्रैकात्मस्थिरतेति चेत्
तत्राह—स्थिरकार्य्यासिद्धेः क्षणिकत्वम् ।०। बद्धस्यादृष्टवशतो जातत्वे क्षणिकत्वं
स्यात् । कस्मात् ? संस्कारसंस्कार्ययोरुपकारकोपकार्यत्वेऽपि यवनाद्यन्नादि-
सेवने पूर्वसंस्कारलोपे पुनः संस्कार्यत्वविधानात् संस्कारस्य स्थिरकार्य्या-
सिद्धेः तददृष्टस्यापि नाशे बन्धस्य नाशात् प्रतिक्षणं बन्धतन्नाशयोरापत्तिः
स्यादिति । अत्रोत्तरमाह वादी । न प्रत्यभिज्ञाबाधात् ।०। पुत्रकर्मणोरिवात्मा-
दृष्टयोरुपकार्योपकारकभावे स्थिरकार्य्यासिद्धेर्बन्धस्य क्षणिकत्वं न ।
कस्मात् ? प्रत्यभिज्ञाबाधात् । यथा योऽसौ पुत्र उपनीतः स एवायं
यवनाद्यन्नादिदोषात् पुनरुपनीयते इति पुनरुपनयनकर्माणि प्रत्यभिज्ञया
कार्यस्यापनयनस्यास्थिरत्वस्य बाधात् । तथात्मा योऽसौ कृतेन केनचित्
कर्मेकलेन बद्धः, स एवायं तत्कर्मेफलनाशेऽप्यपरकर्मेकलेन बध्यते । इति
प्रत्यभिज्ञया कार्यस्य फलानुबन्धिकर्मणाऽस्थिरत्वस्य बाधात् । ननु यद्-
वस्त्रं शुक्लमहं पर्येषां तदेवेदं कृष्णमलिनमिति रजकेन कृतस्य वस्त्रसंस्कारस्य
शुक्लगुणाधानस्य नाशदर्शनात् कार्य्याणां स्थैर्यस्यासिद्धेर्बन्धस्यादृष्टकृतस्य
क्षणिकत्वं तददृष्टस्य नाशात् इत्याङ्कयामाह । श्रुतिन्यायविरोधाच्च ।०।
श्रुतिर्हि । असद् वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायतेति । तस्य च्छान्दोग्य
ब्राह्मणः । असदेवेदमग्र आसीत् तत् सदासीत् । तत् सदभवादिति । पुनश्च
यदुक्तं सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तद्धेतुः आहुः । असदेवेद-
मग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायेतेति । तत्र न्यायः । कुतस्तु
खलु सौम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति सत्त्वेव सौम्येदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयमिति, असत्पदेन सदेव वस्तु तस्मात् सतो जन्म न त्वसतः ।
खल्ववस्तुतो वस्तुनः सतो जन्मेति श्रुतिन्याययोर्विरोधाच्चात्मनोऽदृष्टतो
बन्धस्य न क्षणिकत्वं संत्कार्यत्वेनादृष्टस्य नित्यत्वात् । नन्वसद्वा इदमग्र
आसीत् ततो वै सदजायतेत्यस्य मन्त्रस्य सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्

इति श्रुतेः । असदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायेतेति श्रुत्या सह विरोधात् क्षणिकत्वमेव संशेते इत्याकाङ्क्षायामाह । दृष्टान्ताऽसिद्धेश्च । पुत्रकर्मवदिति दृष्टान्तेन चादृष्टवशादात्मनो बन्धस्य क्षणिकत्वस्यासिद्धेश्च नादृष्टवशादात्मनो बन्धस्य क्षणिकत्वमिति । दृश्यते ह्युपनयनसंस्कारो यावज्जीवं वत्तेते विवाहादिना न नश्यति यवनाद्यन्नादिदोषाच्च पापापनयनाथं पुनरुपनीयते, न तु पूर्वोपनयनं नश्यति । अन्यथा पुनरुपनयने षोडशादि-वर्षात्यये ब्रात्यत्वापत्तिरिति । अत्र सिद्धान्तमाह । युगपज्जायमानयोर्न कार्यकारणभावः ।०। नियतपूर्ववर्त्ति हि कारणं, पश्चादुत्पद्यते कार्यमिति युगपदेककालं जायमानयोर्द्वयोर्न कार्यकारणभाव उपपद्यते विनिगमनाभावात् । तस्मादुपनयनसंस्कारो यदा क्रियते तदैव न स वेदाध्ययनाद्यधिकारी भवति कृतोपनयनस्तु भवतीति न युगपज्जायमानौ तावुपनयनवेदाध्ययनाद्यधिकारौ । तद्वद्भावस्त्वत्र नास्ति यदा हि पुरुषो न बध्यते न तदा शुभाशुभफलकर्माणि करोति बद्ध एव करोति, तत् कथं कर्मफलेनादृष्टेन पूर्वोपसिद्धेन बन्धः स्यादिति भावः ।

ननु कस्मान्न युगपज्जायमानयोः कार्यकारणभाव इत्यत आह । पूर्वापाये उत्तरायोगात् ।०। पूर्वापाये पूर्वस्य प्रकृतिभूतकारणस्यापाये सत्युत्तरस्य कार्यस्यायोगात् । कारणस्यापायकाले हि कार्योत्पत्तिर्न तु कारणोत्पत्तिकाले, तस्माद् युगपज्जायमानयोर्न कार्यकारणभाव इति । ननु बध्यमानः कर्माणि कुरुते शुभाशुभानीति यौगपदेन कार्यकारणभावः सम्भवतीत्यत आह । तदभावे तदयोगादुभयव्यभिचारादपि न ।०। तदभावे यदा कारणं जायते तदा तस्य कार्यस्यायोगात् । उभयव्यभिचारादपि । यद्यस्य कारणमुच्यते तत् तस्य कार्यं कथं न स्यादित्युभयस्य कार्यत्वमुभयस्य कारणत्वं व्यभिचरतीत्यतो न युगपज्जायमानयोः कार्यकारणभाव इति । ननु तर्हि कारणस्य पूर्ववर्त्तित्वनियमे यो यस्य पूर्ववर्त्ती स तस्य किं हेतुरित्यत आह । पूर्वभावमात्रेणानियमः ।०। अन्यथा यदि सिद्धिर्भवति तदा स पूर्ववर्त्ती न कारणत्वेन नियम्यते । यत् पूर्ववर्त्तिनं विना कार्यं न नियमतः सिध्यति तत् तस्य कारणमिति न पूर्ववर्त्तित्वमात्रेण नियम इति । यथा रासभाभावेऽन्येनापि घटार्थं मृदानयनं भवतीति न रासभो घटोत्पत्तौ नियतकारणमिति । ननु तर्हि पारत्रिकगतिविशेषात् किं बन्धः स्यादित्यत आह । न गतिविशेषात् ।०। पारत्रिकगतिविशेषान्न बन्धः । कस्मात् ? निष्क्रियस्य तदसम्भवात् ।०।

निष्क्रियस्य क्षेत्रज्ञस्य गतेरसम्भवात् । ननु श्रूयते पञ्चविधा गतिरित्याशङ्क्याह ।
 गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत् ।०। यथा घटादुपाधिमानाकाशश्चलति
 तथात्मनो गतिर्जीवोपाधियोगात् । तस्माद् विपर्ययाद् बन्ध इति निष्कर्षः ।
 इति चतुर्विधबुद्धियोगात् पुरुषस्य बन्ध उक्त इति । नन्वेवं बद्धः पुरुषः कथं
 पुनः पुनर्जायते लोके मृत्वा च परलोकं गच्छति । तत्र कारणं बीजभूतं यत्
 तत् खलूक्तं प्रश्नोपनिषदि—संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणश्चोत्तरश्च ।
 तद् ये ह वै तदिष्टापूर्त्तं कृतमित्युपासते । ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजायन्ते
 त एव पुनरावर्त्तन्ते । तस्मादेत ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै
 रयियः पितृयानः इति । मुण्डकोपनिषदि च । मृवा ह्येते अहदा यन्नरूपा अष्टा-
 दशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं पुनरेवापि
 यन्ति । अविद्यायामन्तरे वर्त्तमानाः स्वयंधीराः पण्डितम्मन्यमानाः । जडून्यमाना
 परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः । अविद्यायां बहुधा वर्त्तमाना वयं
 कृतार्था इत्यभिनन्दन्ति बालाः । यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागा तेनातुराः
 क्षीणलोकाश्चरन्ते । इष्टापूर्त्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ।
 नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति । इति । छान्दोग्योप-
 निषदि च । स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतदिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति
 यत एवेतो यतः सम्भूतो भवति । तं प्रेतदिष्टं प्रेतस्य मृतस्य दिष्टं भाग्यं तं
 पुरुषं श्मशाने अग्नये दाहाथमेव बान्धवैर्नीत्वा यैरग्निभिर्दह्यमानं तेऽग्नय इतो
 हरन्ति । ततः प्रेतशरीराद्दह्यमानाद् दिष्टं भाग्यं भास्वरपुरुषरूपे उत्तिष्ठति ।
 तदुक्तं बृहदारण्यके च । स जीवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियते । अथैन-
 मग्नयो हरन्ति तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समित् समित् धूमो धूमोऽर्च्चिरर्च्चिरङ्गारा
 अङ्गारा विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुहति, तस्या
 आहुत्याः पुरुषो भास्वरवर्णो भवति इति । स एव दिष्टपुरुषो धूमादिकमभि-
 सम्भवश्चान्द्रमसं लोकं प्रतिपद्यते । उक्तञ्च गीतायाम् । धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः
 षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्यौगी प्राप्य निवर्त्तते इति । अत्र
 योगी इष्टापूर्त्तादिकर्मयोगीति । उक्तञ्च छान्दोग्ये । अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्त्तं
 दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति । धूमाद् रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्
 यान् षड्दक्षिणैति मासांस्तान्नैति संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं
 पितृलोकादाकाशमाकाशांचान्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा
 भक्षयन्ति । तस्मिन् यावत् सम्पातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वान पुनर्निवर्त्तन्ते यथैत-

आकाशमाकाशाद्वायुं वायुभूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा
मघो भवाति मेघो भूत्वा प्रवर्षति । त इह ब्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा
इति जायन्ते । अतो वै खलु दुर्निष्पततरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति
तद्भूय एव भवति । तद् य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत् ते रमणीयां
योनिमापदंरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा । अथ य इह
कपूयचरणा अभ्याशो ह यत् ते कपूयां योनिमापदंरन् श्वयोनिं शूकरयोनिं वा
चाण्डालयोनिं वा । अर्थेतयोः पथो न कतरेण च न । तानीमानि
क्षुद्रा यसकृदावर्त्तानि भूतानि भवन्ति जायस्य म्रियस्वोति । एतत् तृतीयं स्थानं
तेनासौ लोके न सम्पूय्यते । तस्माज्जगुप्सेति । तदेष श्लोको भवति । स्तेनो
हिरण्यस्य सुरां पिबंश्च गुरोस्तल्पमावसन् ब्रह्महा चैते । पतन्ति चत्वारः
पञ्चमश्चाचरंस्तैरिति ।

ते धूममभिसम्भवन्तीति । तेषां पुण्यवताश्चापुण्यवताश्च मृत्वा
स्वर्लोकं वा नरकं वा गतानां चिताग्नौ दाहतः शरीरादुत्थिता दिष्टपुरुषाः
धूममभिसम्भवन्ति । इत्येवं चन्द्रलोकमभिसम्भवन्तो भवन्ति । सोमो राजा
देवानामन्नम् । तस्मिन् यावत् सम्पातमिति । तस्मिंश्चन्द्रमण्डले स्वर्ग-
नरकगतानां पुरुषाणां पुण्यपापफलभोगाद् यावत् पुनरिह सम्पातः स्यात्
तावत् तत्रोषितास्थानन्तरमेतं पन्थानं निवर्त्तन्ते । यथा खल्वतो लोकाद् गत-
स्तथैव क्रमेणागतः स्याच्चन्द्रलोकादाकाशमित्यादि । तद् यथोक्तं छान्दोग्ये
बृहदारण्यके च । उद्दालकगौतमं प्रति प्रवाहणो जैवालनाम राजोवाच । असौ
वाव दुर्ललोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समित् रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा
अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुहति तस्या
आहुतेः सोमो राजा सम्भवति । पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समित्
अभ्रं धूमो विदुर्दार्चिश्चरानिरङ्गारा ह्यादिन्यौ विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
देवाः सोमं राजानं जुहति तस्या आहुतेर्वर्षं सम्भवति । पृथिवी वाव
गौतमाग्निस्तस्याः सम्बत्सर एव समित् आकाशो धूमो रात्रिरर्चिर्दशोऽङ्गारा
अवान्तर्दिशो विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वष जुहति तस्या
आहुतेरन्नं सम्भवति । पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समित् प्राणो
धूमो जिह्वार्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं
जुहति तस्या आहुते रेतः सम्भवति । योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ
एव समित् यदुपमन्त्रयते स धूमो योनिरर्चिर्दन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा

विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुहति तस्या आहुतेगभः सम्भवति। इति पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषत्रक्षसः सम्भवन्तीति । स उल्वावृतो गर्भो दश वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाय जायते । स जातो यावदायुषं जीवति । इति । ऊर्द्धवर्षिणो मनुष्या यज्ञेन तेन तृप्यन्ति देवाः अथो वर्षन्ति । तद् यथा । असौ वावेत्यादि । देवाः श्रद्धां जुहतीति लोके यं देवास्ते मनुष्याणां श्रद्धाम्, अन्नं सम्भवतीत्यन्ते बोध्याः । पुरुषा वावेत्यादौ देवाः शारीराः सूक्ष्मरूपेण शरीरमिदमास्थाय वर्तन्ते । तेन पुरुषो यदन्नमात्त तद्देवा जुहति पुरुषे अग्नौ रेतः शुक्रं स्त्रीपुरुषयोर्ज्ञेयं न त्वार्त्तवम् । स्त्रीद्वयसम्भोगेऽपि अनस्थिपुत्रोत्पत्तौ स्त्रीशुक्रार्त्तवसंयोगात् न त्वार्त्तवद्वयसंयोगात् । एवं योषा वावेत्यादौ च देवाः शारीरा एव योषायां पुरुषो यद् रेतः सिञ्चति तद् देवाः शारीरास्तस्यां योषायामग्नौ जुहतीति बोध्यम् । इति । उक्तञ्च मनुना स्मृतिशास्त्रे । यद्याचरति धर्मं स प्रायशोऽधम्ममल्पशः । तैरेव चावृतो भूतैः सर्गं सुखमुपाश्नुते । यदि तु प्रायशोऽधर्मं सेवते धम्ममल्पशः । तैर्भूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्नोति यातनाः । यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः । तान्येव पञ्च भूतानि पुनरप्येति भागशः । पञ्चभ्य एव मात्राभ्यः प्रत्य दुष्कृतिनां नृणाम् । शरीरं यातनार्थमियमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् । तेनानुभूय ता यामीः शरीरेणेह यातनाः । तास्वेव भूतमात्रासु प्रलीयन्ते विभागशः । सोऽनुभूयाऽसुखोदकान् दोषान् विषयसङ्गजान् । व्यपेतकल्मषोऽभ्येति तावेवोभौ महौजसौ । यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः । योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते । जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिनाम् । येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखञ्च जन्मसु । तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान् क्षेत्रज्ञ एव च । उच्चावचषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः । इति । धम्मकम्मफलभोगं स्वर्गे खल्विन्द्रलोकादौ सुखं धार्मिको भुङ्क्ते अधम्मफलभोगं यामीः यातना दुःखं यमलोके पापी भुङ्क्ते । तयोः शरीरदाहे शरीरात् समुत्थितभाग्यपुरुषश्चन्द्रलोके वर्तते । यदा तयोः स्वर्गनरकभोगावसानं भवति पुनरिह जन्मग्रहणकाल उपतिष्ठति तदा चतसृभिराहुतिभिः स भाग्यपुरुषः पुरुषे स्त्रियाश्च रेतोरूपो भवति । यस्य यो भाग्यपुरुषस्तस्य जन्मग्रहणायेह रेतोरूपो भूत्वा योषायां पुंसा निषिक्तः स्वसम्बन्धवता तेन स्वगस्थेन नरकस्थेन वा भोगावसानवताऽवक्रान्त एकान्ततो गर्भरूपेणाभिनिष्पद्यते । इति ॥ ५१ ॥

तत्र श्लोकः ।

प्रश्नाः पुरुषमाश्रित्य त्रयोविंशतिरुत्तमाः ।

कतिधापुरुषीयेऽस्मिन् निर्णीतास्तत्त्वदर्शिना ॥ ५२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृतौ शारीरस्थाने

कतिधापुरुषीयं शारीरं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थसंग्रहाथमाह—तत्र श्लोक इति । प्रश्ना इत्यादि ।
पुरुषमाश्रित्य पुरुषविषये त्रयोविंशतिरुत्तमाः प्रश्नास्तस्मिन् कतिधापुरुषीये-
ऽध्याये तत्त्वदर्शिनात्रेयेण पुनर्व्वसुना निर्णीता इति ॥ ५२ ॥

अध्यायश्च समापयति—अग्नीत्यादि । पूर्व्ववत् सर्व्व व्याख्यातमिति ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ चतुर्थस्कन्धे

शारीरस्थानजल्पे कतिधापुरुषीयशारीरनामप्रथमाध्याय-

जल्पाख्या प्रथमशाखा ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—‘सर्व्वविद्’ इत्यादिप्रश्नस्योत्तरम्—अतःपरमित्यादि । ब्रह्मभूत इति प्रकृत्यादि-
रहितः । ‘चिह्नं यस्य न विद्यते’ इत्यनेन मुक्तात्मनः प्राणापानाद्यात्मलिङ्गाभावाद्गमकं चिह्नं
नास्त्येवेति दर्शयति । न क्षरत्यन्यथात्वं न गच्छतीत्यक्षरम् । अविद्यमानं लक्षणं यस्येत्यलक्षणम् ।
एतस्यैव मोक्षस्येतरपुरुषाज्ञेयतां दर्शयति—ज्ञेयमित्यादि । ब्रह्मविदामेवात्र मनः प्रत्येति,
नाज्ञानामहङ्कारादिगृहीतानामित्यर्थः । संग्रहो व्यक्तः ॥ ५१॥५२ ॥

इति चरकचतुराननश्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्व्वेददीपिकायां चरकतात्पर्य्यटीकायां

शारीरस्थाने कतिधापुरुषीयं शारीरं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातोऽतुल्यगोत्रीयं शारीरं व्याख्यास्यामः,
इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अतुल्यगोत्रस्य रजःक्षयान्ते रहोविस्फुटं मिथुनीकृतस्य ।

किं स्याच्चतुष्पात्प्रभवश्च षड्भ्यो यत् स्त्रीषु गर्भत्वमुपैति पुंसः ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—अथैवं बद्धः पुरुषो यः षड्धातुकः स पुनःपुनर्यदिह जायते मनुष्ययोनी विविधरूपस्तत् कथं कुतः कारणाज्जायते तद्विज्ञानार्थमतुल्यगोत्रीयं शारीरमारभते—अथात इत्यादि । अतुल्यगोत्रस्येतिवाक्यस्यातुल्यगोत्रेति-पदमधिकृत्य कृतः शारीरोऽध्याय इत्यतुल्यगोत्रीयः शारीरोऽध्यायः । शेष पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—अथ प्रश्नः—अतुल्यगोत्रस्येत्यादि । यो यथा न तुल्यो गोत्रः स तस्या अतुल्यगोत्रः । अपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रमिति पाणिनिः । अतुल्य-गोत्रस्य पुरुषस्यातुल्यगोत्राया नाय्या मासं पूर्व्वसञ्चितरजसो मासान्ते प्रवृत्तस्य त्रिरात्रादूढं क्षयोऽल्पत्वं भवति, तस्यान्तेऽल्पत्वरूपेणानुबन्धे षोडश-रात्रपर्यन्तं तथा सह मिथुनीकृतस्य मैथुनमापन्नस्य रहोविस्फुटं षड्भ्यो-रसेभ्यः प्रभवं चतुष्पाद् वाय्वादिसक्रियचतुर्भूतात्मकसम्पूर्णमूर्तिमत् यत् सर्वासु स्त्रीषु गर्भत्वमुपैति तत् किं स्यादिति प्रश्नः । यत् सर्वासु स्त्रीषु गर्भत्वमुपैतीत्युक्ता ख्यापितम्, पितृयानेन प्रत्यागतबीजधातुदिष्टाधिष्ठित-षड्धातुप्रभवचतुष्पाद्धातुविषयोऽयं प्रश्नः । न तु बीजधातुदिष्टानधिष्ठित-षड्धातुप्रभवधातुविषयो यन्न गर्भत्वमापद्यते इति । नन्वतुल्यगोत्रस्येति

चक्रपाणिः—पूर्वाध्याये शरीरस्यादिसर्ग आध्यात्मिकनैष्ठिकमोक्षरूपचिकित्सायुक्त उक्तः, सम्प्रति गर्भादिसर्गमभिधातुमतुल्यगोत्रीयोऽभिधीयते । अतुल्यगोत्रस्येति स्त्रिया अतुल्यगोत्रस्य पुंसः । तुल्यगोत्रीयके हि मैथुनेऽधर्मो भवति धर्मशास्त्रेषु निषिद्धत्वात् । रजःक्षयान्ते इति रजःप्रवृत्त्यन्ते । ‘अन्ते’-इतिपदेन रजःप्रवृत्त्यहं निषेधयति । रहोविस्फुटमिति विजने विस्फुटम् । शुक्रविस्फुटिश्च विजन एव प्रतिबन्धकलजाभावात् सम्यग् भवतीति ‘रहः’ इत्यनेन दर्शयति । मिथुनीकृतस्येत्यनेन सम्यग्मैथुनप्रयोगं दर्शयति, विपरीतसुरतादींश्च निषेधयति । चतुष्पात् षट्-

शुक्रं तदस्य प्रवदन्ति धीरा यद् धीयन्ते गर्भसमुद्भवाय ।

वाय्वग्निभूम्यव्गुणपादवत् तत् षड्भ्यो रसेभ्यः प्रभवश्च तस्य ॥ ३

वचनेन परजायायां मिथुनीकृतस्य रहोविमृष्टविषये किमयं प्रश्नो न तु स्वजायायामतुल्यगोत्रत्वाभावादिति ? नैवं, शास्त्रे हि धर्म्यविषयं प्रष्टुं पृच्छति चोपदेष्टा चोपदिशति, न त्वधर्म्यविषयम् । धर्म्यं हि वैधं कर्म भवत्यवैधमधर्म्यम् । तत्र वैधं स्वल्पमनल्पमवैधमित्यनल्पानामवैधानां प्रश्नश्च उत्तरश्च न युज्यते । स्वल्पस्यापि वैधस्य ज्ञानेनानल्पानामवैधानां ज्ञान-सिद्धेः । तस्मादयं धर्म्यविषय एव प्रश्नः । धर्म्यो हि मिथुनीभावः पुंसः स्वजायायां, न परजायायामिति । ननु जाया पुंसस्तुल्यगोत्रा न त्वतुल्यगोत्रा कथमतुल्यगोत्रस्येत्युपपद्यते इति चत् ? तत्र ब्रूमः । शास्त्रे धर्म्यस्य प्रष्टृणामुपदेष्टृणाञ्चैवं रीतिः, यत्र वत्तमानावस्थया प्रश्न उत्तरं वा न युज्यते तत्र पूर्वावस्थयैव प्रश्न उत्तरं वा क्रियते । यथा मनुरुपादिशत् । असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने । इत्यत्र पितुः सगोत्रावज्जनन मातुः सपिण्डावज्जननसिद्धौ पुनर्मातुरसपिण्डेति वचनानर्थक्यम्, न च मातृपदेन तात्पर्यानुपपत्तितो लक्षणया मातामह उच्यते । पश्यात हि त्वाचार्यः । आस्त मातृशब्दश्चास्त मातामहशब्दश्चति । मातामहस्यसपिण्डा चासगात्रा च या पितुरित्येवं मुख्याथपदं नात्त्वा यदसपिण्डा च या मातुरित्युक्तं तेन न लक्षणया मातामह तात्पर्यम् । किं तर्हि ? मातुः वत्तमानावस्थया तूपदेशानुपपत्तौ पूर्वावस्थयैवापदेशः कृतः । प्राग् विवाहात् मातुर्या सपिण्डा सा वजनीयेति । एवमत्रापि । प्राग् विवाहाद् या न तुल्यगोत्रा सा विवाहे तुल्यगोत्राप्यतुल्यगोत्रा तदितरा त्वधर्म्यंति । तस्याः प्राग् विवाहादतुल्यगोत्रस्य पत्युर्जायाया रजःक्षयान्त इत्यथ इति प्रश्नः ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—अस्योत्तरमाह—शुक्रमित्यादि । अतुल्यगोत्रेण पुंसा रजःक्षयान्ते मिथुनीभूतेन स्त्रियां गर्भसमुद्भवाय रहोविमृष्टं यद्दीयते तदस्य पुंसः प्रभवत्वे उत्तरग्रन्थे व्यक्ते । अथञ्च शिष्यप्रश्नतया निवेशितो ग्रन्थः अज्ञशिष्यार्थाचार्यसम्मतिमात्रार्थो ज्ञेयः । तेन यः शिष्यश्चतुष्पदां विशेषं जानाति, स कथं शुक्रशब्दाभिधेयं वेत्तीति न वाच्यम् ॥ ११२ ॥

चक्रपाणिः—प्रश्नस्योत्तरं—शुक्रमित्यादि । धीयत आरोप्यत इत्यर्थः । वाय्वादिपादवत् वक्ष्ये यद् गुणपदमधिकं करोति, तेन प्रशस्तगुणवतामेव वाय्वादीनां विशुद्धशुक्रारम्भकत्वमिति

संपूर्णदेहः समये सुखञ्च गर्भः कथं केन च जायते स्त्री ।

गर्भं चिराद् विन्दति सप्रजापि भूत्वाथवा नश्यति केन गर्भः ॥४॥

शुक्रासृगात्माशयकालसम्पद् यस्योपचाराश्च हितैस्तथार्थैः ।

गर्भश्च काले च सुखी सुखञ्च संजायते संपरिपूर्णदेहः ॥ ५ ॥

शुक्रं पितृयानेन प्रत्यागतबीजधातुधिष्ठितं षड्सप्रभवं वाय्वादिचतुर्भूतरूप-
चतुष्पाच्च धीराः प्रवदन्ति । वाय्वादीनां चतुर्णां पादानां गुणवन्न तु वैगुण्य-
युक्तम् । वैगुण्ययुक्तन्तु यच्छुक्रं तस्य गर्भहेतुताभावान्न प्रकृतं शुक्रमुच्यते ।
आकाशस्य तु सर्वद्रव्यारम्भे वाय्वादिवद्धेतुत्वेऽपि व्यापदभावात् तस्येह पाद-
त्वेनोक्तिर्न कृता, सम्पदुपेतशुक्रस्य प्रश्नविषयत्वात् ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—इत्येवमुक्तवन्तं गुरुं पुनरप्रिवेशः पप्रच्छ—सम्पूर्णदेह इत्यादि ।

ननु गर्भः केन हेतुना सम्पूर्णदेहः सन् समये यथाकाले सुखञ्च यथा स्यात् तथा
कथं केन प्रकारेण केन हेतुना च जायते इति । एवं स्त्री सप्रजापि सापत्यापि
पुनः केन हेतुना चिराद् विन्दति बहुकालमतीत्य गर्भं गृह्णाति ? अथवा केन
हेतुना गर्भो भूत्वा नश्यति । इति त्रयः प्रश्नाः ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—एषामुत्तरमाह—शुक्रासृगित्यादि । यस्य जनिष्यमाणस्य गर्भस्य
आरम्भकाणां शुक्रासृगात्माशयकालानां सम्पद् वर्तते । शुक्रसम्पत् शुक्रदोषा-

दर्शयति । वाय्वादिषु शुक्रारम्भकेषु 'पाद'व्यपदेशेन सर्वेषां तुल्यशुक्रारम्भकत्वं दर्शयति ।
आकाशन्तु यद्यपि शुक्रे पाञ्चभौतिकेऽस्ति, तथापि न पुरुषशरीरान्निर्गत्य गर्भाशयं गच्छति, किन्तु
भूतचतुष्टयमेव क्रियावद् याति, आकाशन्तु व्यापकमेव तत्रागतेन शुक्रेण सम्बद्धं भवति ।
तेन आकाशस्य गमनाभावादिह गर्भाशयगमनाभिधानप्रस्तावे शुक्रगतत्वेनानभिधानम् ।
अन्यत्रापि च भूतानां गमनप्रस्तावे आकाशं परित्यक्तमेव । यथा—“भूतैश्चतुर्भिः सहितः
सुसुक्ष्मैर्मनोजवो देहमुपैति देहाद्” इति । शुक्रञ्च षडूसाहारोत्पन्नमेव विशुद्धं भवतीति
कृत्वोक्तम्—“षड्भ्यो रसेभ्यः” इत्यादि । यत् तु मधुरस्य शुक्रजनकत्वम् अम्लादीनाञ्च
शुक्रविघातकत्वमुच्यते, तदत्यर्थोपयोगादिति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—सम्पूर्णदेहः कथं जायते इत्येकः प्रश्नः, समये कथं जायते इति द्वितीयः, सुखं
कथं जायते इति तृतीयः । सप्रजापि इत्यबन्ध्यापि सती कथं चिरेण गर्भं विन्दति ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—पश्चानां प्रश्नानामुत्तरं—शुक्रेत्यादि । 'सम्पत्'शब्दः शुक्रादिभिः प्रत्येकमभि-
सम्बध्यते । शुक्रासृगाशयानामुष्णत्वं सम्पद्, आत्मनस्तु शुक्रशोणितयोगाधिष्ठातुः शुभजीवकर्म-

योनिप्रदोषान्मनसोऽभितापाच्छुक्रासृगाहारविहारदोषात् ।
 अकालयोगाद् बलसंक्षयाच्च गर्भं चिराद् बिन्दति सप्रजापि ॥६॥
 असृङ् निरुद्धं पवनेन नाय्या गर्भं व्यवस्यन्त्यबुधाः कदाचित् ।
 गर्भरय रूपं हि करोति तस्यास्तदासृगस्त्रावि विवर्द्धमानम् ॥ ७ ॥

भावः । असृक्सम्पदार्त्तवदोषाभावः । आत्मसम्पत् आत्मनः पुनर्भव-
 हेतुशुभदिष्टफलोन्मुखीभावः । आशयसम्पत् स्त्रिया गर्भाशयदोषाभावः ।
 कालसम्पत् शुभतिथिनक्षत्रकरणयोगदिनर्त्तयुगादिभावः । तथा हितैरर्थैर्मातुः
 आहारविहारैरुपचारा यस्य गर्भस्य जायमानस्य स हि गर्भः काले सुखी परि-
 पूर्णदेहः सन् सुखं यथा स्यात् तथा जायते । अन्यथा त्वन्यथा स्यात् इति प्रथम-
 प्रश्नोत्तरम् । केन स्त्री गर्भं चिराद् बिन्दति सप्रजापीति प्रश्नस्योत्तरमाह—
 योनिप्रदोषादित्यादि । योनिप्रदोषो विंशतिर्योनिव्यापदो वक्ष्यन्ते । मनो-
 ऽभितापाद् धननाशादितो मनस्तापात् । शुक्रादिदोषात् । अष्टौ रेतोदोषा
 वक्ष्यन्ते । असृग्दोषा असृग्दराधिकारे वक्ष्यन्ते । आहारदोषा गर्भव्याघाता-
 हाराः । विहारदोषा व्यायामादयः । अकालयोगात् अपत्ये जातेऽपि पुनर्बहु-
 कालं पुंसम्भोगाभावे पुनः पुंसम्भोगोऽप्यकालयोगः । बलसंक्षयाद् व्याध्या-
 दिभिः स्त्रिया दौर्बल्यात् । सप्रजापि स्त्री चिरकालानन्तरं पुनर्गर्भं बिन्दतीति ।
 गर्भो भूत्वा केन हेतुना नश्यतीति प्रश्नस्योत्तरमाह— असृङ् निरुद्धमिति । पवनेन
 स्वहेतुभिर्विगुणेन वायुना निरुद्धं नाय्या असृगार्त्तवं कदाचिदबुधा गर्भं
 व्यवस्यन्ति, वस्तुतो न च स हि गर्भः । कस्मादबुधा एवं व्यवस्यन्ति,
 तत्राह— गर्भस्येत्यादि । हि यस्मात् तस्याः पवनरुद्धार्त्तवाया अस्त्रावि

युक्तत्वं सम्पत्, कालस्य त्वनतितीक्ष्णत्वादि सम्पत्, उपचारो गर्भिण्युपचारः । काल इति नवमे
 दशमे च मासे । यदुक्तम्—“कालः पुनर्नवमं मासमुपादाया दशमाद्” इति । सुखीति व्याधिना
 केनचित् न ग्रस्तः । सुखमित्यङ्गशेन ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—अकालयोगादिति ऋतुकालातिक्रमे पुरुषेण संयोगात्, ऋतुकालश्च षोडशरात्रं
 यावत् । यदुक्तं—“षोडश दिवसा ऋतुकालः” इति । सुश्रुते तु द्वादशरात्रं ऋतुकाल उक्तः ।
 ‘भृत्वाथवा नश्यति केन गर्भः’ इत्यस्योत्तरम्—असृगित्यादि । पवनेनेति दुष्टपवनेन कृते
 असृङ्निरोधे गर्भभ्रमो भवतीत्याह—गर्भस्य रूपम् इत्यादि । गर्भाशये हि विवर्द्धमानं रुधिरं

तदग्निसूर्य्यश्रमरोषशोकैः * उष्णान्नपानैरथवा प्रवृत्तम् ।
 दृष्टासृगेकं न च गर्भमज्ञाः † केचिन्नरा भूतहृतं वदन्ति ॥ ८ ॥
 ओजोऽशनानां रजनीचराणामाहारहेतोर्न शरीरमिष्टम् ।
 गर्भं हरेयुर्यदि ते न मातुर्लब्धावकाशा न हरेयुरोजः ॥ ९ ॥
 कन्यां सुतं वा सहितौ पृथग् वा सुतौ सुते वा तनयान् बहून् वा ।
 कस्मात् प्रसूते सुचिरेण गर्भमेकोऽभिवृद्धिश्च यमेऽभ्युपैति ॥ १० ॥

यदात्तवमसृक् तद्विवर्द्धमानं गर्भस्य रूपं करोति । तदस्त्रावि तस्या नाय्या
 आर्त्तवमसृक् पुनर्यद्यग्निसन्तापादिभिर्हेतुभिरथवोष्णान्नपानैर्हेतुभिः प्रवृत्तं भवति
 तदा केचिदज्ञा एकं केवलमसृक् दृष्ट्वा गर्भश्च न दृष्ट्वा भूतहृतं गर्भं वदन्ति ।
 ननु तद्धि ते कस्मादेवं वदन्तोऽज्ञा भवन्ति, यतो गर्भस्य रूपं पश्यन्ति
 ततस्त्वसृक्स्त्रावमात्रं पश्यन्ति गर्भाकारं न दृष्ट्वा भूतहृतवचनेन किमज्ञा
 भवन्तीत्यत आह—ओजोऽशनानामित्यादि । रजनीचराणां राक्षसादीनाम्
 ओजोऽशनानामाहारहेतोरुज एवेष्टं न तु शरीरमिष्टम् । ते खल्वोजोऽशना
 रजनीचरा यदि गर्भस्य मातुर्लब्धावकाशा अवकाशं लब्ध्वा अनिष्टं गर्भं
 हरेयुस्तदा नौजश्च हरेयुरिति ॥ ५—९ ॥

गङ्गाधरः—अथाग्निवेशः पृच्छति—कन्यामित्यादि । भगवन् गुरो कस्मात्
 हेतोः स्त्री कन्यां दुहितरं प्रसूते, कस्मात् सुतं पुत्रं वा प्रसूते, सहितौ दुहितापुत्रौ
 कस्मात् प्रसूते, पृथग् वा कस्मात् प्रसूते, कस्मात् सुतौ द्वौ पुत्रौ प्रसूते, द्वे सुते वा

प्रभावात् गर्भलिङ्गानि कानिचिद्दर्शयतीत्यर्थः । असृगेवमिति असृगेव परम् । न च गर्भ-
 संज्ञमिति न गर्भं ग्रन्थाद्याकारकम् ॥ ६—८ ॥

चक्रपाणिः—मूतेन गर्भाहरणे हेतुमाह—ओजोऽशनानामित्यादि । ओजोऽष्टविन्दुकमश्नन्ती-
 त्योजोऽशनाः । यदि त्वोजोऽशना अपि गर्भं हरेयुस्तदा मातुर्निंतरामाहारभूतमोजो लब्धावकाशत्वेन
 हरेयुः । लब्धावकाशा इति प्राप्तगर्भिव्यभिगमनकारणाः ॥ ९ ॥

चक्रपाणिः—कन्यामित्यादि प्रश्नाष्टकम् । कन्यां कथं प्रसूत इति प्रथमः, सुतं पृथग्
 वेति द्वितीयः, सहितौ कन्यासुतौ वेति तृतीयः, सुतौ सहितौ इति चतुर्थः । सुते सहिते इति पञ्चमः,

* शोकैरित्यत्र रोगैस्तथा असृगेकमित्यत्र असृगेवमिति वा पाठः ।

† गर्भमज्ञा इत्यत्र गर्भसंज्ञमिति पाठान्तरम् ।

रक्तेन कन्यामधिकेन पुत्रं शुक्रेण तेन द्विविधीकृतेन ।

वीजेन कन्याश्च सुतश्च सूते यथास्ववीजान्यतराधिकेन ॥ ११ ॥

शुक्राधिकं द्वैधमुपैति वीजं यस्याः सुतौ सा सहितौ प्रसूते ।

रक्ताधिकं वा यदि भेदमेति द्विधा सुतौ सा सहितौ प्रसूते ॥ १२ ॥

कस्मात् प्रसूते, कस्माद्वा बह्वंस्तनयान् युगपत् प्रसूते, कस्माद्वा सुचिरात् कालात् प्रसूते, कस्माद्वा यमे यमके जायमाने तयोरेकोऽभिष्टब्धिमभ्युपैति ? इति नव प्रश्नाः ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—अथैषां क्रमेणोत्तराण्याह—रक्तेनेत्यादि । रक्तेन स्त्रिया आर्त्तवेन पुंसः शुक्रादधिकेन कन्यां प्रसूते इति कन्यां कस्मात् प्रसूते इत्यस्योत्तरम् । पुत्रं शुक्रेण स्त्रीरक्तादधिकेन प्रसूते इति कस्मात् सुतं प्रसूते इत्यस्योत्तरम् । तेन तादृशरूपेण द्विविधीकृतेन वीजेन मैथुनतः प्रच्युते ये शुक्रशोणिते वीजरूपे वायुनान्तर्गर्भाशये द्विविधीकृते तयोर्वीजयोर्यथास्वम् अन्यतराधिकेन, रक्ताधिकेन भागेन कन्यां शुक्राधिकेन भागेन सुतमिति कन्यापुत्ररूपं यमकं प्रसूते इति कस्मात् सहितौ कन्यापुत्रौ प्रसूते इत्यस्योत्तरम् । सुश्रूतेऽप्युक्तम् । वीजेऽन्तर्वायुना भिन्ने द्वौ जीवौ कुक्षिमागतौ । यमावित्यभिधीयेते धर्मेतरपुरःसराविति ॥ यथास्ववीजान्यतराधिकेनेति वायुनान्तरद्विविधीकृतेन रक्ताधिकेन वीजेन कन्यां पृथगेकां प्रसूते ; शुक्राधिकेन तु पुत्रं पृथगेकं प्रसूते इति कस्मात् पृथग्वा कन्यां सुतश्च प्रसूते इत्यस्योत्तरम् । यस्या वीजं शुक्राधिकं शुक्राधिकमेव सत् द्वैधं वायुनान्तर्द्विविधीकृतत्वमुपैति सा स्त्री सहितौ यमकरूपेण सुतौ द्वौ प्रसूते इति सुतौ वा कस्मात् प्रसूते इत्यस्योत्तरम् । यस्या वीजं रक्ताधिकं भवति तदेव रक्ताधिकमेव यदि द्विधा भेदमुपैति, तदा सा सहितौ युगलरूपेण सुते द्वे प्रसूते इति

तनयान् बहून् वेति षष्ठः, सुचिरेण कथं स्त्री प्रसूत इति सप्तमः ; यमे युग्मे कथमेकोऽभिवृद्धिम् अभ्युपैतैत्यष्टमः ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—रक्तेनेत्यादौ उत्तरम् । अधिकेनेति पदं रक्तेन शुक्रेण च योजनीयम् । द्विविधीकृतेन द्विखण्डीकृतेन । यथास्ववीजान्यतरे भागेऽधिकं यत्, तेन वीजेन । एतेन, यदि द्विविधे भागे एकत्र रक्तमधिकम्, ऊपरत्र शुक्रम्, एष विभागो भवति, तदा सुतौ भवत इत्युक्तं भवति ।

भिनत्ति यावद् बहुधा प्रपन्नः शुक्रार्त्तवं वायुरतिप्रवृद्धः ।

तावन्यपत्यानि यथाविभागं कर्मात्मकान्यस्ववशात् प्रसूते ॥१३

आहारमाप्नोति यदा न गर्भः शोषं समाप्नोति परिस्रुतिं वा ।

तं स्त्री प्रसूते सुचिरेण गर्भं पुष्टो यदा वर्षगणैरपि स्यात् ॥१४

कर्मात्मकत्वाद् विषमांशभेदाच्छुक्रासृजं वृद्धिमुपैति कुक्षौ ।

एकोऽधिको न्यूनतरो द्वितीय एवं यमेऽप्यभ्यधिको विशेषः ॥१५

कस्मात् सुते सहिते प्रसूते इत्यस्योत्तरम् । अतिप्रवृद्धो वायुरन्तः प्रपन्नो यावद् बहुधा त्रिधा चतुर्धा पञ्चधेत्येवमादिरूपं यावद् बहुधा शुक्रार्त्तवं रक्ताधिकं वा शुक्राधिकं वा किञ्चिद्रक्ताधिकं किञ्चिच्छुक्राधिकमित्येवं भिनत्ति, तावन्ति अपत्यानि यथाविभागं रक्ताधिका यावन्तो भागास्तावतीः कन्याः, शुक्राधिका यावन्तो विभागास्तावतः पुत्रान्, पृथग्वा अस्ववशात् परवशात् धर्माधर्मवशात् कर्मात्मकानि तेषाञ्च कर्मतोऽपि प्रसूते इति कस्मात् तनयान् बहून् वा प्रसूते इत्यस्योत्तरम् । गर्भः सम्भवन् कुक्षौ यदा मातुराहारं नाप्नोति तदा तदाहारजरसपोष्यो गर्भः स्वपोषकरसाभावतः शोषं समाप्नोति परिस्रुतिं स्त्रावं वाप्नोति । तच्चापृष्टमप्युक्तम् एककार्यत्वात् आहाराभावफलकथनार्थम् । स शोषमापन्नो गर्भः पुनः क्रमेणाहारजरसपुष्टो यदा वर्षगणैरपि यावता कालेन भवति तदा प्रसूतो भवतीत्यतस्तं शोषमापन्नं गर्भं स्त्री सुचिरेण प्रसूते इति कस्मात् प्रसूत सुचिराच्च गर्भमित्यस्योत्तरमिति । कुक्षौ गर्भाशये । शुक्रासृजं कर्मात्मकत्वात् पूर्वजन्मकृतशुभाशुभकर्मफलानुसारतः वायुना च विषमांशतो भेदाद् द्विभागीकृतत्वात् एको भागोऽधिकः सन् वृद्धिमुपैति द्वितीयो भागो न्यूनतरः स्यादिति, यमेऽप्यभ्यधिकोऽन्यतरन्यूनाधिको विशेषः इति कस्मादेकोऽभिष्टुद्धिश्च यमेऽभ्युपैतीत्यस्योत्तरम् ॥ ११—१५ ॥

यावद् बहुधा भिनत्तीति यावतीं बहुसंख्यां करोतीति चतुःपञ्चादिरूपम् । प्रपन्न आगतः शुक्रार्त्तवं वायुरिति सम्बन्धः । यथाविभागमिति यथा शुक्ररक्तविभागो भवति, तथा कन्याः सुताश्च स्वबीजाधिक्यापेक्षया भवन्तीति । कर्मात्मकानि अस्ववशात् कर्माधीनत्वेन । आहारमित्यादौ गर्भिण्या आहाराप्राप्त्या गर्भस्याहाराप्राप्तिः । शुक्रासृजोर्यः स्थूलसूक्ष्मरूपो विषमांशभेदो भवति, स तु जायमानगर्भकर्मवशादेव भवतीत्याह— कर्मात्मकत्वादिति ॥ ११—१५ ॥

कस्माद् द्विरेताः पवनेन्द्रियो वा संस्कारवाही नरनारिषण्डः ।
 वक्री तथेर्ष्याभिरतिः कथं वा सञ्जायते वातिकषण्डको वा ॥ १६ ॥
 वीजात् समांशादुपतप्तबीजात् स्त्रीपुंसलिङ्गी भवति द्विरेताः ।
 शुक्राशयं गर्भगतस्य हत्वा करोति वायुः पवनेन्द्रियत्वम् ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—अतः परमपि पृच्छति—कस्मादित्यादि । कस्माद् द्विरेताः क्लीवं स्यात् ? कस्मात् पवनेन्द्रियोऽशुक्रः पुमान् स्यात् ? कस्मात् संस्कारवाही वाजीकरणभेषजसंस्कारेणैव पुंस्त्ववान् अन्यथा पुंस्त्वहीनो भवति ? कस्मान्नरनारिषण्डः नरस्य नार्याश्चायं नरनारिः स चासौ षण्डश्चेति नरनारिषण्डः, पुरुषषण्डः स्त्रीषण्डश्च स्यात् ? कस्मात् पुरुषो वक्री सुश्रुते आसेक्यः स्यात् ? कथमीर्ष्याभिरतिरीर्ष्यकः सुश्रुतेऽभिहितः स्यात् ? कथं वातिकषण्डको वा जायते ? इत्यष्टौ प्रश्नाः ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—तेषां क्रमेणोत्तराण्याह—बीजादित्यादि । द्विविधो हि द्विरेता नपुंसकम् ; एकस्तु समांशात् बीजात् शुक्रशोणितात् भवति द्वितीयस्तु उपतप्तबीजात् वातादिदोषेण जनकबीजशुक्रशोणितोपतापात् । स्त्रीपुंसलिङ्गी योनिशिशनोभयाभावेन साधारणचिह्नवान् । द्विरेताः शोणितश्च शुक्रश्च द्वे रेतसी यस्य स तथा । पुमांस्तु शुक्रैकरेताः स्त्री तु शोणितैकरेता इति कस्माद्द्विरेता इत्यस्योत्तरम् । गर्भगतस्य पुत्रस्य शुक्राशयं विगुणो वायुः कर्मवशात् हत्वा पवनेन्द्रियत्वं तस्य पुत्रस्य पवनेन्द्रियत्वं शुक्रधातुरहितत्वं करोति । पवनेन्द्रियसंज्ञा प्रसिद्धा

चक्रपाणिः—कस्मादित्यादि प्रश्नाष्टकम् । नरपण्डो नारिषण्डश्च नरनारिषण्डौ । बीजादिति शुक्रशोणितात् । उपतप्तबीजादिति उपतप्तबीजजनकबीजभावात् । स्त्रीपुंसलिङ्गीति स्त्रीपुरुषसाधारणनासिकाचक्षुरादिलिङ्गयुक्तः, यानि तु स्त्रीपुंसयोरसाधारणान्युपस्थध्वजस्तनश्मश्रुप्रभृतीनि, तानि चास्य न भवन्तीति । असाधारणानि लिङ्गानि वृद्धेन शुक्रमेण रक्तेन वा जन्यानि । इह समरक्तशुक्रारब्धे तु नास्त्यन्यतरवृद्धिरिति नोपस्थध्वजादिविशेषलिङ्गभवनम् । द्विधा स्त्रीत्वपुरुषत्वोपजनकत्वे स्थितं रेतो यस्य स द्विरेताः ; किंवा स्त्रीपुंसलिङ्गीति स्त्रीपुंसयोर्यलिङ्गमुपस्थध्वजरूपम् तद्युक्त एव स्त्रीपुरुषलिङ्गी, उत्तरकालभावीन्यस्य स्तनशुक्रप्रभृतीनि न भवन्ति । अस्मिन् पक्षे बीजोपतापेनोत्तरकालभावित्वनादिप्रतिबन्धः कर्मवशादेवेति ब्रुवते ; किंवा उपस्थध्वजौ यौ, तौ गर्भसमकालमेव भवतः, स्तनादि उत्तरकालभावितया दुर्बलम्, बीजोपतापेनापि न दलवत्तोरुपस्थध्वजयोर्बाधः, किं तु दुर्बलानामेव स्तनादीनामिति । यत्र समांशे शुक्रशोणिते

शुक्राशयद्वारविघटनेन संस्कारवाहं हि करोति वायुः ।

मन्दाल्पबीजावबलावहर्षौ क्लीवौ च हेतुर्विकृतिद्वयस्य ॥ १८ ॥

मातुर्व्यवायप्रतिघेन वक्री स्याद् बीजदौर्बल्यतया पितुश्च ।

ईर्ष्याभिभूतावपि मन्दहर्षावीर्ष्यारतेरेव वदन्ति हेतुम् ॥ १९ ॥

इति ; कस्मात् पवनेन्द्रियः स्यादित्यस्योत्तरम् । कर्मवशाद् वायुर्विगुणः सन् गभ शुक्राशयस्य द्वारविघटनेन दूषणेन पुत्रं संस्कारवाहं हि करोतीति ; कस्मात् संस्कारवाही स्यादित्यस्योत्तरम् । मातापितरौ सम्भोगकाले मन्दाल्पबीजौ मन्दमतीक्ष्णशक्तिकमल्पमल्पमात्रश्च बीजं शोणितं शुक्रञ्चेत्युभयं ययोस्तौ, अवलौ नास्ति बलं वीर्यं ययोस्तौ तथा, अहर्षौ नास्ति हर्षौ मैथुनार्थं लिङ्गोद्गम-
स्पन्दनरूपौ ययोस्तौ, क्लीवौ क्लैव्यदोषदुष्टबीजौ, स्त्रीपुरुषौ विकृतिद्वयस्य नर-
पण्डस्य नारीपण्डस्य च हेतुरिति ; कस्मान्नरनारिपण्ड इत्यस्योत्तरम् । मातुः
स्त्रिया यद्व्रवाये प्रतिघोऽनिच्छा तद्व्रवायजः पुत्रो वक्री स्यात्, पितुश्च बीजस्य
शुक्रस्य दौर्बल्यतया हेतुना पुत्रो वक्री स्यात् । एष सुश्रुते त्वासेक्यसंज्ञक उक्तः,
तद् यथा । पित्रोरत्यल्पबीजत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् । स शुक्रं प्राश्य लभते
ध्वजोच्छ्रायमसंशयमिति । व्याख्यातञ्चैतत् । मातापित्रोरत्यल्पबीजत्वादासेक्यः
पुरुषो भवेत् । स यस्मात् अन्यपुरुषं निजमुखे व्यवायं कारयित्वा तत् सित्तं शुक्रं

भवतः, तत्र संयोगमहिम्नैव बीजांशे तापो भवतीति ज्ञेयम् । पवनेन्द्रियं विवृणोति—शुक्राशय-
मित्यादि । शुक्राशयं शुक्रस्थानम् । पवनेन्द्रियत्वं पवनशुक्रत्वम् । शुक्रहीनपवनस्य चेदं
शुक्रत्वम्—यद् व्यवायकाले शुक्रसदृशरूपतया प्रवर्त्तनम् तद्वायुरेव परं व्यवायकाले याति ।
शुक्राशयद्वारेत्यादि संस्कारवाहिविवरणम् । द्वारविघटनेनेति द्वारदूषणेन । संस्कारेण वाजी-
करणादिना परं यस्य शुक्रमदुष्टद्वारं सत् प्रवर्त्तते स संस्कारवाहः । अत्र च संस्कारवाहेण
सुश्रुतोक्ता आसेक्यसौगन्धिककुम्भीका अन्तर्भावनीयाः । यतः, एतेऽपि संस्कारविशेषेणापि शुक्रं
त्यजन्ति, यदुक्तं तत्र—“पित्रोरत्यल्पबीर्यत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् । स शुक्रं प्राश्य लभते
ध्वजोच्छ्रायमसंशयम् । यः पूतियोन्यां जायेत स सौगन्धिकसंज्ञकः । स योनिशेषसोर्गन्ध-
मात्राय लभते बलम् । स्वे गुदेऽब्रह्मचर्याद् यः स्त्रीषु पुं वत् प्रवर्त्तते । कुम्भीकः स तु विज्ञेयः”
इति । मन्देत्यादि—मन्दवेगमल्पबीजं ययोस्तौ । तथा अवलाविति निसर्गबलरहितौ । अहर्षा-
विति अनुत्साहौ । क्लीवाविति दुष्टबीजौ । अत्र यथोक्तगुणा स्त्री स्त्रीपण्डस्य, यथोक्तगुणः
पुरुषस्तु पुरुषपण्डस्य हेतुरिति विज्ञेयम् । एतौ त्वबीजौ ज्ञेयौ, यदुक्तं सुश्रुते—“अशुक्रत्वेवं
पण्डकः” इति । मातुर्व्यवायप्रतिघेनेति व्यवायकाले विषमाङ्गन्यासेन प्रतिष्ठितं यस्य शुक्रं

वाय्वग्निदोषाद् वृषणौ तु यस्य नाशं गतौ वातिकषण्डकः सः ।
इत्येवमष्टौ विकृतिप्रकाराः कर्मात्मकानामुपलक्षणीयाः ॥ २० ॥

प्राश्य ध्वजोच्छ्रायं शिशनोद्गमं लभते, तस्मादासेक्य इति संज्ञा । अस्य पर्यायः
मुख्यो निरिति च । कश्चिदिदं वक्रिणं कुम्भीकमाह । सुश्रुते हुतं—स्वे गुदे-
ऽब्रह्मचर्याद् यः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते । कुम्भीकः स तु विज्ञेय ईर्ष्यकं शृणु
चापरमिति । व्याख्यातञ्चैतत् । यः पुरुषः स्वे गुदे स्वकीयपायौ अब्रह्मचर्यात्
अन्यपुरुषस्य व्यवायात् अन्यपुरुषं स्वे गुदे व्यवायं कारयित्वा पश्चात् पुंवत्
लब्धपुंस्त्वबलः सन् स्त्रीषु व्यवायार्थं स्वयं प्रवर्त्तते स कुम्भीकः कुम्भीकनामा
षण्डः । केचित् तु स्त्रीषु विषये तासां स्त्रीणां स्वे गुदे पशुवत् पृष्ठभागेऽनुद्गम-
शीलेन शिशनेनाब्रह्मचर्यात् क्लैव्यरससंजातत्वात् प्रवृत्त्य पश्चात् तेन ध्वजोद्गमे
जाते तासु स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते स कुम्भीक इत्याहुः । एतत्कुम्भीकोत्पत्ति-
हेतुः काश्यपेनोक्तः । अरजस्कां यदा नारीं श्लेष्मरेता व्रजेदृतौ । अन्यसक्ता
भवेत् प्रीतिर्जायते कुम्भी तत् सदेति ; इति वक्री कथं स्यादित्यस्योत्तरम् ।
ईर्ष्याभिभूतौ सन्तौ दम्पती मन्दहर्षौ भवतस्तावेव द्वौ ईर्ष्यारतेः पुत्रस्य हेतुं
वदन्ति । सुश्रुते हि—दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यावाये यः प्रवर्त्तते । ईर्ष्यकः स तु
विज्ञेयः षण्डकः—इति । व्याख्यातञ्चैतत् । अयं दृग्योनिरप्युच्यते इति
ईर्ष्याभिरतिः कथं स्यादित्यस्योत्तरम् । यस्य गर्भारम्भकाले वाय्वग्निदोषात्
वृषणावण्डकोषौ नाशं गतौ स वातिकषण्डक इति ; कथं वातिकषण्डको वा
जायत इत्यस्योत्तरमिति । उपसंहरति—इत्येवमित्यादि । कर्मात्मकानामशुभ-
कर्मफलविशेषहेतुकानाम् उपलक्षणीया इति वचनेन प्राधान्यादेतदष्टविधत्वं
पुंषाण्ड्यम् उक्तम् । अन्यदपि बोध्यम् । उक्तञ्च सुश्रुते । यः पूतियोनौ जायेत
स सौगन्धिकसंज्ञितः । स योनिश्लेष्मसोर्गन्धमाग्राय लभते बलम् ॥ यो भार्याया-
मृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते । ततः स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्डसंज्ञितः ॥ अङ्गनेव
स्त्रीषु दुत्तानीभूय विपरीतबन्धेन । स स्त्रीचेष्टिताकारः स्त्रीचेष्टावान् स्त्रीजना-
कारश्च । इति पुंषाण्ड्यानि । अथ स्त्रीषाण्ड्यमप्युक्तं सुश्रुतेन । ऋतौ

गर्भाशयं नियमाज्ञोपैति स 'वक्री'ऽप्युच्यते । वीजदौर्बल्यतया पितुर्वक्री स्यादिति योजना ।
परव्यवायं दृष्ट्वा प्रासध्वजोच्छ्रायो व्यवायासक्तो भवति, स ईर्ष्यारतिः । यदुक्तं सुश्रुते—“दृष्ट्वा
व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्त्तते । ईर्ष्यकः स तु विज्ञेयः” इति । कर्मात्मकानामिति पदेन
पुनरेकैव्यभेदाः प्राक्तनकर्मबलादेव प्रायो भवन्तीति दर्शयति ॥ १६—२० ॥

गर्भस्य सद्योऽनुगतस्य कुक्षौ स्त्रीपुंनपुंसामुदरस्थितानाम् ।

किं लक्षणं कारणमित्येतै किं सरूपतां येन च यात्यपत्यम् ॥२१॥

निष्ठीविका गौरवमङ्गसादस्तन्द्राप्रहर्षो हृदयव्यथा च ।

तृप्तिश्च वीजग्रहणश्च योन्या गर्भस्य सद्योऽनुगतस्य लिङ्गम् ॥२२॥

पुरुषवद्वापि प्रवर्त्तताङ्गना यदि । तत्र कन्या यदि भवेत् सा भवेन्नरचेष्टिता ॥
आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा । सरेतसस्त्वमी ज्ञेया अशुक्राः
षण्डसंज्ञिताः । अनया विप्रकृत्या तु तेषां शुक्रवहाः सिराः । हर्षात्
स्फुटत्वमायान्ति ध्वजोच्छ्रायस्ततो भवेत् ॥ आहाराचारचेष्टाभिर्यादृशीभिः
समन्वितौ । स्त्रीपुंसौ समुपेयातां तयोः पुत्रोऽपि तादृशः ॥ यदा नाट्यावृत्ते-
यातां वृषस्यन्त्यौ कथञ्चन । मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थिस्तत्र जायते ।
ऋनुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत् । आर्त्तं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं
करोति हि । मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम् । कललं
जायते तस्या वज्जितं पैतृकैर्गुणैः । सर्पवृश्चिककुष्माण्ड-विकृताकृतयश्च ये ।
गर्भास्त्वैते स्त्रियाश्चैव ज्ञेयाः पापकृता भृशम् । इति । आसेक्यादयः पुरुष-
दोषाः स्त्रीदोषाश्च । अनस्थिरल्पक्रोमलास्थिः । कललं सिंघानप्रख्यम् ।
पैतृकैर्गुणैः केशश्मश्रुलोमनखास्थिसिरास्त्रायुधमनीरेतःप्रभृतिभिः । सर्प-
वृश्चिकादिरूपस्तु मनुष्ये पापाचर्येण भवति ॥ १७—२० ॥

गङ्गाधरः—अतः परं गर्भस्य लक्षणादिकं पृच्छति—गर्भस्येत्यादि । सद्यो-
ऽनुगतस्य तत्क्षणमेव कुक्षौ सम्भवतो गर्भस्य किं लक्षणमित्येकः प्रश्नः ।
उदरस्थितानां स्त्रीपुंनपुंसकानां किं लक्षणमिति द्वितीयः प्रश्नः । स्त्रीपुं-
नपुंसामिति समासान्तविधेरनित्यत्वेन नपुंसशब्दः सान्त इति बोध्यम् ।
गर्भस्योत्पत्तौ येन च कारणेनापत्यं सरूपतां समानरूपतां याति तच्च कारणं
किमिति तृतीयः प्रश्नः ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—क्रमेणैषामुत्तराण्याह—निष्ठीविकेत्यादि । निष्ठीविका घृवनं
मुखेन स्वल्पोद्गिरणम् । गौरवमङ्गस्य । अङ्गसादोऽङ्गावसन्नता श्रान्तत्वमिव । तन्द्रा
निद्रावत् क्लान्तिः । अप्रहर्षो ग्लानिः । हृदयव्यथा पीडेव हृदये । तृप्तिर्यान्याः ।

चक्रपाणिः—गर्भस्येत्यादि पञ्च प्रश्नाः । सद्योऽनुगतस्येति सद्योगृहीतस्य । कारणमित्यादि—
कारणं किं तत्, येन कारणेन सरूपतां सादृश्यमपत्यं गर्भो यातीत्यर्थः । अयञ्च पञ्चमः प्रश्नः ॥ २१ ॥

सव्याङ्गचेष्टा पुरुषार्थिनी स्त्री स्त्रीस्वप्नपानाशनशीलचेष्टा ।
 सव्याङ्गगर्भा * न च वृत्तगर्भा सव्यप्रदुग्धा स्त्रियमेव सूते ।
 पुत्रं ततो लिङ्गविपर्ययेण व्यामिश्रलिङ्गा प्रकृतिं तृतीयाम् ॥ २३

बीजग्रहणश्च शुक्रशोणितयोर्वन्धः सुरतान्ते च्युत्यभावः । सद्योऽनुगतस्य तत्क्षण-
 माधीयमानस्य गर्भस्यैतलिङ्गम् । सुश्रुतेऽप्युक्तं—तत्र सद्योगृहीतगर्भाया लिङ्गानि
 श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिसदनं शुक्रशोणितयोरवबन्धः स्फुरणश्च
 योनेरिति । इति प्रथमप्रश्नोत्तरम् ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—सव्याङ्गचेष्टेत्यादि । या गर्भवती स्त्री पूर्वं सव्याङ्गचेष्टा
 सव्येन वामेनाङ्गेन क्रियामारभते पुरुषार्थिनी पुरुषसङ्गं काङ्क्षिणी स्त्रीस्वप्नपाना-
 शनशीलचेष्टा स्त्रीलोकस्य निद्रावत् पानवत् अशनवत् शीलवत् स्वप्नपानाशन-
 शीलेषु चेष्टा क्रिया यस्याः सा तथा । सव्याङ्गगर्भा सव्यपादव गर्भस्थिति-
 रूपा न च वृत्तः वर्तुलरूपो गर्भो यस्या दीर्घगर्भा इत्यर्थः । सव्यप्रदुग्धा
 स्तनयोर्दुग्धस्य प्रकाशारम्भे प्रथमं सव्यस्तने दुग्धं यस्याः सा तथा ।
 स्त्रियमेव कन्यामेव सा सूते न तु पुत्रमिति । ततो लिङ्गविपर्ययेण सव्याङ्ग-
 चेष्टादिलिङ्गतो विपर्ययलिङ्गेन पुत्रं प्रसूते । व्यामिश्रलिङ्गा सव्यासव्याङ्ग-
 चेष्टा स्त्रीपुंसार्थनाभावा स्त्रीपुंसोभयस्वप्नपानाशनशीलचेष्टा सव्यासव्यगर्भा
 न वृत्तगर्भा न दीर्घगर्भा युगपत्स्तनद्वयदुग्धा या स्त्री सा तृतीयां प्रकृतिं
 नपुंसकं सूते इत्यर्थः । सुश्रुतेऽप्युक्तं—तत्र यस्या दक्षिणे स्तने प्राक् पयोदर्शनं
 भवति, दक्षिणाक्षिमहत्त्वश्च, पूर्वश्च दक्षिणं सक्थ्युत्कर्षति । बाहुल्याच्च पुत्राम-
 धेयेषु द्रव्येषु दौर्हृदमभिध्यायति, स्वप्नेषु चोपलभते पद्मोत्पलकुमुदाम्रातका-
 दीनि पुत्रामान्येषु, प्रसन्नमुखवर्णता च भवति, तां ब्रूयात् पुत्रमियं
 जनयिष्यतीति । तद्विपर्यये कन्याम् । यस्याः पार्श्वद्वयमुन्नतं पुरस्तान्निगंतमुदरं
 प्रागभिहितलक्षणश्च तस्या नपुंसकमिति विद्यात् । यस्या मध्ये निम्नं द्रोणी-
 प्रभूतमुदरं सा युग्मं प्रसूयत इति । इति द्वितीयप्रश्नोत्तरम् ॥ २३ ॥

चक्रपाणिः—बीजग्रहणं शुक्रस्य ग्रहणम् । स्त्रीस्वप्नेत्यादि—स्त्रीविहिता स्वप्नपानाशनशील-
 चेष्टा । सव्येन पार्श्वेन आत्तो गृहीतो गर्भो यया सा सव्यात्तगर्भा । किंवा सव्याङ्गगर्भेति पाठः ।
 न च वृत्तगर्भेति दीर्घगर्भेत्यर्थः । सव्यस्तने प्रकृष्टं दुग्धं यस्याः सा सव्यप्रदुग्धा । व्यामिश्र-

गर्भोपपत्तौ तु मनः स्त्रिया यं जन्तुं व्रजेत् तत्सदृशं प्रसूते ॥२४॥
 गर्भस्य चत्वारि चतुर्विधानि भूतानि मातापितृसम्भवानि ।
 आहारजान्यात्मकृतानि चैव सर्वस्य सर्वाणि भवन्ति देहे ॥२५॥
 तेषां विशेषाद् बलवन्ति यानि भवन्ति मातापितृकर्मजानि ।
 तानि व्यवस्येत् सदृशत्वहेतुं * सत्त्वं यथानूकमपि व्यवस्येत् ॥२६॥

गङ्गाधरः—गर्भोपपत्तौ गर्भोत्पत्तिसङ्गकाले स्त्रिया मनस्तु यं जन्तुं प्राणिनं व्रजेत् तत्प्राणिसदृशमपत्यं सा सृते । सुश्रुतेऽप्युक्तम् । पूर्वं पश्येदनुस्नाता यादृशं नरमङ्गना । तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्तारं दर्शयेदत इति ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—अपत्यस्य मातापितृसमरूपत्वे कारणान्तरञ्चाह—गर्भस्येत्यादि । देहे देहविषये सर्वस्य गर्भस्यैव कारणानि मातापितृसम्भवानि आहारजानि आत्मकृतानि चैव सर्वाणि समस्तानि चतुर्विधानि चत्वारि वाय्वादीनि भूतानि न त्वन्यतमैकद्वित्रिविधानि न वा पञ्चविधानि एवकारेण व्यवच्छेदात् । आकाशन्तु न मातृसम्भवत्वेन पितृसम्भवत्वेन आहारसम्भवत्वेनात्मसम्भवत्वेन च चतुर्विधम् ; परन्त्वविकारत्वेन चतुष्कमेवैकविधं, ततो न चतुर्विधं पञ्च भूतानीति मनसि कृत्वोक्तं चत्वारि भूतानीति । तेषां चतुर्विधानां चतुर्णां भूतानां मध्ये मातृपितृकर्मजानि शोणितजानि चत्वारि,

लिङ्गा च सव्यदक्षिणादिचेष्टा इत्यादिना ज्ञेया । प्रकृतिं तृतीयामिति नपुंसकम् । गर्भोपपत्तावित्यादिना सारूप्यमाह—गर्भोपपत्तौ बीजग्रहणकाले मनो यं जन्तुं व्रजेत् यं प्राणिनं मनसा ध्यायेत् । एतच्च बीजग्रहणकालीनं मनसानुध्यानं प्रभावादेव चिन्त्यमानसदृशमपत्यं करोतीति ज्ञेयम् । किंवा तत्कालीनचिन्तयैव बीजं चिन्त्यमानसदृशरम्भशक्तिकं क्रियते । दृष्टञ्च मानसानामपि भावानां भूतविशेषकरणे शक्तिविशेषः । यथा सङ्कल्पः शुक्रोदीरणं करोति, तथा दोहदाप्राप्तौ तच्चिन्तया गर्भविकृतिः, ईर्ष्याभयादीनामोजःशुक्रक्षयकृत्त्वमित्यादि । एतदेव च सादृश्यकारणं पश्यता पुनर्वक्तव्यम्,—“यथा—या या यथाविधं पुत्रमाशासीदियुपादाय सा सा तांस्तान् जनपदान् मनसानुकमेद्” इति । जन्तुध्यानं सादृश्यकारणमभिधाय सादृश्यकारणान्तरमाह—गर्भस्येत्यादि । चत्वारितीति निर्विशेषमाकाशं वर्जयित्वा भूतानि । चतुर्विधानीति विवृणोति—गतेत्यादि । मातृसम्भवानि रक्तगतानि, पितृसम्भवानि शुक्रगतानि । आहारजानि तु शुक्रशोणितोत्तरकालं मातुराहारसम्भूतरसजानि । आत्मकृतानीति आत्मप्रतिबद्धकर्मवशप्रसूतानि ज्ञेयानि । तत्र शुभकर्मणा सदृशरूपजनकानि, अशुभकर्मणा

कस्मात् प्रजां स्त्री विकृतां प्रसूते हीनाधिकाङ्गीं विकलेन्द्रियाश्च ।
देहात् कथं देहमुपैति चान्यमात्मा सदा कैरनुबध्यते च ॥२७॥

शुक्रजानि चत्वार्यात्मजानि चत्वारि तानि त्रिविधानि भूतानि वाय्वादीनि विशेष-
पाद् बलवन्ति भवन्ति, तानि मातृजानि पितृजानि कर्मजानि च वाय्वादीनि
विशेषतो बलवन्ति स्युस्तानि सदृशत्वहेतुं व्यवस्येत् । मातृशोणितिकबलवद्वाय्वा-
दीनि कर्मजसहितानि मातृसदृशत्वहेतुं पितृशुक्रीयबलवद्वाय्वादीनि कर्मज-
सहितानि पितृसदृशत्वहेतुं व्यवस्येत् । यथानूकं गर्भारम्भकाले मातृपितृसत्त्वानू-
रूपं सत्त्वं मनश्च मनःसदृशत्वहेतुं, मातृसत्त्वानूकसत्त्वं मातृसदृशत्वहेतुं पितृ-
सत्त्वानूकसत्त्वं पितृसदृशत्वहेतुं व्यवस्येत् । एतेन यस्य यस्य सत्त्वानूकसत्त्वं भवति
तत्सदृशसत्त्वश्च तस्य भवतीति ख्यापितम् । इति तृतीयप्रश्नोत्तरम् ॥ २५-२६ ॥

गङ्गाधरः—अथ पुनः पृच्छति—कस्मादित्यादि । कस्माद्धेतोः स्त्री प्रजां
प्रजायते इति प्रजा तामपत्यरूपां विकृतां प्रसूते । ननु प्रकृतिरात्मा तदितरत्
सर्वं विकृतं किं तस्य प्रश्न इत्यतस्तत्प्रश्ननिरासार्थं विकृतत्वं विवृणोति
भाष्येण । हीनाधिकाङ्गीं हीनाङ्गीं तथाधिकाङ्गींश्च विकलेन्द्रियाश्च प्रजां विकृतां

तु विसदृशरूपजनकानीति ज्ञेयम् । यानि त्वात्मनि सूक्ष्माणि भूतानि आतिवाहिकरूपाणि,
तानि सर्वसाधारणत्वेनाविशेषसादृश्यकारणानीति नेह बोद्धव्यानि । तत्र एवं चतुर्विधानां
सादृश्ये किं सादृश्यकारणं किम्भूतं वेत्याह—तेषामित्यादि । ‘विशेषाद्’ इतिपदेन सर्वाण्येव
सादृश्यकारणानि भवन्ति, किन्तु यानि बलवन्ति, तानि विशेषाद् भूयिष्ठसादृश्यं जनयन्तीति
दर्शयति । अत्र चाहारभूतानां प्राक्तनकर्मपेक्षयैव सादृश्यकारणत्वं भवतीति कृत्वा नाहारजानां
ग्रहणं कृतम्, तेन कर्मजेष्वेवाहारजातानामवबोधो ज्ञेयः । पूर्व्वन्तु ‘आहारजानि’ इति पदेन तेषां
विद्यमानतामात्रमुक्तं ज्ञेयम् । किंवा मातृजादीनि हि मात्रादिभिः सदृशं कुर्वन्ति, न त्वाहार-
जातानि आहारसदृशं कुर्वन्ति । तेन तेषामिहानुपादानम् । तथा हुपत्तराध्याये—“यानि खलवस्य
रसजानि” इत्यादिना प्राणानुबन्धादीनि वक्तव्यानि, न च तानि सादृश्यरूपतयेह भवितुमर्हन्तीति
इह नोक्तानि । सादृश्यहेतुमभिधाय मनःसादृश्यहेतुमाह—सत्त्वमित्यादि । अनूकं प्राक्तनाव्यवहिता
देहजातिः । तेन यथानूकमिति यो देवशरीरादव्यवधानेनागत्य भवति, स देवसत्त्वो भवति,
यः पशुशरीरादेति, स पशुसत्त्वो भवतीत्यादि । अपिशब्दात् कर्मसम्बन्धं जातिसम्बन्धश्च
दर्शयति । तेन कर्मवशादेव सत्त्वं राजसं तामसं सात्त्विकं भवति, तथा मानुषादिजात्यनुरूपञ्च
भवति ॥ २२—२६ ॥

चक्रपाणिः—कस्मादित्यादिना विकलेन्द्रियाच्चेत्यन्तेन एकः प्रश्नः । तत्र ‘विकृताम्’ इत्यस्य
विवरणम्—हीनेत्यादि । देहादित्यादि द्वितीयः । सदा कैरनुबध्यते इति तृतीयः । ये तु

बीजात्मकमर्माशयकालदोषैर्मातुस्तदाहारविहारदोषैः ।

कुर्वन्ति दोषा विविधानि दुष्टाः संस्थानवर्णैर्न्द्रियवैकृतानि ॥ २८ ॥

वर्षासु काष्ठाश्मघनाम्बुवेगास्तरोः सरित्स्त्रोतसि संस्थितस्य ।

यथैव कुर्युर्विकृतिं तथैव गर्भस्य कुक्षौ नियतस्य दोषाः ॥ २९ ॥

भूतैश्चतुर्भिः सहितः स सूक्ष्मैः * मनोजवो देहमुपैति देहात् ।

कर्मात्मकत्वान्न तु तस्य दृश्यं दिव्यं विना दर्शनमस्ति रूपम् ॥ ३० ॥

कस्मात् स्त्री सूते इत्यर्थः । इत्येकः प्रश्नः । आत्मा कथं देहादेकस्मादन्यं देहमुपैतीति द्वितीयः प्रश्नः । कैश्च भावैरात्मा सदा नित्यमनुबध्यते इति तृतीयः प्रश्नः ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः—क्रमेणैषामुत्तराण्याह—बीजात्मेत्यादि । बीजं शुक्रं शोणितञ्च । आत्मा षड्धातुः सूक्ष्मदेही । कर्म पूर्वकृतं शुभाशुभदिष्टम् । आशयो गर्भाशयः योनिरित्यर्थः । कालः सत्यत्रेताद्वापरकलिसम्बन्धिसंवत्सरीयषड्वहोरात्रक्षणमुहूर्त्तादिः शुभाशुभो नित्यगस्तथा चावस्थिकश्च बाल्ययौवनवार्द्धक्यादिः ; तेषां दोषा वाच्यास्तैः । मातुश्च दोषैस्तदाहारविहारदोषैराहितगर्भाया आहारविहारदोषैः । दोषा वातपित्तकफाः शारीरा रजस्तमश्च मानसदोषौ । एते दोषा दुष्टाः सन्तः विविधानि संस्थानस्यावयवसंस्थाया वर्णस्य इन्द्रियाणाञ्च वैकृतानि विकृतत्वानि कुर्वन्ति । अत्र दृष्टान्तमाह—वर्षास्त्रित्यादि । तरोर्वृक्षस्य । कुक्षौ नियतस्य गर्भस्य । इति प्रथमप्रश्नोत्तरम् ॥ २८।२९ ॥

गङ्गाधरः—भूतैरित्यादिना द्वितीयप्रश्नोत्तरम् । स केवलश्चेतनाधातुरात्मा महदहङ्कारसूक्ष्माकाशादित्रयोविंशत्या सूक्ष्मैस्तत्त्वैः सूक्ष्मदेही क्रियावद्भिः द्वित्रिचतुःपञ्चात्मकैर्वाय्वादिभिश्चतुर्भिर्भूतैः सहितो भूतात्मा त्रियमाणस्तत्-
'विकृतम्' इति पदेन कुरूपाम्, 'हीनाधिकाङ्गीम्' इति पदेन च हीनाङ्गादिरूपामेव कुरूपातिरिक्तां वदन्ति, तेषां मते प्रश्नभेदः स्यात् ; तथा अध्यायान्ते च वक्ष्यमाणसंख्या अतिरिक्ता भवति । आत्मीयकर्म आत्मकर्म । आशयो गर्भाशयः । दोषो वैगुण्यम् । अश्मघनानि पाषाणखण्डाः । वेगाः काष्ठादीनां त्रयाणाम् ॥ २७—२९ ॥

चक्रपाणिः—द्वितीयप्रश्नस्योत्तरम्—भूतैरित्यादि । सुसूक्ष्मैरित्यनेन चातीन्द्रियत्वं दर्शयति । आकाशस्येहाक्रियत्वेन मनोगतिरेव भूतसहिता 'गति'शब्देनोच्यत इति दर्शितं भवति । देहात्

* सुसूक्ष्मैरिति चक्रधृतः पाठः ।

स सर्व्वगः सर्व्वशरीरभृच्च स विश्वकर्मा स च विश्वरूपः ।

स चेतनाधातुरतीन्द्रियश्च स नित्ययुक् सानुशयः स एव ॥ ३१ ॥

कालमेव निर्मितमातिवाहिकं देहमस्माद्देहाद् देहं विहाय मनोजवो मनोवेगेनैव
उपैति । मनोजवो मनसो जवो वेगो यस्य स मनोजव एवोपैति । कस्मात् तन्न
दृश्यत इत्यत आह—कर्मात्मकत्वात् । तस्यास्माद्देहाद्देहान्तरं गच्छतो
भूतात्मनो रूपं पूर्व्वकृतकर्मफलसम्बन्धात् वाय्वादिभिस्तत्कालमेव कृतत्वात्
आतिवाहिकं वायुभूतनिराश्रयं सूक्ष्मभूतमयं रूपं, रूप्यते यत् तद् रूपं शरीरम्
दिव्यं प्राप्तिरिति जनितामैश्वरबलविशेषं दर्शनं चक्षुर्विना न दृश्यं दर्शन-
योग्यमस्ति । इति देहादन्यदेहगमनमुक्त्वा आत्मा सदा कैरनुबध्नते चेति
प्रश्नस्योत्तरमाह—स सर्व्वग इत्यादि । स आत्मा सर्व्वगश्चेतनाचेतनसर्व्वगतः ।
सर्व्वगश्चाकाशमित्यत आह—सर्व्वशरीरभृच्च । महदादिसूक्ष्माकाशादिस्थूल-
पर्व्वततत्त्वाद्यचेतनसुरासुरनरवानरादिचेतनाद्यतिस्थूलसर्व्वशरीरधारी । ननु तस्य
च तत् तत्सर्व्वशरीरं कृतकम् : कुरुते इत्यत आह स—विश्वकर्मेति । विश्वं
चराचरं सर्व्वं कर्म कार्य्यं यस्य स विश्वकर्मा । नन्वेवमस्तु तस्मादात्मनोऽन्यत्
किमिदं सर्व्वं शरीरम्, यतोऽयं सर्व्वशरीरभृद्विश्वकर्मा च इत्याशङ्कयामाह—स
च विश्वरूपः । विश्वं सर्व्वं महदादिकं चराचरं रूपं यस्येति वाक्येऽपि तथा-
त्वात् । विश्वत्वेन रूप्यते यः स विश्वरूपः । ननु स च क इत्यत आह—स चेतना-
धातुरिति । चेतना चित् स्वयं प्रकाशते स्वप्रकाशेनान्यच्च प्रकाशयति सत्त्वादि-
योगेन प्राणिषु चैतन्यहेतुः । नन्वेवम्भूतः किं न दृश्यो भवतीत्यत आह—
अतीन्द्रियश्चेति । स चेन्द्रियाणि पञ्च श्रोत्रादीन्यतिक्रान्तः । ननु मनसापि किं

इति त्रियमाणदेहात् । देहमित्युत्पद्यमानदेहम् । कर्मात्मकत्वादिति कर्माधीनत्वात् । तेन
कर्म धर्माधर्मरूपं यदेतन् भोगार्थं नयति, तदेव देहमुपयातीत्युक्तं भवति । अथ गच्छन्
किमित्ययं नोपलभ्यते त्रियमाणपुरुषादित्याह—न त्वित्यादि । तस्यात्मन आतिवाहिकशरीर-
युक्तस्य दृश्यं रूपं नास्तीति सूक्ष्मरूपत्वादिति भावः । अथ किं सर्व्वं एवैनं न पश्यन्तीत्याह—
दिव्यं विना दर्शनमिति । दिव्यं दर्शनं दिव्यचक्षुः । तेन योगिन एव पश्यन्त्येनमिति
दर्शयति ॥ ३० ॥

चक्रपाणिः—अस्यैवातिवाहिकशरीरयुक्तस्यात्मनो धर्मान्तराण्याह—स सर्व्वग इत्यादि ।
सर्व्वशरीरभृदिति सर्व्वशरीराणि भर्तुं योग्यः । विश्वकर्मकरणक्षमो विश्वकर्मा । विश्वरूपताञ्च
नरपञ्चादिशरीररूपतया कर्मवशाद् भजत इति विश्वरूपः । नित्यं बुद्ध्यादिभिर्युज्यत इति
नित्ययुक् । सहानुशयेन रागादिना वर्त्तत इति सानुशयः ॥ ३१ ॥

रसात्ममातापितृसम्भवानि भूतानि विद्याद् दश षट् च देहे ।
 चत्वारि तत्रात्मनि संश्रितानि स्थितस्तथात्मा च चतुर्षु तेषु ॥३२॥
 भूतानि मातापितृसम्भवानि रजश्च शुक्रञ्च वदन्ति गर्भे ।
 आप्याय्यते शुक्रमसृक् च भूतैर्यैस्तानि भूतानि रसोद्भवानि ॥३३॥

न ग्राह्य इत्यत आह—स नित्ययुक् । नित्यं मोक्षात् पूर्वपर्यन्तमविच्छेदेन सत्त्वानुरूपाणि युनक्ति इति नित्ययुक् । तेन सत्त्वाद्युपाधिमतत्वेऽपि परात्मनो वैश्वानराद्यवस्थायामपि श्रोत्रादिष्वेन्द्रियाग्राह्यत्वम् । योगे शुद्धसत्त्वात्मकेन तु मनसा ग्राह्यत्वं ख्यापितम् । तदुक्तं व्यासेन । नैवासौ चक्षुषा ग्राह्यो न च शिष्टैरपीन्द्रियैः । मनसा तु प्रसन्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिनिरिति ॥ सुतरामयं सानुशयः । वैश्वानराद्यवस्थायां सत्त्वाद्युपाधिमान् सानुशयः रागाद्यनुवृत्तिशाली । एवम्भूतस्य चेतनाधातोः षड्धातुरूपस्य रसात्ममातापितृसम्भवानि चतुर्विधानि चत्वारि वाय्वादीनि भूतानीति दश षट् चेति षोडशविधानि स्थूलदेहारम्भकाणि भूतानि निर्विकारत्वात्त्रिष्विषयत्वादेकविधमेवाकाशं न गण्यत इति साधारणानि विद्यादिति । दशेन्द्रियाणि पञ्चभूतानि पञ्चार्था इति विंशति-तत्त्वात्मको देह इत्यर्थः । तत्र यानि चत्वारि वाय्वादीनि भूतानि आत्मनि संश्रितानि यथा तथा आत्मा च तेषु स्वाश्रितेषु चतुर्षु वाय्वादिषु स्थित इति । मातापितृसम्भवानि भूतानि वाय्वादीनि चत्वारि तु रजश्च शुक्रञ्च गर्भे वदन्ति, रजस्तु खल्वग्नेयं पाञ्चभौतिकं शुक्रन्तु सौम्यं पाञ्चभौतिकमिति । तद्रजःस्थानि चत्वारि मातृजानि शुक्रगतानि चत्वारि पितृजानि । गर्भे मिथःसंयुक्तं रजः शुक्रञ्च यैर्मातृकृताहारजरसगतैश्चतुर्भिर्भूतैराप्याय्यते तानि चत्वारि भूतानि रसोद्भवानि

चक्रपाणिः—आतिवाहिकशरीररूपभूतचतुष्टयव्यापकत्वकरणार्थं शरीरे यानि सम्भवन्ति भूतानि, तान्येवाह—रसात्मेत्यादि । एतानि भूतानि सारूप्यहेतुप्रस्तावोक्तान्यपि प्रकरणवशात् तथा वक्तव्यरजःशुक्राद्यनुक्तप्रतिपादनार्थञ्च पुनरुच्यन्ते । आत्मनि संश्रितानीति आत्मकर्म्मणात्मन्यातिवाहिकदेहरूपतया यानि बद्धानि । स्थितस्तथात्मेति तेषु देहान्तरादिक्रियार्थं स्थितः । या गतिर्देहान्तरादिनात्मनः, सा तदभूतव्यवस्थितस्योच्यते, न व्यापकस्य तस्य सर्वत्र सर्वगतत्वादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

चक्रपाणिः—मातापितृसम्भवानीति रजश्च शुक्रमिति यथासंख्यं मातापितृसम्भवानीति ॥ ३३ ॥

भूतानि चत्वारि तु कर्मजानि यान्यात्मलीनानि विशन्ति गर्भम् ।
स बीजधर्मा ह्यपरापराणि देहान्तराण्यात्मनि याति याति ॥३४॥

रूपाद्विरूपप्रभवः * प्रसिद्धः कर्मात्मकानां मनसो मनस्तः ।

भवन्ति ये त्वाकृतिबुद्धिभेदा रजस्तमः कर्म च तत्र हेतुः ॥३५॥

इति त्रिविधानि चत्वारि भूतानि, चत्वारि तु कर्मजानि पूर्वजन्मकृतशुभाशुभ-
कर्मफलानुरूपेणात्मस्थभूतजानि, चत्वारि वाय्वादीनि तु भूतानि यानि आत्म-
लीनानि सूक्ष्मदेहस्थानि चत्वारि भूतानि गर्भाशये मिथःसंयुक्तशुक्रशोणितात्मकं
गर्भं विशन्ति तानि चत्वारि वाय्वादीनि पूर्वकर्मानुरूपेण जनयन्ति तानि
कर्मेजानि । नारायणारूपेण ब्रह्मणा सूक्ष्मदेहनिर्माणकाले नियतिवशेन
कालपरिणामेन नियतिविशेषतो जन्मजन्मकृतकर्मधर्माधर्मरूपं भवति ।
ननु कस्मात् तानि गर्भं प्रविशन्तीत्यत आह—स इत्यादि । हि यस्मात् स सूक्ष्मदेही
भूतात्मा बीजधर्मा बीजं यथैवाङ्कुरं जनयति तथा स सूक्ष्मदेही भूतात्मा स्थूलान्
जनयतीति बीजधर्मा अपरापराणि देहान्तराणि चेतनाधातावात्मनि याति
सति तेन सहैव याति । सुश्रुते चोक्तम् । क्षेत्रज्ञ इत्यारभ्य धाता वक्ता योऽसा-
वित्येवमादिभिः पर्यायवाचकैर्नामभिरभिधीयते । दैवसंयोगादक्षयोऽव्ययो-
ऽचिन्त्यो भूतात्मना सहान्वक्षं सत्त्वरजस्तमोभिर्देवासुरैरपरैश्च भावैर्वायुनाभि-
प्रेर्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते । इति ।

ननु कथं बीजधर्मा बीजमिवाङ्कुरं किं वा जनयतीत्यत आह—
रूपादित्यादि । कर्मात्मकानां पूर्वकृतशुभाशुभकर्मफलधर्माधर्मानु-

चक्रपाणिः—आत्मलीनानीति नित्यात्मसम्बद्धानि । आत्मलीनभूतानां धर्मान्तरमाह—स
बीजधर्मेत्यादि । आत्मलीनभूतसन्तानो बीजस्वरूपः, बीजं हि स्वसदृशमङ्कुरं करोति । तेन
अयमप्यात्मलीनो भूतसन्तानः सदृशं देहरूपं भूतान्तरसङ्गं कुर्वन् बीजधर्मा भवति । सा बीज-
धर्मिणीति वा पाठः, तदा सा भूतसन्ततिरित्यध्याहार्यम् । आत्मनीति मनोयुक्तात्मनि । यातीति
गच्छति सति । याति गच्छति देहान्तराणीति योजना । आत्मनश्च गमनं मनोगमनमेव ।
परापराणीति वा पाठः । तदा पराणि श्रेष्ठानि देवादिशरीराणि, अपराणि अश्रेष्ठानि किम्यादि-
शरीराणीति योजनीयम् ॥ ३४ ॥

चक्रपाणिः—नन्वपरिदृश्यमाना भूतचतुष्टयी मनःप्रवृत्तिरुक्ता किमर्थं स्वीकर्तव्या, यतः परि-
दृश्यमानमेवेदं षाड्भौतिकं शरीरं शुक्रशोणितकारणमस्तु, इत्याह—रूपाद्वीत्यादि । रूप्यत इति

* रूपाद्वि रूपप्रभव इति चक्रः ।

बद्धात्मस्थपञ्चभूतानां रूपाद्विरूपप्रभवो विशिष्टरूपोत्पत्तिः प्रसिद्धः । तद् यथा—अदुष्टशुक्रस्य पुंसोऽदुष्टशोणितगर्भाशयया स्त्रिया सह संसर्गं गच्छतः शुक्रं गर्भाशयगतमार्तवेन संयुक्तमसौ परलोकादवक्रम्य प्रविश्य पूर्वं स्वस्मिन् स्थितादाकाशादाकाशं सृजति वायोर्वायुं तेजसस्तेजोऽद्भ्योऽपो भूमेर्भूमिमिति, तैः पञ्चभिरुपहितश्चात्मात्मानं जनयति वैश्वानराख्यम् । तेषामेकैकाधिक-पञ्चभूतानि चाहङ्कारिकश्रोत्रादीन्यनुप्रवेशयन् एतानि श्रोत्रादीनि स्थूलानि पञ्चेन्द्रियाणि सृजति । तथा तैर्भूतैः पञ्चकर्मैन्द्रियाण्येवं स्वीयस्वीयरूपतो विशिष्टापूर्वरूपप्रभवो मनस्तश्च विक्रियमाणान्मनसः खल्वस्मिन् स्थूलदेहे मनसः सत्त्वात् सत्त्वं रजसो रजस्तमसस्तमः सृजति । तेष्वहङ्कारिकमनः-प्रवेशात् सत्त्वसंज्ञकस्थूलमनसो विशिष्टापूर्वरूपप्रभवो भवति प्रतिपुरुषं भेदेन । तथा प्रतिपुरुषे ये लाकृतिबुद्धिभेदाः स्थूलदेहे आकृतिविशेषाः बुद्धिविशेषाश्च तत्र विरूपाकृतिबुद्धिभेदेषु रजस्तमःकर्म च सदसत्कम्मकृतशुभाशुभफलजनक-संस्कारविशेषौ धर्माधर्मौ च मिलित्वा हेतुः, न तु हेतवः पृथक् पृथगिति । नित्यं मनोयुक्तत्वेन त्रिगुणयोगः ख्यापितः इति देहात् कथं देहमुपैति चान्य-मात्मेति द्वितीयप्रश्नोत्तरम् ॥ ३०—३५ ॥

रूपं भौतिकं शरीरम् । तेन अभौतिकाच्छरीराद् भौतिकं शरीरं भवतीत्यागमप्रसिद्धम् । तेन आगमादेव साङ्ख्यदर्शनरूपादातिवाहिकशरीरात् तद्वत् शरीरमुत्पद्यते इति वाक्यार्थः । यद्यपि शुक्ररजसी कारणे, तथापि यदैवातिवाहिकं सूक्ष्मभूतरूपशरीरं प्राप्नुतः, तदैव ते शरीरं जनयतः, नान्यदा । यदि शुक्रशोणितमातिवाहिकशरीरनिरपेक्षं गर्भं जनयति, तदा जीवाधिष्ठानेन जनयेत्, न तु जनयति । तस्मादात्मस्थसुसूक्ष्मभूतादेव बीजरूपात् शुक्रशोणितयुक्ताद् गर्भजन्मेति । एतच्चात्मस्थभूतं मातापितृजन्मेन समं शरीरकारणं कर्मवशादेव भवतीत्याह—कर्मैति । कर्मात्म-कानामिति कर्मकारणकानाम् । किंवा रूपवत्तन्तुभ्यो रूपवान् पट उत्पद्यते इति प्रसिद्धम् । तेन आतिवाहिकशरीरादेव शरीरेण भवितव्यम्, कारणसदृशं कार्यं भवति । ततश्चात्मधर्मित्वं सूक्ष्माणामात्मस्थितभावानां सिद्धमिति भावः । अथ मनः सात्त्विकराजसतामसभेदात् भिन्नं कुतस्तत्र पुरुषे भवतीत्याह—मनसो मनस्त इति । पूर्वजन्मन्यवस्थितं यादृक् मनः तस्मादिह जन्मन्यपि तादृगेव मनो भवति । उक्तञ्चान्यत्र—“जन्म जन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन तच्चैवाभ्यस्यते पुनः” इति । तत्रापि मन-उत्पत्तौ कर्मात्मकानाम् इति योज्यम् । तेन कर्मवशादेव मनोभेदो भवति । नन्वेवं सति आत्मस्थसूक्ष्मभूतात्मरूपक-रूपत्वेनैकरूपेणैव शरीरेण सर्वप्राणिनां भवितव्यमित्याह—भवन्तीत्यादि । आकृतिः संस्थानम् । रजस्तमसी अनेकतरमादिभेदभिन्ने तथा कर्म चानेकधा भिन्नम्, सत्यभिन्ने सूक्ष्मभूतरूप-कारणे भेदकारणं न भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अतीन्द्रियैस्तैरतिसूक्ष्मरूपैरात्मा कदाचिन्न वियुक्तरूपः ।

न कर्मणा नैव मनोमतिभ्यां न चाप्यहङ्कारविकारदोषैः ॥ ३६ ॥

रजस्तमोभ्यान्तु मनोऽनुबद्धं ज्ञानं * विना तत्र हि सर्वदोषाः ।

गतिप्रवृत्त्योस्तु निमित्तमुक्तं मनः सदोषं बलवच्च कर्म ॥ ३७ ॥

गङ्गाधरः—अथात्मा सदा कैरनुबध्यते चेति तृतीयप्रश्नोत्तरमाह—
अतीन्द्रियैरित्यादि । तैरतिसूक्ष्मरूपैर्वाय्वग्निपाथोधरणीतिचतुर्भूतैः अतीन्द्रियैः सह आत्मा कदाचिन्न वियुक्तरूपः सर्वदैव युक्त इत्यर्थः । ननु तर्हि किमेतैरेव नान्यैर्युक्त इत्यत आह—न कर्मणेत्यादि । कर्मणा धर्माधर्माभ्यामात्मा न वियुक्तरूपः । मनोमतिभ्याश्च नैवात्मा वियुक्तरूपः । न चाप्यात्मा अहङ्कारविकारदोषैर्वियुक्तरूपः । अहङ्कारश्च विकाराश्च पञ्चेन्द्रियाणि च पञ्चार्थाश्च दोषाश्च तैस्तथा, अपि त्वात्मा मिश्रातिसूक्ष्मपञ्चभूतधर्माधर्ममनोबुद्धाहङ्कारश्रोत्रादिपञ्चबुद्धीन्द्रियपञ्चकर्मन्द्रियपञ्चशब्दाद्यर्थदोषैः सदा युक्त इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

गङ्गाधरः—ननु दोषा अत्र किं वातादय इत्यत आह—रज इत्यादि ।
रजस्तमोभ्यामनुबद्धं मनः सत्त्वसंज्ञकं न तु सत्त्वमात्रम् । नीरजस्तमसि शुद्ध-
सत्त्वे मनसि सात्त्विकमहत्तत्त्वरूपा विद्या बुद्धिर्नाम ज्ञानमुद्रिक्तं भवति, तद्विना
सर्वदोषा ज्ञेयाः । तस्माद् बलवत् सदोषं मनो बलवच्च कर्म पूर्वकृतकर्मज-
धर्माधर्मासम्बन्धात्मकृतपञ्चभूतम् एकदेहादतिर्देहान्तरे प्रवृत्तिर्या तयो-
र्निमित्तमुक्तमिति तृतीयप्रश्नोत्तरम् ॥ ३७ ॥

चक्रपाणिः—आत्मा सदा कैरनुबध्यत इत्यस्योत्तरम् । अतीन्द्रियैरिति बीजधर्मित्वेनोक्तैः । अहङ्कारविकारा एव दोषाः । अयं सूक्ष्मभूताद्यनुबन्धो मनस एवेत्याह—रज इत्यादि । रजस्तमोभ्यां मनः सर्व्वैर्भूतादिभिरनुबद्धं भवति । अत्रैव हेतुः ज्ञानादित्यादि । ज्ञानादिति तत्त्वज्ञानात् । तत्त्वज्ञानं विना मनः सर्व्वेदोषैर्युक्तं भवति । तत्त्वज्ञानात् तु निर्दोषं भवतीत्याह । सदर्शित्वे मनसः किं भवतीत्याह—गतीत्यादि । गतिर्देहान्तरगमनम् । प्रवृत्तिर्धर्म्मधर्म्मक्रियासु प्रवृत्तिः । सदोषत्वे मनः संसारहेतुर्भवतीति वाक्यार्थः । गतिप्रवृत्त्योर्हेत्वन्तरमाह—बलवच्च कर्मैत्यादि । बलवदिति नियमविपाकम् । फलवदिति वा पाठः, तत्रापि स एवार्थः । नियतं कर्मफलं कर्मबलादेव भवति । अत्र प्रश्नोत्तरेषु यदधिकमुच्यते गतिप्रवृत्त्योः इत्यादिना, तत् प्रकरणवशादेव ज्ञेयम् ॥ ३६।३७ ॥

* ज्ञानादिति चक्रः ।

रोगाः कुतः संशमनं किमेषां हर्षस्य शोकस्य च किं निमित्तम् ।

शरीरसत्त्वप्रभवा विकाराः कथं न शान्ताः पुनरापत्तयुः ॥ ३८ ॥

प्रज्ञापराधो विषमास्तदर्थं हेतुस्तृतीयः परिणामकालः ।

सर्वामयानां त्रिविधा च शान्तिर्ज्ञानार्थकालाः समयोगयुक्ताः ॥ ३९ ॥

धर्म्याः क्रिया हर्षनिमित्तमुक्तास्ततोऽन्यथा शोकवशं नयन्ति ।

शरीरसत्त्वप्रभवास्तु दोषाः * तयोरवृत्त्या न भवन्ति भूयः ॥ ४० ॥

गङ्गाधरः—अतः परं विकृताङ्गप्रसवप्रसङ्गेन विकारादीन् पृच्छति—रोगा इत्यादि । कुतो हेतो रोगा विकारा धातुवैषम्यरूपा भवन्तीत्येकः प्रश्नः । पूर्वं वेदनाहेतुप्रश्नः कृतस्तेन गर्भस्थस्य रोगहेतुप्रश्नासिद्धेर्न पुनरुक्तः । श्लोकस्थाने कालबुद्धीन्द्रियार्थानामित्येतेनोक्तो व्याधिहेतुर्नाशिवेशपृष्ठः, परन्तु तत्रकारेणोक्तः । इत्येतत्प्रकारेण भिन्नभिन्नत्वान्न पुनरुक्तदोषः । एषां रोगाणां किं संशमनम् इति द्वितीयः प्रश्नः । हर्षस्य शोकस्य च किं निमित्तम् इति तृतीयः प्रश्नः । शरीरसत्त्वप्रभवाः शरीरा मानसाश्च विकाराः शान्ताः सन्तः कथं पुनर्नापत्तयुर्नागच्छेयुरिति चतुर्थः प्रश्नः ॥ ३८ ॥

गङ्गाधरः—क्रमेणैषामुत्तराण्याह—प्रज्ञापराध इत्यादि । प्रज्ञापराध एकः । विषमास्तदर्थं स्तेषां प्रज्ञाहेतूनां श्रोत्रादीनामर्थाः शब्दादयः पञ्च, विषमा अयोगाति-योगमिथ्यायोगयुक्ता द्वितीयः । परिणामकालः कालपरिणामः षट्सहोरात्र-पूर्वकृताशुभकर्मस्वभावरूपस्तृतीयः । सर्वामयानां हेतुः । इति रोगाः कुत इत्यस्योत्तरम् । अथ सर्वामयानां त्रिविधा शान्तिः का त्रिविधेत्यत आह—ज्ञानेत्यादि । ज्ञानं बुद्धिरर्थः शब्दादिः कालः परिणामस्ते समयोगयुक्ताः इति त्रिविधा सर्वामयानां शान्तिः । इति संशमनं किमेषामित्यस्योत्तरम् ॥ ३९ ॥

गङ्गाधरः—हर्षस्य शोकस्य च किं निमित्तमित्यस्योत्तरमाह—धर्म्या

चक्रपाणिः—‘रोगाः कुतः’ इत्येकः प्रश्नः । ‘संशमनं किम्’ इति द्वितीयः । ‘हर्षस्य किं निमित्तम्’ इति तृतीयः । ‘शोकस्य किं निमित्तम्’ इति चतुर्थः । शरीरसत्त्वप्रभवा विकाराः कथं न शान्ताः पुनरापत्तयुः इति पञ्चमः । एवं संप्रवक्ष्यमाणं षट्त्रिंशकं प्रश्नानां पूर्यते ॥ ३८ ॥

चक्रपाणिः—प्रज्ञापराधादयः प्रकरणवशात् पुनरुच्यन्ते । परिणामकाल इति कालपरिणाम इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

चक्रपाणिः—धर्म्या धर्मसाधनाः, ताश्च हर्षकारणधर्मकर्तृत्वेन कारणं भवति । ततोऽन्य-

* दोषा इत्यत्र रोगा इति चक्रः ।

रूपस्य सत्त्वस्य च सन्ततिर्या नोक्तस्तदादिर्न हि सोऽस्ति कश्चित् ।
तयोरवृत्तिः क्रियते पराभ्यां धृतिस्मृतिभ्यां परया धिया च ॥४१॥

इत्यादि । धम्म्या धम्मार्थाः क्रिया हर्षस्य निमित्तमुक्ताः । ततोऽन्यथा धम्म्य-
क्रियातोऽन्यथा अधम्म्याः क्रियाः शोकवर्जं नयन्ति । इति हर्षस्य शोकस्य च
किं निमित्तमित्यस्योत्तरम् । अथ शरीरसत्त्वप्रभवाः शरीरप्रभवा दोषा वातपित्त-
कफाः, सत्त्वप्रभवा मनःप्रभवा दोषा रजश्च तमश्चेति पञ्च शारीरमानसा दोषा-
स्तयोः शारीरदोषमानसदोषयोरवृत्त्या वृत्तेनाभावेन भूयः पुनर्न ते शारीर-
मानसदोषजा रोगा भवन्ति ततो न च पुनर्जन्म भवति ॥ ४० ॥

गङ्गाधरः—ननु किं तर्हि सर्व्वेषामेव शारीरमानसदोषाणामवर्त्तनेन पुनः
कल्पान्तरेऽपि न भविष्यतीत्यत आह—रूपस्येत्यादि । रूपस्य रूप्यते यत् तद् रूपं
शरीरं तस्य । सत्त्वस्य मनसश्च । सन्ततिर्या परत्वेन सन्तानप्रतानं या तदादि-
स्तस्या आदिर्हेतुर्नाक्तः । कुत इत्यत आह—न हीत्यादि । हि यस्मात् स शरीर-
सत्त्वसन्ततेरादिर्न कश्चिदस्ति । अनादिर्हि शरीरसत्त्वसन्ततिः, सा वर्त्तते एव
कस्यचिद्धर्मवशात् शरीरसत्त्वदोषावृत्त्या शरीरसत्त्वप्रभवा रोगा न भूयो भवन्ति ।
न तु सर्व्वेषां युगपदिति भावः । ननु शरीरसत्त्वदोषावृत्तिः कुतः स्यादित्यत
आह—तयोरित्यादि । तयोः शरीरसत्त्वदोषयोरवृत्तिरसद्भावः पराभ्यामुत्-
कृष्टाभ्यां धृतिस्मृतिभ्यां चित्तस्य केवलब्रह्मात्मदेशबन्धरूपधारणा-ब्रह्मविशेष-
रूपमहदादिभावनारूपस्मृतिभ्यां परया श्रेष्ठया च धिया बुद्ध्या क्रियते, न तु
पूर्वाभ्यस्तश्चोकादिवस्तुस्मरणात् आपाततः क्रोधादिधारणात् गोब्राह्मणादि-
भक्तिशीलया बुद्ध्या तासां पूर्व्वतनसाधनावस्थिकत्वात् ॥ ४१ ॥

यति अधम्म्याः क्रियाः । तयोरवृत्त्येति शरीरमनसोः सन्तानोच्छेदात् । मोक्षे हि शरीरमनसी
निवर्त्तते । ततः सर्व्वथा रोगसन्ताननिवृत्तिर्भवति ॥ ४० ॥

चक्रपाणिः—ननु यद्यस्य निवृत्तिर्भवति, तदादिमद् भवति, तत् किं शरीरमनःसन्ततिरादिमती,
येन तस्या निवृत्तिर्वास्तविकी रोगनिवृत्तिकारणमुच्यते इत्याह—रूपस्येत्यादि । रूपस्य शरीरस्य ।
रूपं हि शरीरं रूप्यमाणत्वेन रूपशब्देनोच्यते, यथा—‘रूपाद्भि रूपप्रभवः’ इत्यत्रोक्तम् । नोक्त
इत्यागमेषु । कुतो नोक्त इत्याह—न हि सोऽस्तीति । न हि सोऽस्ति स्वभावादेवेति नोक्त
इत्यर्थः । अथ येयमनादिमती शरीरमनःसन्ततिः, तत् कथं तस्या निवृत्तिरित्याह—तयोरित्यादि ।
तयोरिति शरीरसत्त्वयोः सन्तान्यमानयोः । पराभ्यामिति श्रेष्ठाभ्याम् । धृत्यादयस्तु यथा मोक्ष-
कारणम्, तथोक्तं कतिधापुरुषीये । अनादिरपि च शरीरसन्ततिर्यथा विनश्यति, तथा च
तत्रैवोक्तम् ॥ ४१ ॥

सत्याश्रये वा द्विविधे यथोक्ते पूर्व्वं गदेभ्यः प्रतिकर्मनित्यम् ।
जितेन्द्रियं नानुपतन्ति रोगास्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति दैवम् ॥४२॥
दैवं पुरा यत् कृतमुच्यते तत् तत् पौरुषं यत् त्विह कर्म दृष्टम् ।
प्रवृत्तिहेतुर्विषमः स दृष्टो निवृत्तिहेतुस्तु समः स एव ॥ ४३ ॥

गङ्गाधरः—तत्र पूर्व्वावस्थायां साधनमाह—सत्याश्रये वेत्यादि । सति
द्विविधे यथोक्ताश्रये शरीरे मनसि च गदेभ्यः पूर्व्वं रोगोत्पत्तेः पूर्व्वं नित्यं
प्रतिकर्म प्रतिक्रिया यस्य तं प्रतिकर्मनित्यं तथा जितेन्द्रियं जितसत्त्वसंभं
जितमनोदोषरजस्तमसं पुरुषं रोगाः शारीरमानसदोषजा व्याधयो नानु-
पतन्ति नानुगच्छन्ति । नन्वेवमेव पुरुषं रोगाः किं नानुपतन्त्येव किं
कदाचिदनुपतन्ति वेत्यत आह—तत्कालेत्यादि । तत्कालयुक्तं तत्काल-
परिणतं पूर्व्वकृतकर्मजसंस्कारविशेषधर्माधर्मरूपादृष्टं यदि नास्ति न
वर्त्तते, तदा उक्तं पुरुषं रोगा नानुपतन्त्येव इति दृढम् ॥ ४२ ॥

गङ्गाधरः—ननु दैवं किमित्यत आह—दैवमित्यादि । पुरा पूर्व्वजन्मनि कृतं
यत् कर्म तद् दैवमुच्यते । यत् तु कर्म इह जन्मनि कृतं तत् कर्म मानुषं पौरुषं
दृष्टमुच्यते । स उभयजन्मकृतकर्मजः संस्कारविशेषः विषमोऽयोगातियोग-
मिथ्यायोगयुक्तश्चेत् तदा प्रवृत्तिहेतुः शरीरपरिग्रहार्थकर्ममारम्भाय प्रवर्त्तनं
स्यात् । समस्तु समययोगयुक्तस्तु स उभयजन्मकृतकर्मजसंस्कारविशेष एव
निवृत्तिहेतुर्गदोत्पत्तेर्निवृत्तौ हेतुः समययोग एवेति ॥ ४३ ॥

चक्रपाणिः—प्रकारान्तरेण शारीरमानसरोगाणां चिकित्सां शास्त्रे व्यवहियमाणामाह—
सत्येत्यादि—आश्रयशब्देन शरीरमनसी गृह्येते । पूर्व्वं गदेभ्य इत्यनुत्पन्नेष्वेव रूपेषु । प्रति-
कर्मनित्यमनागतचिकित्सानित्यम् । जितेन्द्रियमित्यनेन च रोगहेतुप्रज्ञापराधासात्त्येन्द्रियार्थ-
वर्जनं दर्शयति, प्रतिकर्मनित्यतया चाशक्यपरिहारकालकृतदोषचिकित्सां दर्शयति । तत्काल-
युक्तमिति तत्कालावश्यं रोगकर्तृतया पच्यमानम् । एतेन बलवदैवमवश्यं रोगं ददातीति
दर्शयति ॥ ४२ ॥

चक्रपाणिः—प्रकरणाद् दैवाख्यं कर्म तदनुषङ्गञ्च पुरुषकारमप्याह—दैवमित्यादि । तेन प्रकरणा-
ल्लभ्यमानतया जनपदोद्वंस्सनीबोक्तकर्मलक्षणेन समं न पौनरुक्त्यम् । पुरेति जन्मान्तरे । इहेति
इह जन्मनि । प्रवृत्तिहेतुरिति रोगप्रवृत्तिहेतुः । विषम इति अधर्मरूपं दैवम्, रोगजनकश्च
पुरुषकारः । समस्तु दैवं धर्मरूपम्, रोगपरिपन्थी च पुरुषकारः । स इति पुल्लिङ्गनिर्देशस्तु

हैमन्तिकं दोषत्रयं वसन्ते प्रवाहयन् ग्रैष्मिकमभ्रकाले ।

घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक् प्राप्नोति रोगानृतुजान् जातु ॥ ४४

नरो हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।

दाता समः सत्यपरः क्षमावानाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ ४५ ॥

ज्ञानं तपस्तत्परता च योगे यस्यास्ति तं नानुपतन्ति रोगाः ।

मतिर्वचः कर्म सुखानुबन्धि + सत्त्वं विधेयं विशदा च बुद्धिः ॥ ४६

गङ्गाधरः—ननु कथं गदेभ्यः पूर्वं प्रतिकर्मनित्यः स्यादित्यत आह—
हैमन्तिकमित्यादि । हैमन्तिकं हैमन्तर्त्तौ दोषसञ्चयं वसन्ते आशु सम्यक्
प्रवाहयन् निर्हरन्, ग्रैष्मिकं ग्रीष्मकाले दोषसञ्चयमभ्रकाले प्रावृट्काले
आशु सम्यक् प्रवाहयन्, वार्षिकं वर्षाकाले दोषसञ्चयं घनात्यये शरदि
आशु सम्यक् प्रवाहयन् पुरुषो जातु कदाचिन्न ऋतुजान् रोगान् प्राप्नोति ॥ ४४ ॥

गङ्गाधरः—ननु तर्हि किमाहारविहारजान् रोगान् प्राप्नोतीत्यत आह—
नर इत्यादि । हिताहारविहारसेवी विषयेषु असक्तोऽनासक्तः सन समीक्ष्य
सम्यक् कार्याकार्यहिताहितत्वेन कर्त्तव्यं दृष्ट्वा कर्त्तुं शीलं यस्य स समीक्ष्य-
कारी, दाता सदानशीलः, समः समदर्शी सर्वभूतेषु, सत्यपरः सत्यवागादि-
क्रियः, क्षमावान्, आप्तोपसेवी गुरुवृद्धसिद्धमहर्ष्यादिसेवी अरोगो भवतीति
दृढम् ॥ ४५ ॥

गङ्गाधरः—नन्वित्येवंमात्रतोऽरोगाः किं भवन्ति न वेत्यत आह—ज्ञान-
मित्यादि । ज्ञानं भावानां तत्त्वज्ञानं तपो योगे तत्परता च यस्यास्ति तं पुरुषं
रोगाः कदाचिदपि नानुपतन्ति उत्तरकालं नागच्छन्ति । इत्थञ्च निवृत्त्यर्थं

कर्मणि धर्माधर्मरूपतया तथा पुरुषकारस्य प्रत्यवमर्षाज्ज्ञेयः । अन्ये तु—“प्रवृत्तिहेतुः” इत्यनेन
संसारप्रवृत्तिहेतुरिति, तथा “निवृत्तिहेतुः” इत्यनेन मोक्षहेतुरिति च वर्णयन्ति ॥ ४३ ॥

चक्रपाणिः—अथ कालकृतदोषनिमित्तरोगपरिहारस्य प्रतिकर्मणः कर्त्तव्यतामाह—हैमन्तिक-
मित्यादि । वसन्त इति चैत्रं । अभ्रकाल इति श्रावणे । घनात्यय इति मार्गशीर्षे । यदुक्तम्—
“माधवप्रथमे मासि” इत्यादिना “प्रवाहयेत्” इत्यन्तेन यथायोग्यतया वमनादिनेति ज्ञेयम् ॥ ४४ ॥

चक्रपाणिः—हेत्वितरोगाभावाकारणमाह—नर इत्यादि । सम इति भूतेषु समचित्तः । सुखानु-
बन्धमिति लिङ्गविपरिणामात् मत्या वचसा च योज्यम् । तेन चात्मनः कर्माण्युत्तरकालीनसुख-

तत्र श्लोकः ।

इहाम्निवेशस्य महार्थयुक्तं षट्त्रिंशकं प्रश्नगणं महर्षिः ।

अतुल्यगोत्रे भगवान् यथावन्निर्णीतवान् ज्ञानविवर्द्धनार्थम् ॥४७॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने

अतुल्यगोत्रीयशारीरं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कर्त्तव्यं यद्यत् तत्तदुपसंहारेणाह—मतिरित्यादि । सुखानुबन्धीति पदं लिङ्ग-
विपरिणामेन सर्वत्र योज्यम् । तेन सुखानुबन्धिनी चिन्त्यसङ्कल्पादि-
विषया मर्षिविधेया, वचश्च सुखानुबन्धि विधेयम्, कर्म च सुखानुबन्धि
विधेयम्, सत्त्वं मनश्च सुखानुबन्धि विधेयम्, ऊहापोहादिवुद्धिश्च विशदा
निर्मला सुखानुबन्धिनी च विधेयेति बोध्यम् ॥ ४६ ॥

गङ्गाधरः—अथाध्यायार्थमुपसंगृह्णाति—तत्र श्लोक इत्यादि । महार्थं महा-
प्रयोजनं प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वात् । षट्त्रिंशकं प्रश्नगणम् । * अतुल्यगोत्रस्येत्या-
दिनैकः प्रश्नः । सम्पूर्णदेह इत्यादिना षट् प्रश्नाः । कन्यां सुतं वेत्यादिना
नव प्रश्नाः । कस्माद् द्विरेता इत्यादिनाष्टौ प्रश्नाः । गर्भस्य सद्योऽनुगतस्येत्या-
दिना त्रयः प्रश्नाः । कस्मात् प्रजामित्यादिना त्रयः प्रश्नाः । रोगाः कुत
इत्यादिना चत्वारः प्रश्नाः । इति षट्त्रिंशकं प्रश्नगणं महर्षिः पुनर्व्वर्त्तुमुनिः
अतुल्यगोत्रे अतुल्यगोत्रीयेऽध्याये ॥ ४७ ॥

अध्यायं समापयति—अप्रीत्यादि ।

इति वैद्यश्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ शारीरस्थान-
जल्पे चतुर्थस्कन्धे अतुल्यगोत्रीयशारीरजलपाख्या द्वितीयशाखा ॥ २ ॥

फलानि शुभानि गृह्यन्ते । सत्त्वं विधेयं स्वायत्तं मनः । विशदा बुद्धिरिति न कश्मला बुद्धिः ।
बुद्धिश्चेह ऊहापोहवती विवक्षिता । मतिस्तु स्मृतिचिन्तादिः । ज्ञानं तत्त्वज्ञानम् । शेषं सुगम-
मिति ॥ ४५—४७ ॥

इति चरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्व्वेददीपिकायां चरकतात्पर्य्यटीकायाम्
शारीरस्थाने अतुल्यगोत्रीयशारीरं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

* अत्र टीकाद्वये षट्त्रिंशत्प्रश्नगणस्य असमञ्जसतथेत्थं विचारितम् । तद् यथा—
अतुल्यगोत्रस्येत्यत्रैकः प्रश्नः, सम्पूर्णदेह इत्यत्र पञ्च, कन्यां सुतं वेत्यत्र नव, कस्माद् द्विरेताः
इत्यत्राष्टौ, गर्भस्य सद्योऽनुगतस्य इत्यत्र पञ्च, कस्मात् प्रजां स्त्रीत्यत्र त्रयः, रोगाः कुतः इत्यत्र
पञ्च । इति षट्त्रिंशत्प्रश्नगणः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातः खुड्डीकागर्भावक्रान्ति शरीरं व्याख्यास्यामः,
इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

पुरुषस्यानुपहृतरेतसः स्त्रियाश्चाप्रदुष्टयोनिशोणितगर्भा-
शयाया यदा च भवति संसर्ग ऋतुकाले यदा चानयोस्तथैव

गङ्गाधरः—अथ सम्पूर्णदेह इत्यादिप्रश्नोत्तरे शुक्रासृगात्माशयकालसम्प-
दित्यादिना यद्गर्भाभिनिवृत्तिरुक्ता, तद् यथा स्यात् तदुपदेष्टुं खुड्डीकागर्भाव-
क्रान्तिं शरीरमारभते—अथात इत्यादि । अथोक्तादनन्तरं, खुड्डीकाशब्दोऽल्प-
वचनः । गर्भावक्रान्तिमिति लोकान्तरादवाधस्ताद् गर्भावक्रान्तिमधिकृत्य कृतं
शरीरमिति तद्वितलुकि युक्तवद्वाक्तिवचने इति । सर्व्वमन्यत् पूर्व्ववद्
व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—पुरुषस्येत्यादि । वातादिकृतशुक्रदोषा अष्टौ वक्ष्यन्ते । तैर्दोषै-
रनुपहतमदुष्टं रेतः शुक्रं यस्य तस्य पुरुषस्य । योनिशोणितगर्भाशयानां
दोषाश्च वक्ष्यन्ते । तैर्दोषैर्न प्रदुष्टा योनिश्च शोणितश्च गर्भाशयश्च यस्यास्तस्याः
स्त्रियाः । एवम्भूतयोः स्त्रीपुरुषयोरपत्योत्पत्तिहेतुकर्मपरिणामे गर्भो न
भवतीति ख्यापनायाह—यदा चेत्यादि । अनयोः स्त्रीपुरुषयोस्तथा-

चक्रपाणिः—पूर्व्वाध्याये शुक्रशोणिते गर्भकारणत्वेनोक्ते, न तु कृत्स्नं गर्भकारणमुक्तम्, अतः
सम्पूर्णगर्भकारणाभिधानार्थं खुड्डीकागर्भावक्रान्तिरुच्यते । खुड्डीकामित्यल्पात् । गर्भस्यावक्रान्ति-
र्मेलक उत्पत्तिरिति यावत् ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—पुरुषस्येत्यादि । अनुपहृतरेतसः इति शब्देनैव पुरुषस्य इति लभ्यते । यतः
पुरुषस्यैव रेतसो गर्भजनकत्वमुक्तम् । तेन 'पुरुषस्य' इति पदेन, य एव सम्पूर्णधातुः पुरुष-
शब्देन वाच्यो बालव्यतिरिक्तः, तं ग्राहयति । 'स्त्रियाश्च' इति पदमर्थलब्धं सत् यौवनवर्ती स्त्रियं
लभयति । संसर्गो मैथुनम् । ऋतौ पुष्पदर्शने प्रशस्तकाल ऋतुकालः । तेन ऋतुमात्र-
मादित्रपहं निषेधयति । यतः रजस्वलाभिगमनमलक्ष्मीमुख्याणाम् इत्यादिना त्रपहं निषेधः ।
आर्त्तवदर्शनञ्च शरदाद्यनुसाधर्म्याद् ऋतुशब्देनोच्यते । यथा—ऋतावुत्सानि बीजानि प्ररोहन्ति,
तथा आर्त्तवदर्शनात् ऋतौ शुक्ररूपं बीजमुत्समिति ऋतुसाधर्म्यम् । न केवलमेवम्भूतः

युक्तयोः संसर्गे तु शुक्रशोणितसंसर्गम् अन्तर्गमोशयगतं जीवोऽवक्रामति सत्त्वसम्प्रयोगात् तदा गर्भोऽभिनिर्व्वर्त्तते । स सात्म्यरसोपयोगादरोगोऽभिवर्द्धते सम्यगुपचारैश्चोपचर्य-

युक्तयोरदृष्टयोनिशोणितगर्भाशयानुपहृतरेतसोः स्त्रीपुरुषयोर्युक्तयोः तु काले संसर्गे सति अन्तर्गमोशयगतं गर्भाशयान्तर्निविष्टं शुक्रशोणितसंसर्गं तयोः स्त्रीपुरुषयोरपत्योत्पत्तिहेतुकर्मपरिणामे तदपत्यस्य च जन्मग्रहणहेतुकर्मपरिणामे च परस्परसंसृष्टशुक्रशोणितं सत्त्वसम्प्रयोगात् तदात्मनि नित्यानुबन्धस्य मनसो जवेन बाधुनाभिप्रेर्यमाणो जीवः सूक्ष्मदेहवान् विश्वरूपो भूतात्मा यदावक्रामति परलोकादवाधस्ताज्जन्मक्षेत्रे क्रामति तदा गर्भोऽभिनिर्व्वर्त्तते जायते ।

ननु स्त्रीपुंससंयोगकाले किञ्चिदेव शुक्रशोणितमन्तर्गमोशये संसर्गमेति कथं गर्भोऽभिवर्द्धते इत्यत आह—स सात्म्येत्यादि । स गर्भः सात्म्यं य आहाररसो मातुरात्मना धातुना सहैकीभूत आरोग्याय सम्पद्यते, तदाहारः सात्म्यीभूतस्तदुपयोगाद् गर्भिण्या अरोगो निर्व्विकारो गर्भोऽभिवर्द्धते । असात्म्यरसोपयोगात् तु सविकार एव वर्द्धते न त्वरोग इत्यभिप्रेत्येन ख्यापितम् । तदसात्म्यरसविशेषोपयोगाद् गर्भे स्थितौ चोत्तरकालश्च रोगवद्भावेन वर्द्धते शरीरमिति । एवं सात्म्यरसोपयोगमात्रादेव किमेवं स्यादित्यत आह— सम्यगुपचारैरित्यादि । सात्म्यरसद्रव्याणां सम्यगुपचारैः सात्म्यरसद्रव्याणां

संसर्गरूप एव गर्भकारणम्, किंवा जीवाधिष्ठाने सतीत्याह—यदेत्यादि । तथा युक्त इति अदृष्ट-
रेतसः पुरुषस्य, अदृष्टयोन्यादेः स्त्रियाश्च संसर्गे । अयञ्चाथः ‘पुरुषस्य’ इत्यादिनव लब्धोऽपि पुनः शुक्रशोणितसंसर्गम् इत्यादिग्रन्थे वक्ष्यमाणोऽपि कर्मविधिर्यमनूद्यते । तेन न पौनरुक्त्यम् । किंवा ‘पुरुषस्य’ इत्यादिना पूर्वं, मैथुनात् प्रागनुपहृतरेतस्त्वादुपक्रमम्, ‘तथा युक्ते च’ इत्यनेन मैथुनसमयेऽपि शुक्रयोन्यादीनामदृष्टिरुच्यते । मैथुनकाले हि ईर्ष्यादिना शुक्रदृष्टिः सम्भाव्यते । शुक्रशोणितसंसर्गमिति शुक्रशोणितमेलकम् । ‘अन्तः’ इत्यनेन गर्भाशयबाह्यगतं संसर्गमकारणं गर्भस्य निषेधयति । जीवशब्देन चेतनाधातुरात्मा, न त्वात्मा व्यापकः । तत् कथमयमवक्रामतीत्याह—सत्त्वेत्यादि । सत्त्वसम्प्रयोगादिति मनोगमनादित्यर्थः । तद् यथोक्तम्,—“युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिशन्ति मनःक्रियाः” इति । यद्यप्यात्मा विभुत्वेन सर्वगतत्वेन न याति, तथापि यत्रास्य कर्मवशान्मनो याति, तत्रैव चैतन्योपलब्धेरात्मापि गतः इति व्यपदिश्यत इति भावः । अथैवमुत्पन्नो गर्भः कथमभिवर्द्धते, कथं वा जायत इत्याह—सम्यगुपचारैरिति, गर्भहितकरैरित्यर्थः ।

माणः । ततः प्राप्तकालः सर्वेन्द्रियोपपन्नः परिपूर्णसर्व-
शरीरो बलवर्णसत्त्वसंहननसम्पदुपेतः सुखेन जायते समुदाया-
देषां भावानाम् ॥ २ ॥

मातृजश्चायं गर्भः पितृजश्चात्मजश्च सात्म्यजश्च रसज-
श्चास्ति च सत्त्वसंज्ञमौपपादुकमितिहोवाच भगवानात्रेयः ॥ ३ ॥

कालसम्पन्नगुणानां मात्रया काले समयोगेनाभ्यवहारैर्विहाराणाञ्च शयनासना-
दीनां समयोगेनाचरणैरुपचर्यमाण आचर्यमाणः स गर्भः तत् प्रसिद्ध-
कालं प्राप्तः सर्वेन्द्रियोपपन्नः परिपूर्णसर्वाङ्गावयवो बलवर्णसत्त्वसंहननसम्प-
दुपेतः सन् एषां मात्रादीनां भावानां समुदायात् सुखेन जायते न त्वेकैकस्मादेषां
भावानामिति प्रतिज्ञा । असम्यगुपचारैस्तूपचर्यमाणोऽप्राप्तकालोऽसर्वेन्द्रियोप-
पन्नोऽपरिपूर्णसर्वाङ्गावयवो बलवर्णसत्त्वसंहननसम्पदुपेतः कृच्छ्रेण जायते ।
इति चार्थप्राप्त्या लभ्यतेऽर्थः ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—के भावास्ते येषां समुदायाद् गर्भो जायत इत्यत आह—
मातृजश्चायमित्यादि । मातृशब्देनाप्रदुष्टयोनिशोणितगभांशया स्त्री पितृ-
शब्देनानुपहतरेताः पुमानभिधीयते । सत्त्वं मन औपपादुकमात्मनः शरीर-
ग्रहणे साधकतमत्वेनोपपत्तिकरम् इति । इतिह पारम्पर्योपदेशम् ॥ ३ ॥

प्राप्तकाल इति प्राप्तप्रसवकालः प्रसवकालो नवमदशममासौ । परिपूर्णशरीर इति अव्यङ्गोप-
चितदेहः । सम्पच्छब्दो बलादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । समुदायादिति सम्यङ्मेलकात् ।
'एषाम्' इत्यनेन पुरुषस्येत्यादिग्रन्थोक्तान् रेतार्त्तववीजसत्त्वसात्म्यरससम्यगुपचारान् प्रत्यव-
मृशति ॥ २ ॥

चक्रपाणिः—एतदेव समुदायप्रभवत्वं गर्भस्य प्रत्येकं मात्रादिगर्भकारणमुत्पादनेन दर्शयन्नाह—
मातृजश्चेत्यादि । सात्म्यजश्चेत्यत्र सात्म्यशब्देन रसव्यतिरिक्तं रूपादि, उपचाराच्च सात्म्या
ग्राह्याः । सात्म्यरसस्तु 'रस' इत्यनेनैव गृहीतः । औपपादुकमिति आत्मनः शरीरान्तर-
सम्बन्धोत्पादकम् । एतच्च व्याकृतमेव पूर्वम् । तत्र यद्यपि 'पुरुषस्यानुपहतरेतसः' इत्यनेन पितृव
प्रथममुक्तः, तथापि मातृप्रथमतां दर्शयितुं 'मातृजश्चायम्' इति प्रथमं कृतम् । अत्र माता च गर्भं
प्रधानं कारणम् ; येन आसेकात् प्रभृति प्रसवपर्यन्तं मातुरेव गुणदोषावत्र विदधाति गर्भः ।
प्रथमतस्तु पुरुषस्य मैथुनस्वातन्त्र्यात् तथा शरीरधारकप्रधानास्थिकारणत्वाच्चाग्रेऽभिधानं
कृतम् ॥ ३ ॥

नेति भरद्वाजः । किं कारणम् ? न हि माता न पिता नात्मा न सात्मा, न त्वन्नपानभक्ष्यलेह्योपयोगा गर्भं जनयन्ति, न च परलोकादेत्य गर्भं सत्त्वसंज्ञकमवक्रामति ॥ ४ ॥

यदि हि मातापितरौ गर्भं जनयेताम्, भूयस्यश्च स्त्रियः पुमांसश्च भूयांसः पुत्रेकामाः ; तै सर्व्वे पुत्रजन्माभिसन्धाय मैथुनमापद्यमानाः पुत्रानेव जनयेयुर्दुहितृर्वा दुहितृकामाः । न च काश्चित् स्त्रियः केचिद्वा पुरुषा निरपत्याः स्युरपत्यकामाश्च परिदेवेरन् ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—भगवदात्रेयस्येमां प्रतिष्ठां श्रुत्वा भरद्वाजः कुमारशिरा नेत्युवाच । गर्भो मात्रादिभ्यो जायत इत्येवं न । तत्र प्रश्नः—किं कारणमिति । तत्र कारणमाह—न हीत्यादि । हि यस्मान्माता न गर्भं जनयति न पिता नात्मा न सात्मा, नान्नपानभक्ष्यलेह्योपयोगाश्च गर्भं जनयन्ति, न च सत्त्वं परलोकादेत्य गर्भमवक्रामतीति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—कस्मादेवमित्यत आह—यदि हीत्यादि । हि यस्मात् पुत्रकामा इत्यस्य स्त्रियः पुमांसश्चेत्युभयाभ्यामन्वयो यथालिङ्गं चकारेण ज्ञापितः । अपत्यकामाः परिदेवेरन् मथुनं गच्छेयुः स्त्रियः सर्वाः पुमांसश्च सर्व्वे न च काश्चित् स्त्रियः पुरुषा वा केचिन्निरपत्या न स्युरिति । दृश्यन्ते हि बह्वः स्त्रियः पुमांसश्च बहवोऽपत्यकामा मैथुनं गता निरपत्यास्तस्मान्न माता न पिता गर्भं जनयति ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—पूर्व्वपक्षोद्घारेण सिद्धान्तं ग्राहयितुं मात्रादिकारणानामकारणत्वं भरद्वाजः प्रतिजानीते—नेतीति । यदि हीत्यादिना, मात्रादीनामकारणत्वे हेतुं ब्रूते ; किंवा अनेनैव मात्रादीनामकारणत्वं भरद्वाजेन प्रतिज्ञातम् ; 'तत् किं कारणम्' इति हेतुप्रश्नः । ततः 'न हि माता' इत्यादि हेतुकथनम् ; अस्य चायमर्थः—यतो मात्रादयो गर्भकारणत्वे न प्रत्यक्षा गृह्यन्ते, ततो न मात्रादयो गर्भकारणम् ; यदि हीत्यादिना तु उपपत्तिविरोधोऽपि मात्राद्यकारणत्वे नास्तीति दर्शयति ; तेन न पौनरुक्त्यम् । मैथुनधर्मो व्यवयः । पुत्रकामाः पुत्रानेव जनयेयुः, दुहितृकामा दुहितृर्वा जनयेयुरिति योजना । न तु काश्चित् स्त्रिय इत्यत्र मैथुनमापद्यमाना एव स्त्रियः पुरुषाश्च न परिदेवेरन् वेति योजना । मातापित्रधीनत्वेन गर्भस्य यदैवेच्छन्त्यपत्यम्, तदैव मैथुनमापद्यमानाः सापत्याः स्युः ; ततश्च सर्वापत्यत्वे न केचित् परिदेवेरन्नित्यर्थः ॥ ४१५ ॥

न चात्मात्मानं जनयति । यदि ह्यात्मात्मानं जनयेत् जातो वा जनयेदात्मानमजातो वा जनयति, तच्चोभयथाप्ययुक्तम् । न हि जातो जनयति सत्त्वात्, न चैवाजातो जनयेत् सत्त्वात् *, तस्मादेषोभयथाप्यनुपपत्तिस्तिष्ठतु । अथ तावदेतद् यद्ययमात्मानं शक्तो जनयितुं स्यात् न त्वेनमिष्टास्वेव कथं योनिषु जनयेत् वशिनमप्रतिहतगतिं कामरूपिणं तेजोबलवर्णसत्त्वसंहननसमुदितमजरमरुजममरमेवंविधं ह्यात्मात्मानमिच्छन्नित्यतो वा भूयः ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—तर्हि चात्मा गर्भं जनयेदित्यत आह—न चात्मा आत्मानं जनयतीति । कथमित्यत आह—यदीत्यादि । हि यस्मात् । आत्मा यद्यात्मानं जनयेत् तदायं प्रश्नः—आत्मा जातो वात्मानं जनयेदजातो वात्मानं जनयेदिति । तच्चोभयथानुपपन्नमिति दर्शयति—न हीत्यादि । हि यस्मादात्मा जात आत्मानं न जनयति, सत्त्वात् सद्भावादस्ति ह्येवात्मा नास्ति चात्मनो जन्मेति । तर्हि चाजातो जनयतीति चेत्, तदप्ययुक्तम् । कस्मात् ? न चैवाजातो जनयति सत्त्वात् । आत्मा सत्त्वादजातः कथं पुनः सन्तमेवात्मानं जनयेदिति ? सतो जन्मासम्भवादिति । तस्मादेषा योभयथानुपपत्तिः सा तिष्ठतु । अपरञ्च तावदेतत् । किं तावदित्यत आह—यद्ययमित्यादि । अयमात्मा यद्यात्मानं जनयितुं शक्तः स्यात् तदा त्वेनमात्मानं न कथमिष्टासु योनिषु जनयेत् । वशिनमित्येवमादिश्चात्मानमिच्छन्नतो भूयो रूपं वेच्छन् न कथमात्मानं जनयेदिति । दृश्यते चान्यथा । तस्मादात्मा गर्भं न जनयतीति ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः—आत्मजत्वं गर्भस्य निषेधयति—न चात्मेत्यादि । आत्मानं न जनयतीत्यर्थः । सत्त्वादिति जन्यस्यात्मनो विद्यमानत्वात्, न च विद्यमानो जन्यते इत्यर्थः । असत्त्वादिति कारणभूतस्यात्मनोऽजातपक्षेऽसत्त्वान्न कारणत्वमुपपन्नमित्यर्थः । अत्रैव दूषणान्तरमाह—तिष्ठत्वित्यादि । योनिष्विति जातिषु ; अतो वा भूय इति यथोक्तगुणयुक्तादप्यधिकं शक्नादिपरमर्द्धितुल्यम् इत्यर्थः ॥ ६ ॥

असात्म्यजश्चायं गर्भः । यदि हि सात्म्यजः स्यात् तर्हि सात्म्यसेविनामेवैकान्तेन व्यक्तं प्रजा स्यात् । असात्म्योपसेविनश्च निखिलेनानपत्याः स्युस्तच्चोभयमुभयत्रैव दृश्यते ॥ ७ ॥

न रसजश्चायं गर्भः । यदि हि रसजः स्यान्न केचित् स्त्रीपुरुषेष्वनपत्याः स्युर्न हि कश्चिदस्त्येषां योरसान् नोपयुङ्क्ते । श्रेष्ठरसोपयोगिनां चेद्गर्भा जायन्ते इत्यभिप्रेतम्, इत्येवं सति आजौरभ्र-मार्गमायूररस-गोक्षीरदधिघृत-मधु-तैल-सैन्धवेक्षुरस-मुद्गशालिभृतानामेकान्तैः प्रजा स्यात् । श्यामाकवरकोदालक-कोरदूषककन्दमूलभक्ष्याश्च निखिलेनानपत्याः स्युस्तच्चोभय-मुभयत्रैव दृश्यते ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—सात्मप्रश्चान्नादिकं गर्भं जनयतीति चेत्, तदपि न युक्तम्, कथमित्यत आह—असात्मप्रजश्चायं गर्भ इति । कस्मान्नायं गर्भः सात्मप्रज इत्यत आह—यदि हीत्यादि । तत्र व्यभिचारं दर्शयति । तच्चोभयमित्यादि । तच्चोभय-मुभयत्र दृश्यते । सात्म्यसेविनोऽपि निरपत्याः केचित्, केचित् सापत्याः ; असात्म्यसेविनश्च केचित् सापत्याः, केचिन्निरपत्या दृश्यन्ते ; तस्मान्न सात्म्यजश्चायं गर्भ इति ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—रसजश्चायं गर्भ इति चेत्, तत्रोच्यते—न रसजश्चायं गर्भ इति । कथं न रसज इत्यत आह—यदि हीत्यादि । एषां मध्ये यो जनो रसान् नोप-युङ्क्ते तादृशः कोऽपि नास्ति, कथं तर्हि निरपत्याः स्युः ? सत्त्वे एव सापत्या भवेयुरिति । तत्र रसशब्देन श्रेष्ठरसश्चेद्विवक्ष्यते तर्हि चाजरसादिभिः श्रेष्ठरसैः पुष्टा एकान्तेन सापत्याः स्युर्न निरपत्याः स्युः । दृश्यन्ते च केचित् सापत्याः केचित् निरपत्या इति । अश्रेष्ठरसश्यामाकादिभक्ष्याश्च निखिलेनानपत्या न दृश्यन्ते, दृश्यन्ते च केचित् सापत्याः केचिन्निरपत्या इति तदुभयमुभयत्र दृश्यते इति ॥ ८ ॥

चक्रपाणिः—तच्चोभयमिति सपजत्वमनपत्यत्वञ्च । उभयत्रेति सात्म्यसेविन्यसात्म्यसेवि-न्यपि । यो रसान् नोपयुङ्क्ते इति रसश्चेत् गर्भकारणम्, तच्च सत्त्वं एव स्त्रीपुरुषाः

न खल्वपि परलोकादेत्य सत्त्वं गर्भमवक्रामति । यदि हि एनमवक्रामेन्नास्य किञ्चिदेव पौर्वदेहिकं स्यादविदितमश्रुतमदृष्टं वा । स च तच्च किञ्चिदपि न स्मरति तस्मादेवैतद्ब्रूमहे । अमातृजश्चायं गर्भोऽपितृजश्चानात्मजश्चासात्म्यजश्चारसजश्च न चास्ति सत्त्वमौपपादुकमितिहोवाच भरद्वाजः ॥ ६ ॥

नेति भगवानात्रेयः । सर्वेभ्य एभ्यो भावेभ्यः समुदितेभ्योऽभिनिर्व्वर्त्तते गर्भः । मातृजश्चायं गर्भः, न हि मातुर्विना गर्भोप-

गङ्गाधरः—अथास्ति च सत्त्वमौपपादुकमिति यदुक्तं तदप्ययुक्तम् । कथमित्यत आह—न खल्वपीत्यादि । न खलु सत्त्वसंज्ञकं परलोकादेत्य गर्भमवक्रामति । कस्मादित्यत आह—यदि हीत्यादि । हि यस्माद् यदि सत्त्वमेनं गर्भमवक्रामेत्, तदास्य पुरुषस्य पौर्वदेहिकं किञ्चिदविदितमश्रुतमदृष्टं वा न स्यात् । किन्तु स किञ्चिदपि न स्मरति । तस्मादित्यादि निगमनम् ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—इति यद्भरद्वाज उवाच तत्रोत्तरमाह—नेति भगवानात्रेय इति । कस्माद्भरद्वाजवचनं न ? तदाह—सर्वेभ्य इत्यादि । प्राक् प्रतिज्ञातमेषां भावानां समुदायाद् गर्भो जायते इति । तस्मादेभ्यो मात्रादिभ्यः सर्वेभ्यः समुदितेभ्यो भावेभ्यो गर्भोऽभिनिर्व्वर्त्तते, न त्वेकैकस्मात् । तस्मान्मातृजश्चायं सेवन्ते । तेन सर्व एव सापत्याः स्युरिति भावः । अथ रसजो गर्भ इत्यस्य ‘श्रेष्ठरसः’ इत्यर्थो वर्ण्यते, तत्रापि दूषणान्तरमाह—श्रेष्ठमित्यादि ॥ ७८ ॥

चक्रपाणिः—“अस्ति च सत्त्वमौपपादुकम्” इति यदुक्तम्, तद् दूषयति—न खल्वपीत्यादि । पौर्वदेहिकमिति पूर्वदेहानुभूतम् । अविदितमदृष्टं वेति इह जन्मनि पूर्वदेहानुभूतं नाविदितम् अदृष्टं वा स्यात् । विदितं प्रत्यक्षव्यतिरिक्तप्रमाणोपलब्धम् । दृष्टं प्रत्यक्षोपलब्धम्, एतद्विपर्ययात् अविदितमदृष्टञ्च विज्ञेयम् । न च किञ्चिदपि स्मरतीति न च पूर्वजन्मानुभूतं स्मरतीत्यर्थः । एवं मन्यते—यन्मनः पौर्वदेहिकमनुभवति, तच्चेह जन्मन्यप्यनुवर्त्तते, यथा यत् तेन जन्मान्तरानुभूतम्, तदिह जन्मन्यपि तथैव स्मरति । यथा—देवदत्तो बाल्यानुभूतं यौवने स्मरति, न चायं तथा स्मरति । तेन न पूर्वापरजन्मन्येकं सत्त्वमिति । तस्मादित्यादिना दूषणदूषितमत्यर्थं पुनर्निगमे दर्शयति ॥ ९ ॥

चक्रपाणिः—भरद्वाजानुमतम् आत्रेयवचसा दूषयति—नेतीत्यादि । समुदितेभ्य इति वचनात् प्रत्येकं मात्रादीनामितरकारणनिरपेक्षाणां गर्भकारणत्वं निषेधयति । तेन मात्रादिसान्निध्येऽपि

पत्तिः स्यात्, न च जन्म जरायुजानाम् । यानि तु खल्वस्य गर्भस्य मातृजानि यानि चास्य मातृतः सम्भवतः सम्भवन्ति तान्यनु-
व्याख्यास्यामः । तद् यथा—त्वक् च लोहितश्च मांसश्च मेदश्च
नाभिश्च हृदयश्च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च वस्तिश्च
पुरीषाधानश्चामाशयश्च पक्वाशयश्चोत्तरगुदश्चाधरगुदश्च क्षुद्रान्त्रश्च
स्थूलान्त्रश्च वपा च वपावहनश्चेति मातृजानि ॥ १० ॥

गर्भः, न पित्रादिकारणमन्तरेण । यद्यमातृजश्चायं गर्भ इत्युच्यते, तर्हि
किञ्च ? न हि मातृर्हते गर्भस्य धारणादुत्पत्तिः स्यात् । अपरश्च जरायु-
जानां जन्म च न मातृर्हते स्यात् । कस्मादित्यत आह—यानि खित्यादि ।
यानि खल्वस्य गर्भस्य जरायुजस्य जातोत्तरकाष्ठं मातृजानि मातुरार्चव-
प्रकृतीनि । मातृतः सम्भवतोऽस्य गर्भस्य यानि मातृशोणितात् सम्भवन्ति
तान्यनुव्याख्यास्याम इति ; तद् यथा खगित्यादि । वपा हृदयस्थमेदः ।
नैतानि पितृतो वाहाररसतो वा जायन्ते ॥ १० ॥

गर्भकारणान्तरजीवावक्रमाद्यभावाद् गर्भानुत्पादो युक्त एव । न च सामग्रीजन्ये कार्ये एकदेशस्य
अजनकत्वेनाकारणत्वम् । एवं सति तन्तूनामपि पटकारणानां कारणान्तरासान्निध्ये पटाजनकत्वेन
अकारणत्वं स्यादिति भावः । इदमेव मात्रादिजन्यत्वं गर्भस्य यत्—मात्रादिव्यतिरेकेणानुत्पाद्य-
मानत्वम् । एवंविधमेव मातृस्तावत् कारणत्वमाह—‘मातृजश्चायं गर्भः’ इति । गर्भोत्पत्तौ
मातुः कारणत्वं दर्शयित्वा जरायोरपि जन्मनि कारणत्वमाह—जन्मेत्यादि । जरायुरमरा, येन
वेष्टिता मनुष्यादयः प्रजायन्ते । जरायुणा वेष्टिता जायन्ते इति जरायुजा मनुष्यादयः ।
संस्वेदजानां मशकादीनाम् उद्भिजादीनां भेकादीनाञ्च मातरं विनापि जन्म भवति । अण्डजानामपि
च यद्यपि माता कारणं भवत्येव जन्मनि, तथापि जरायुजमानुषस्येह प्रकरणेऽभिप्रेतत्वेनाण्डजान्
विहाय जरायुजानाम् इति कृतम् । किंवा जरायुजस्याभिव्यक्तिरूपे जन्मनि यावदभिव्यक्ति
यथा माता कारणं भवति, न तथा अण्डजे । तत्र हि जन्मादावण्डोत्पत्तिः । तत्रैव हि
माता कारणम्, न जन्मन्यभिव्यक्तिरूपे । यत् तु ‘पितरं विना न जरायुजानां जन्म’ इति
वक्ष्यति, तत् जरायुजोत्पादे पितुरवश्यापेक्षणीयत्वोपदर्शनार्थम् । अण्डजास्तु मत्स्यादयः
पितरं विनापि ऋतुविशेषप्राप्तैव भवन्तीति भावः । मातृजानीत्यस्य विवरणम्—यान्यस्य मातृतः
सम्भवतः सम्भवन्तीति । सम्भवतो गर्भस्य यानि मातृत इति मातुरागतात् शोणितात् सम्भवन्त्युत्प-
द्यन्ते, तानि मातृजानि त्वगादीनि अनुव्याख्यास्याम इति योजना । एवमन्यत्रापि यानि खित्यादि-

पितृजश्चायं गर्भः । न हि पितृकृते गर्भोत्पत्तिः स्यान्न च
जन्म जरायुजानाम् । यानि खल्वस्य गर्भस्य पितृजानि यानि
चास्य पितृतः सम्भवतः सम्भवन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः ।
तदुच्यते—केशश्मश्रुनखलोमदन्तास्थिशिरास्त्रायुधमन्यः शुक्र-
मिति पितृजानि ॥ ११ ॥

आत्मजश्चायं गर्भः । गर्भात्मा ह्यन्तरात्मा यस्तमेनं जीव
इत्याचक्ष्यते । शाश्वतमरुजमजरममरमक्षयमभेद्यमच्छेद्यमलोढ्यं
विश्वरूपं विश्वकर्माणमव्यक्तमनादिमनिधनमक्षरमपि । स
गर्भाशयमनुप्रविश्य शुक्रशोणिताभ्यां संयोगमेत्य गर्भत्वेन जन-
यत्यात्मनात्मानम्, आत्मसंज्ञा हि गर्भे, तस्य पुनरात्मनो जन्म

गङ्गाधरः—तर्हि पितृजश्चायं कथं स्यादित्यत आह—पितृजश्चायमित्यादि ।
यानि तु खल्वस्य पितृतो जातस्य गर्भस्य पितृजानि जायमानस्य च यानि
तेषाञ्च जन्म न स्यादिति । तानि केशादीनि पितृशुक्रजानि न च मातु-
रार्त्तवजान्यथवाहाररसजानि ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—कथमात्मज इत्यत आह—आत्मजश्चेत्यादि । योऽन्तरात्मा
स गर्भस्यात्मा तमेनमन्तरात्मानं जीव इत्याचक्षते । योऽयं जायते स जीवतीति ।
किं जीव इत्यत आह—शाश्वतमिति । एष ह्यशाश्वतो मरणशीलत्वात् ।
सोऽन्तरात्मा शुक्रशोणिताभ्यां सह आत्मानं स्वमेव गर्भत्वेन गर्भरूपेण
जनयति । कुतो गर्भस्यात्मत्वमित्यत आह—आत्मसंज्ञा हि गर्भे इति । हि

ग्रन्थो व्याख्येयः । मातृजत्वञ्च त्वगादीनामागमगम्यमेव । पुरीषाधानं पक्काशयः, उत्तरगुदाधरगुदौ
गुदोत्तराधरभागौ, वपावहनं तैलवर्त्तिकेति ख्यातम् ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—शुक्रमिति विच्छिद्य पादेन, शुक्रस्य सर्व्वधातुसारस्योपादेयतां दर्शयति ॥ ११ ॥

चक्रपाणिः—आत्मज इत्यादिना आत्मजत्वं व्युत्पादयति ; 'अन्तरात्मोच्यते' इत्यनेन, गर्भ-
कारणमृतमात्मानं षड् धातुसमुदायवद् 'आत्म'शब्दाभिधेयाद् व्यावर्त्तयति ; आचक्षत इति आगमेषु ;
शाश्वतादिशब्दैर्ब्रूयते ब्रह्मा, अलोढ्यमित्यलोभ्यम् ; गर्भत्वेन जनयत्यात्मानमिति गर्भस्वरूपो
यः षड् धातुरात्मा, तं जनयतीत्यर्थः ; गर्भस्यात्मशब्दाभिधेयतामाह—'आत्मसंज्ञा हि गर्भे' इति ;

अनादि-सत्त्वान्नोपपद्यते । तस्मादजात एवायमजातं गर्भं जनयति
जातोऽप्यजातं च गर्भं जनयति । स चैव गर्भः कालान्तरेण
बालयुवस्थविरभावानवाप्नोति । स यस्यां यस्यामवस्थायां
वर्तते तस्यां तस्यां जातो भवति, या त्वस्य पुरस्कृता तस्यां
जनिष्यमाणश्च । तस्मात् स एव जातश्चाजातश्च युगपद्भवति
तस्मिंश्चैतदुभयं सम्भवति जातत्वञ्चैव जनिष्यमाणत्वञ्च ।
स जातो जन्यते । स चैवानागतेष्ववस्थान्तरेष्वजातो जनयति
आत्मनात्मानम् । सतो ह्यवस्थान्तरगमनमात्रमेव हि जन्म चोच्यते
यस्मात् गर्भे गर्भाशये गर्भस्यात्मसंज्ञा स्वसंज्ञा । ननु तर्हि किमात्मा जात
इत्यत आह—तस्य पुनरित्यादि । तस्यात्मनः पुनस्तस्यात्मनस्तु जन्म नोप-
पद्यतेऽनादिसत्त्वात् अनादित्वात् सत्त्वाच्च । तस्माज्जन्मानुपपत्तितः स
आत्मा अजात एवाजातं गर्भं जनयति । इति तु न चैवाजातो जनयति
सत्त्वादित्यस्योत्तरम् । न हि जातो जनयति सत्त्वादित्यस्योत्तरमाह—जातोऽप्य-
जातमित्यादि । जातोऽयमात्मा स्वमेव जातं गर्भं जनयति । स चाजात एवात्मा
गर्भं गर्भत्वावस्थामापन्नः । बालेत्यादिस्थूलावस्थाप्रदर्शनं शिष्याणां स्फुट-
बोधार्थम्, वस्तुतः प्रतिक्षणमवस्थान्तरं प्राप्नोति शीघ्रगलत्वभावेन क्षणभङ्गत्वात्
जगतः । यस्यां यस्यां बालययौवनादौ तस्यां तस्यां बालययौवनादौ, या तु अस्य
जातस्य या त्ववस्था पुरस्कृता अग्रे कृता आगामिनी, तस्यामवस्थायां स बालो
वा युवा वा जनिष्यमाण इति, तस्मात् स बालो बालत्वेन जातश्च युवत्वादिना
तु अजातश्चेति युगपज्जातत्वमजातत्वञ्च इत्युभयं तस्मात् तस्मिन् बाले एत-
ज्जातत्वं जनिष्यमाणत्वञ्चैतदुभयं सम्भवति, स च बालो जातः क्रमेण युवा जन्यते
जायते आत्मना तूत्पाद्यते इति द्वयर्थः । कथं जातो जन्यत इत्यत आह—
स चैवेत्यादि । स एव च बालोऽनागतेषु भविष्यत्सु युवस्थविरादिभावेषु
अवस्थान्तरेषु आत्मानमात्मना जनयति स्वेनैव स्वं युवादिकं जनयति ।
तत्सत्यनेन परमात्मानं न जनयति ; तस्यानादित्वाज्जन्म नोपपद्यते तस्मादजात एवायम्
अजातं गर्भं जनयतीति पक्षोऽत्र योज्यः । अथाजातः सन् गर्भावस्थरूपो जात उच्यते ;
एवमजातत्वं जातत्वञ्चात्मनि द्वयमपि व्यपदिश्यते । एतदेवात्मनि जातत्वमजातत्वञ्च दर्शयितुं
दृष्टान्तार्थं गर्भं एव जातत्वमजातत्वं दर्शयति—स चैवेत्यादि । पुरस्कृतेत्यग्रे भविष्यन्ती ।

तत्र तत्र च वयसि तस्यां तस्यामवस्थायाम् । यथा—सतामेव शुक्रशोणितजीवानां प्राक् संयोगाद्गर्भत्वं न भवति । तच्च संयोगाद्भवति । यथा सतस्तस्यैव पुरुषस्य प्रागपत्यात् पितृत्वं न भवति तच्चापत्याद्भवति । तथा सतस्तस्यैव गर्भस्य तस्यां तस्यामवस्थायां जातत्वमजातत्वञ्चोच्यते ॥ १२ ॥

न तु खलु गर्भस्य मातुर्न पितुर्नात्मनः सर्वभावेषु यथेष्ट-कारित्वमस्ति । ते किञ्चित् स्ववशात् कुर्वन्ति किञ्चित् कर्म-

नन्ववस्थान्तरप्राप्तिरियं, कथं जायते वा जन्यते वा इत्यत आह—सत इत्यादि । सतश्च प्राक्सिद्धस्यावस्थान्तरगमनमेव जन्मोच्यते, न त्वन्यद् रूपम् । तत्र उदाहरणमाह—यथेत्यादि । वीजधर्मा सूक्ष्मदेही जीवः । सतां वर्त्तमानानां शुक्र-शोणितजीवानां संयोगात् । अत्र दृष्टान्तमाह—यथेत्यादि । तच्चेति पितृत्वम् । इति भगवदात्रेयेण प्रोच्य भरद्वाजोक्तं न हि जातो जनयति सत्त्वात्, न चैवा-जातो जनयति सत्त्वात् । तस्मादुभयथाप्यनुपपत्तिरिति दूषणं प्रत्युक्तम् ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—यद्ययमात्मानं शक्तो जनयितुं स्यादित्यादि भरद्वाजदूषणं प्रतिवक्तुमाह—न तु खल्वित्यादि । यथेष्टकारित्वं स्वेच्छानुरूपकारित्वम् । न तु

यथा बालस्य युवत्वावस्थाऽजाता जन्यत इति च, तथा अजातो जनयत्यात्मात्मानमिति च शब्द-प्रयोगसमर्थनमात्रमेतद् विवक्षाभेदात् बोद्धव्यम् । अनेन चात्मावस्थाभेदकृतजातत्वसमर्थनेन 'जातो वा' इत्यादिग्रन्थकृतपूर्वपक्षः शब्दप्रयोगसमर्थनतया परिहृतः ; परमार्थतस्तु नित्यत्वेनाजात एवात्मा आत्मनोऽजातावस्थां गर्भादिरूपां जनयति ; तेन नासतः कारणत्वम्, सतो वा जन्यत्वम् इति पक्षः स्थिर एव । सतो हीत्यादिना सत्कार्यपक्षं सांख्यमतं दर्शयति ; किंवा, वयोभेदेन जन्म, तदेवावस्थान्तरगमनमिति दर्शयति ; तस्यां तस्यामवस्थायामिति च्छेदः । पितृत्वमिति पितृत्वेन व्यपदिश्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

चक्रपाणिः—यदुक्तम्,—यद्यात्मा आत्मानं जनयति, तदा वशित्वादिगुणयुक्तं जनयेदिति ; तत्रोक्तमाह—न तु खल्वित्यादि । गर्भस्य सर्वभावे न मात्रादीनां यथेष्टकारित्वमिति योज्यम् । अत्र च यद्यप्यात्मैव प्रकृतः तथापि तुल्यसमाधानत्वेन मातापितरावपि व्युत्पादितौ । यतो ह्यात्मनः सर्वभावेषु यथेष्टकारित्वेन इष्टयोनिरगमनादिप्रसक्तिः समाधीयते, तथा मातापित्रोरपि यथेष्टकारित्वेन पुत्रानेव जनयेयुरित्यादिपूर्वपक्षः परिहृतो भवति । अथ कुत एवात्मादीनां यथेष्टकारित्वं कचिन्न भवतीत्याह—ते किञ्चिदित्यादि । किञ्चिदिति न सर्वम् । अत्र मातापितरौ स्ववशौ मैथुनं गर्भकारणं

वशात् कचिच्चैषां करणशक्तेर्भवति कचिन्न भवति । यत्र सत्त्वादिकरणसम्पत् तत्र यथाबलमेव यथेष्टकारित्वमतोऽन्यथा विपर्ययः । न च करणदोषादकारणमात्मा गर्भजनने

तर्हि कथङ्कारं कतृ त्वमस्तीत्यत आह—ते किञ्चिदित्यादि । ते माता च पिता च जीवश्चैते किञ्चित् कर्म स्ववशात् कुर्वन्ति, किञ्चित् शोकमोहादिकं कर्मवशात्, कचित् कार्ये एषां मातापितृजीवानां करणानां मनोबुद्ध्यादीनां शक्तेर्भवति, कार्यं कचिच्च कार्यं शक्तितो न भवति । सत्त्वादिकरणसम्पत् मनः-प्रभृतीनां रजस्तमोऽनुबन्धनिम्मुक्तत्वादिः । अतोऽन्यथा यत्र सत्त्वादिकरण-व्यापत् तत्र विपर्ययो न यथेष्टकारित्वमिति । ननु तर्हि करणानां मनोबुद्ध्या-दीनां रजस्तमःप्रभृतिदोषादात्मा न कारणं भवत्विति चेदाह—न चेत्यादि ।

सात्मपरससेवादिकं चाचरतः, गर्भस्य जीवाधिष्ठानादौ तु कर्माधीने परवशौ ; तथा आत्मापि गर्भस्य चैतन्ये तथा धर्माधर्मक्रियानुष्ठाने स्ववशः, कर्मजन्ये इष्टयोन्यादिगमने धर्माधर्मपराधीन एव । तेन कर्माधीनेऽपि विषये न मात्रादीनां यथेष्टकारित्वम् । यथेष्टकारित्वमपि मात्रादीनां कचिद् दर्शयन्नाह—कचिच्चैषामित्यादि । करणमुपकरणं साधनोपाय इति यावत् । सर्वं मनआदि प्रधानं येषाम्, तानि सत्त्वादीनि मनइन्द्रियशुक्रशोणितादीनि ; यथाबलमिति यथाकर्म, बल-शब्देनेहादृष्टमुच्यते । एतेन यत्र मात्रादीनां पुत्रेच्छायामिष्टयोनिषु गमनादिकरणशक्तिर्भवति, कर्म चानुगुणं भवति, तत्रेप्सितपुत्रादिष्विष्टयोनिगमनादि कार्यं भवति, यदि तत्र विशुद्धशुक्रः पुरुषो भवति, स्त्री च विशुद्धयोन्याशयत्वादिगुणयुक्ता, पुत्रजननञ्च कर्म तयोर्बलवत्, तदा पुत्रजन्माभिसन्धाय मथुनमापद्यमानौ ईप्सितं पुत्रं जनयतः, तथा आत्मापि विशुद्धसत्त्वादिकरण-युक्तः शुभकर्मवान् तत्काले इष्टां योनिमनुध्यायति, तदाभीष्टयोनिगमनं सम्पादयत्यात्मन इत्यादि यथेष्टकारित्वोदाहरणं ज्ञेयम् । अतोऽन्यथा इति सत्त्वादिकरणाशक्तौ विगुणे च देवे विपर्यय इति न यथेष्टकारित्वम् ; किंवा कचिच्च मैथुनादौ पित्रादीनां न स्ववशत्वम् । तत् किमिति जीवोपक्रमादावपि न स्ववशत्वमेषां भवति ? इत्याह—कचिच्चैषामित्यादि । कचिदेव कार्यं यस्मात् किञ्चित् करणं मात्रादीनां शक्तम्, न सर्वत्र, तेन सर्व्वेष्वेव गर्भस्य भावेषु न शक्तमिति भावः । यत्रापि चैते मात्रादयः स्ववशाः सन्तः कुर्वन्ति, तत्रापि स्वीय-स्वीयकरणयुक्ता एव कुर्वन्तीत्याह—यत्र सत्त्वेत्यादि । यथाबलमिति यथाशक्ति । अनेन च मात्रादयो गर्भस्य येषु विशेषेषु शक्ताः, तेषु सत्त्वादिकरणसम्पत्तौ यथेष्टकारिणो भवन्ति, नाशक्यविषये उपहतोपकरणा वा यथेष्टकारिणो भवन्तीति दर्शयति । अतोऽन्यथा विपर्यय इत्यस्य चार्थोऽग्रे व्याकृतः । ननु सत्त्वादिकरणदोषाच्चेदयमात्मा गर्भं न जनयति तथाविधं, ह्मत्

सम्भवति । दृष्टञ्च चेष्टां योनिरैश्वर्यं मोक्षश्चात्मविद्भिरात्मायत्तम् ।
न ह्यन्यः सुखदुःखयोः कर्त्ता न चान्यतो गर्भो जायते जायमानः,
न चाङ्कुरोत्पत्तिरबीजात् ॥ १३ ॥

कुतोऽत्रात्मा करणदोषवत्त्वेऽपि नाकारणमित्यत आह—दृष्टञ्चेत्यादि । कस्माच्च
चेष्टादिकमात्मायत्तं दृश्यते इत्यत आह—न ह्यन्य इत्यादि । हि यस्मा-
दात्मतोऽन्यः कश्चिद्भावः । ननु कथमन्यो न कर्त्तव्यत आह—न चान्यत
इत्यादि । अन्योऽप्यात्मतो यः कर्त्तव्यते सोऽपि जायमानो न चात्मतोऽन्यतो
जायते । ननु कथं नान्यतः स कर्त्ता जायमानो जायते इत्यत आह—
न चाङ्कुरेत्यादि । बीजं विना न चाङ्कुरोत्पत्तिरिति, तथा च बीजं चेतनावान्
आत्मा तस्माज्जायमानोऽन्यश्चेतनः कर्त्ताभिधीयते उपचारात् । परन्तु
तत्रापि कर्त्तृत्वे आत्मैव बीजं तस्मादात्मा सुखदुःखयोः कर्त्ता तस्माच्च
सुखदुःखहेतुः कर्म शुभाशुभमात्मायत्तं शुभाशुभकर्मफलादिष्टानिष्टयोनिरैश्वर्यं
मोक्षश्च शुभकर्ममेत इत्यत आत्मायत्तमेव चेष्टादिकमतो नात्मा करणदोषादकारणं
गर्भजनने सम्भवतीति बोध्यम् ॥ १३ ॥

तर्ह्यकारणमेवायमात्मा, कारणं हि यद्भवति, तत् करोत्येव कार्यमित्याह—न चेत्यादि ।
करणदोषादकुर्वन् गर्भं कदाचिदात्मा न गर्भजनने कारणं भवतीति न, अपि तु
भवत्येव कारणम् । एवं मन्यते—मृदाद्यभावात् घटमकुर्वन्नपि कुम्भकारः कारणमेव घटस्य
भवति, घटजननशक्तियुक्तत्वात्, तथा आत्मापि करणदोषादकुर्वन्नपि तथाविधं गर्भं तज्जनन-
शक्तत्वेन भूयोदृष्टत्वात् कारणमेव भवति । तथेष्टयोनिगमने प्रसक्तिरपि प्रोद्भाविता, आत्मनः
कारणत्वेन सा कचिद् भवतीत्यपि दर्शयन्नाह—दृष्टञ्चेत्यादि । आत्माधीना योनिः पुरुषं
प्रति इष्टा योनिः, तथा ऐश्वर्यादयश्चात्माधीना दृष्टा, यथोक्तं कतिधापुरुषीये—“आवेशश्चेतसो
ज्ञानम्” इत्यादिना । आत्मनः कारणत्वे हेत्वन्तरमाह—न ह्यन्य इत्यादि । हि यस्मादात्मनो-
ऽन्यः सुखदुःखयोः कर्त्ता नास्ति, अत आत्मैव सुखदुःखसाधनेन्द्रियकर्मशरीरादिकर्त्ता । तेन
आत्मा कारणं गर्भस्य सुखदुःखाद्याधारस्येति भावः । अथ भूतान्येव कस्मात् संयोगवशात् चेतना-
सुखादिकारणानि न भवन्तीत्याह—न चान्यत इत्यादि । अन्यत इति विजातीयत्वात् । जायमान
इत्युत्पद्यमानः । सृष्टश्चमेव कारणात् कार्यमुत्पद्यते । येन न क्षणस्याङ्कुरोत्पत्तिर्निरिकेलबीजादिति
कार्यत्वेनाभिमतङ्कुरस्य बीजादुत्पत्तिः ; तेन गर्भस्य यच्चैतन्न्यं तदचेतनेभ्यो न भवति, किन्तु
चेतनाधातोरात्मन एवेति दर्शयति ॥ १३ ॥

यानि खल्वस्य गर्भस्यात्मजानि यानि चास्यैवात्मतः सम्भवतः सम्भवन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः । तद् यथा—तासु तासु योनिषूत्पत्तिरायुरात्मज्ञानं मन इन्द्रियाणि प्राणापानौ प्रेरणं धारणमाकृतिस्वरवर्णविशेषाः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ चेतना धृतिर्बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारः प्रयत्नश्चेत्यात्मजानि ॥ १४ ॥

सात्म्यजश्चायं गर्भः । न ह्यसात्म्यसेवित्वमन्तरेण स्त्रीपुरुषयोः बन्ध्यत्वमस्ति गर्भे वाऽनिष्टो भावः । यावत् खल्वसात्म्य-

गङ्गाधरः—नन्वेवमात्मनोऽन्यतोऽपि तानि जायन्ते यानि तु खल्वस्य गर्भस्यात्मजानीत्यतस्तान्याह—यानीत्यादि । जातोत्तरकालमप्यात्मजानि सम्भवतो गर्भाशये जायमानस्य गर्भस्य च यानि चात्मजानि तानि चानुव्याख्यास्याम इत्यर्थः । आयुः दीर्घेहस्वादिरूपं शुभाशुभकर्मफलान्, आत्मज्ञानं स्वज्ञानम्, मनः सत्त्वसंज्ञकमिच्छाहङ्कारिकान्मनसः पूर्व्वकृतकर्मसहितात्मनः । एवमाहङ्कारिकेन्द्रियेभ्यो नित्यस्वानुबन्धेभ्यो नित्येभ्यो भूतेभ्यः पुनः कर्मात्मकेभ्यस्तद्विरूपाण्यनित्यानीन्द्रियाणि बोध्यम् । प्रेरणं मनःप्रभृतीनां स्वस्वविषये, धारणं मनसि धारणा चिरस्थितिरित्यर्थः । आकृतिविशेषः स्वरविशेषो वर्णविशेषश्चात्मकार्यं एव शुक्रच्युतिकालिकप्रकारविशेषरसविशेषादिकरणसम्पत्तिसहायाद् भवति, न तु शुक्रादिप्रकारविशेषकार्यः । तस्मादिष्टास्वेव योनिषु वशिनमित्यादिकश्चात्मानमात्मा न जनयति । तस्मादेवात्मजश्चायं गर्भ इति ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—गर्भस्यात्मजत्वं स्थापयित्वा सात्म्यजत्वं स्थापयति—सात्म्यजश्चायमित्यादि । अयं गर्भस्तु सात्मज एव न त्वसात्मजः । कुतो नासात्मजः सात्मजश्च भवतीत्यत आह—न हीत्यादि । हि यस्मात् असात्म्यसेवित्वं विना स्त्रीपुंसयोर्बन्धजत्वं नास्ति, गर्भेषु वाप्यनिष्ठभावो नास्ति

चक्रपाणिः—एवमात्मजत्वं गर्भस्य व्युत्पाद्यात्मजान् विशेषेणाह—यानीत्यादि । प्रेरणं धारणञ्चेन्द्रियाणामेव । अत्र च तत्तद्देवादि-पश्यादियोगमनपरत्वे धर्माधर्मजन्ये धर्माधर्मस्यापि जनकत्वेनात्मैव मूलकारणमुच्यते । आत्मज्ञानप्राणापानादौ तु मनःकारणत्वेऽप्यात्मैव व्यवधानेन कारणम् ॥ १४ ॥

चक्रपाणिः—सात्म्यजश्चेत्यादिना सात्म्यजत्वं व्युत्पादयति, अस्मात्तत्त्वेन गर्भापघातिनीं

सेविनां स्त्रीपुरुषाणां त्रयो दोषाः प्रकुपिताः शरीरमुपसर्पन्तो न शुक्रशोणितगर्भाशयोपघातायोपपद्यन्ते तावत् समर्था गर्भजननाय भवन्ति । सात्म्यसेविनां पुनः स्त्रीपुरुषाणामनुपहतशुक्रशोणितगर्भाशयानामृतुकाले सन्निपतितानां जीवस्यानवक्रमणाद् गर्भा न प्रादुर्भवन्ति । न हि केवलं सात्म्यज एवायं गर्भः समुदायोऽत्र कारणमुच्यते ॥ १५ ॥

यानि तु खल्वस्य गर्भस्य सात्म्यजानि यानि चास्य सात्म्यतः सम्भवतः सम्भवन्ति तावन्नुव्याख्यास्यामः । तद् तस्मात् सात्मजो गर्भो न त्वसात्मजः । अत्रासात्मजसेविनस्त्वखिलेनानपत्याः स्युरिति यदाशङ्कितं तन्न । कुत इत्यत आह—यावत् खल्वित्यादि । तस्मादसात्मजसेविनां शरीरोपसर्पद्भिरपि प्रकुपितैरपि त्रिभिर्दोषैः शुक्रशोणितगर्भाशयोपघाताभाववतां सापत्यत्वम् । शुक्रशोणितगर्भाशयोपघातवतान्तु अनपत्यत्वमिति नासात्मजसेविनां निखिलेनानपत्यत्वम् । एवं सात्मजसेविनाम् ऐकान्तेन व्यक्तं प्रजा स्यादिति यदुक्तं तदपि न युक्तम् । कुत इत्यत आह—सात्मजसेविनां पुनरित्यादि । सन्निपतितानामिति व्यवयमापन्नानाम् । यदि सात्मजसेविनामनुपहतशुक्रशोणितगर्भाशयानामृतुकाले व्यवयवतामपि स्त्रीपुरुषाणां जीवस्यावक्रमन्तरेण न गर्भा भवन्ति, तर्हि कथं सात्मजश्चायम् उच्यते इत्यत आह—न हीत्यादि । केवलमिति एकस्मात् सात्म्यादेव गर्भो जायते इति नोच्यते, किमुच्यते इत्यत आह—समुदाय इत्यादि । समुदायो मातापित्रात्मसात्मजरससत्त्वानामेषां समुदाय इत्यर्थः । जीवस्यानवक्रमे सात्मजम् एव सेवमानानां न गर्भा भवन्ति । जीवस्योपक्रमे तु भवन्तेति सात्म्यसेविनाम् ऐकान्त्येन व्यक्तं प्रजा न स्यादिति बोध्यम् । नःवेतावतापि सात्म्यस्य कस्मात् कारणत्वमिष्यते जीवस्यावक्रमस्येष्ट्यतामिति चेन्न । गर्भाणां सात्म्यस्य कारणत्वमन्तरेण सात्म्यजान्यपि यानि तानि न प्रादुर्भवन्ति ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—ननु कानि च तानि सात्म्यजानीत्यत आह—यानीत्यादि । गभस्य जातोत्तरकालं यानि तु सात्म्यजानि तानि सात्म्यतः सम्भवतो

यथा—आरोग्यमनालस्यमलोलुपत्वमिन्द्रियप्रसादः स्वरवर्णवीज-
सम्पत् प्रहर्षभूयस्त्वच्चेति सात्म्यजानि ॥ १६ ॥

रसजश्चायं गर्भः । न हि रसादृते मातुः प्राणयात्रापि स्यात्,
किं पुनर्गर्भजन्म । न चैवास्यासम्यगुपयुज्यमाना रसा गर्भ-

गर्भाशये जायमानस्यास्य च यानि सात्म्यजानि तान्यनुव्याख्यास्यामः । वीजस्य
सम्पत् शुक्रशोणितदोषाभावः । प्रहर्षभूयस्त्वं मैथुने दुःखशून्यसुखोत्कर्षः ।
तस्मात् सात्म्यजश्चायं गर्भो न त्वसात्म्यज इति ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—सात्म्यजत्वं स्थापयित्वा गर्भस्य रसजत्वं स्थापयति—रसज-
श्चेत्यादि । ननु कस्माद् रसजश्चायं गर्भे इत्यत आह—न हीत्यादि । प्राणयात्रा
प्राणयापना । मातुः प्राणयात्रां विना कथं गर्भस्य जन्मसम्भव इत्यभिप्रेत्याह—
किमित्यादि । तत्रापि रसोपयोगिस्त्रीपुरुषावभिप्रेत्य स्त्रीपुरुषाणां रसानुपयोगि-
त्वाभावेन सव्वषामेव सप्रजत्वापत्तिवारणाय श्रेष्ठरसापयोगस्य गर्भहेतुत्वे कल्पिते
श्रेष्ठरसाजादिमांसरसादिसेविभिन्नानां श्यामाकादिसेविनां निखिलेन
अनपत्यत्वं यदाशङ्कितं तन्न । कुत इत्यत आह—न चैवेत्यादि । अस्य
स्त्रीपुरुषोभयस्यासम्यगुपयुज्यमाना अश्रेष्ठा रसा नैव गर्भमभिनिर्व्वर्त्तयन्ति,
असम्यग्रससेविनां हि स्त्रीपुरुषाणां त्रयो दोषाः प्रकुपिताः शरीरमुपसपेन्तो न
यावत् शुक्रशोणितगर्भाशयोपघाताय सम्पद्यन्ते तावत् तद्वरसानुरूपगर्भजननाय
भवन्ति इति । असम्यग्रसोपयोगिनां शरीरं सर्पेन्द्रिरपि प्रकुपितौस्त्रभिर्दोषैरनुप-
हतशुक्रशोणितगर्भाशयानां सापत्यत्वम् । तदुपहतशुक्रशोणितगर्भाशयानान्तु

“असात्म्रसेविनश्च निखिलेनानपत्याः स्युः” इति पूर्व्वपक्षं परिहरति ; सात्म्रसेविनां पुनरित्या-
दिना तु ग्रन्थेन ‘असात्म्रसेविनामेकान्तेन प्रजा स्यात्’ इति यदुक्तम्, तत् परिहरति ; सन्निपति-
तानामिति व्यवायमापन्नानाम् । अत्र स्वरवर्णौ सात्म्रजत्वेनोक्तौ ; तेन द्वावप्यत्र कारणमिति
ज्ञेयम् ॥ १५।१६ ॥

चक्रपाणिः—प्राणयात्रापि स्थादिति गर्भाधारभूताया मातुरपि प्राणस्थितिरित्यर्थः । न चैव-
मसम्यगुपयुज्यमाना इत्यादिना, ‘असात्म्ररसोपयोगस्य गर्भोपघातित्वं’ दर्शयति ; असात्म्ररसोप-
योगिनां प्रभावेण जननं यत्, तदसात्म्रसेविप्रजाभवनन्यायतुल्यमिति नेह पुनर्दशितम् । समुदयो-

मभिनिर्व्वर्त्तयन्ति । न च केवलं सभ्यगुपयोगादेव रसानां
गर्भाभिनिर्व्वृत्तिर्भवति समुदायोऽप्यत्र कारणमुच्यते ॥ १७ ॥

यानि तु खल्वस्य गर्भस्य रसजानि यानि चास्य रसतः
सम्भवतः सम्भवन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः । तद् यथा—
शरीरस्याभिनिर्व्वृत्तिरभिवृद्धिः प्राणानुबन्धस्तृप्तिः पुष्टिरुत्साह-
श्चेति रसजानि ॥ १८ ॥

निरपत्यत्वमित्यस्मात् श्यामाकादुपयोगिनां न निखिलेनानपत्यत्वमिति । एव
छागादिश्रेष्ठरसोपयोगिनामैकान्त्येन प्रजा स्यादिति यदुक्तं तदपि न युक्तम् ।
कुत इत्यत आह—न च केवलमित्यादि । केवलं श्रेष्ठाजादिरसानामुपयोगादेव
गर्भाभिनिर्व्वृत्तिश्च न भवति जीवस्यानवक्रमात् । न हि केवलं रसज एवायं गर्भ
इत्युच्यते । किमुच्यते कारणमित्यत आह—समुदाय इत्यादि । तथा च
जीवस्यानवक्रमे श्रेष्ठरसोपयोगिनामपि न गर्भः स्यात् जीवावक्रमे तु स्यादित्यतो
हेतोरजादिश्रेष्ठरसोपयोगिनामेकान्तेन गर्भो न भवतीति बोद्धव्यम् । नन्वेवम्
अस्त्वात्मा कारणं कुतो रसः कारणमुच्यते इति चेन्न । रसं विना शरीराभि-
निर्व्वृत्त्यभिष्टद्धादीनां रसकार्याणां गर्भस्य जातोत्तरकालं गर्भाशये जाय-
मानस्य चासम्भवात् ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—ननु कानि रसकार्याणीत्यत आह—यानि त्वित्यादि । यानि
जातोत्तरकालं गर्भस्य रसजानि रसतः सम्भवतो गर्भाशये जायमानस्य यानि
च रसजानि तान्यनुव्याख्यास्यामः—तद् यथेत्यादि । शरीरस्याभिनिर्व्वृत्ति-
रुत्पत्तिः । शुक्रशोणितयोरपि रसजत्वात् । अभिवृद्धिः क्रमेण परिमाणवृद्धिर्दैर्घ्येण
स्थौल्येन च । प्राणानुबन्धः उत्तरोत्तरबलश्वासनिश्वासादिहेतुनुवृत्तिः ।
पुष्टिर्मध्यकालेऽपि दीर्घत्वाद्यभिवृद्धिं विनापि पोषणं शरीरस्य । इत्येवं प्रकारेण
रसजश्चैवायं गर्भो न त्वरसज इति ॥ १८ ॥

ऽप्यत्र कारणमित्यनेन तुल्यसभ्यग्रससेविनाच्चापत्यभवने कारणं धर्मादि दर्शयति । अभिनिर्व्वृत्तिः
अङ्गप्रत्यङ्गव्यक्तता । वृद्धिस्तु दैर्घ्येण वृद्धिः । प्राणानुबन्धः इति बलानुबन्धः । पुष्टिरुपचयः । उत्साहो
बलम् । 'इति'शब्दः प्रकारे । तेन एवंप्रकाराण्यान्यान्यपि वर्णादीनि रसजानीति दर्शयति । एवं
पूर्व्वत्रापि 'इति'शब्दो व्याख्येयः । यदा तु 'इति'शब्दश्च परिसमाप्त्यर्थः, तदाप्याविष्कृता
रसजानां परिसमाप्तिर्ज्ञेया । तेन अनाविष्कृता वर्णादयोऽपि रसजा लभ्यन्ते ॥ १७, १८ ॥

अस्ति खल्वपि सत्त्वमौपपादुकं यज्जीवस्पृक् शरीरेण * अभि-
संबन्धाति, यस्मिन्नपगमनपुरस्कृतै शीलमस्य व्यावर्त्तते, भक्ति-
विपर्ययस्यते, सर्वेन्द्रियाण्युपतप्यन्ते, बलं होयते, व्याधय आप्या-
यन्ते, यस्माद्धीनः प्राणान् जहाति, यदिन्द्रियाणामभिग्राहकश्च
मन इत्यभिधीयते, तत् त्रिविधमाख्यायते शुद्धं राजसं तामस-
ञ्चेति । येनास्य खलु मनो भूयिष्ठं तेन द्वितीयायामाजातौ

गङ्गाधरः—इति रसजलं गर्भस्य स्थापयित्वा सत्त्वजत्वं स्थापयति—
अस्तीत्यादि । न खल्वपि परलोकादेत्य सत्त्वं गर्भमवक्रामति इति यदुक्तं
तत्र । यस्मादस्ति खलु सत्त्वं मनोऽप्यौपपादुकमिति । कथमौपपादुकमित्यत
आह—यत् सत्त्वं जीवस्पृक् जीवात्मानं नित्यं स्पृशत् शरीरेणाभिसम्बन्धाति,
तद्विना हि जीवात्मनः शरीराभिसम्बन्धो न स्यात् । यस्मिन् सत्त्वे अप-
गमनं शरीरात् स्वनिर्गमनं, पुरोऽग्रे कृतं येन तस्मिन् आसन्नमरणस्यास्य शील
स्वभावो व्यावर्त्तते विपरीतो भवति, भक्तिर्भजनशीलता विपर्ययस्यते विपर्ययो
भवति । उपतप्यन्ते सर्वेन्द्रियाणि शक्त्यादिना हीयन्ते । यस्माद्धीनः प्राणी ।
तदिन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां स्वार्थग्रहणाय प्रेरकं यत् तन्मन इत्यभिधीयते ।
तत् त्रिविधमाख्यायते शुद्धं केवलसत्त्वात्मकं राजसं रजोगुणबहुलं तामसं
तमोगुणबहुलम् । इत्यस्मादस्ति खल्वपि सत्त्वमौपपादुकमिति । न तु न चास्ति
सत्त्वमौपपादुकमिति । अत्र तु नास्य किञ्चित् पौर्वदेहिकं स्यादविदितमश्रुत-
मदृष्टं वा स च किञ्चिदपि न स्मरतीति यदाशङ्कितं तदप्ययुक्तम् । कुत इत्यत
आह—येनास्येत्यादि । येन सत्त्वाद्यन्यतमेन गुणेनास्य मनुष्यस्य मनो भूयिष्ठं

चक्रपाणिः—अस्तीत्यादिना मनस औपपादुकमाक्षिप्तं समादधाति । ‘अपि’शब्दोऽवधारणे ।
अत्र च ‘यज्जीवं स्पृक्शरीरेणाभिसंबन्धाति’ इत्यादिना मनसो धर्मकथनमेवौपपादुकसाधनं भवति,
मनोव्यतिरेकेणैतद्व्यमानधर्माणामसिद्धेः । नित्यमात्मानं स्पृशतीति स्पृक् । शरीरमातिवाहिक-
शरीरम् । तेन स्पृक्शरीरेण कारणभूतेन जीवमात्मरूपमभिसंबन्धाति भोगायतनशरीरेणेति शेषः ।
आतिवाहिकशरीरसद्भावश्च ‘मृतैश्चतुर्भिः सहितः’ इत्यनेन प्रतिपादितः । किंवा ‘जीवमात्मानं
स्पृक्शरीरेण’ इति स्पर्शवता शरीरेण यन्मनोऽभिसंबन्धाति तदौपपादुकमस्तीति योजना । एवं
मन्यते—यदि मनोऽत्रात्मनः शरीरसम्बन्धे न स्वीक्रियते, तदा व्यापकत्वादात्मनः सर्वत्रवोप-
लब्ध्या भवितव्यम् । न च भवति । तथा यत्र स्पर्शवति शरीरे मनः प्रतिबद्धं भवति, तत्रैवायं

* जीवं स्पृक्शरीरेणेति चक्रः ।

सम्प्रयोगो भवति । यदा तु तेनैव शुद्धेन संयुज्यते तदा जाते-
रतिक्रान्तायाश्च स्मरति । स्मार्त्तं हि ज्ञानमात्मनस्तस्यैव मनसो-
ऽनुबन्धादनुवर्त्तते, यस्यानुवृत्तिं पुरस्कृत्य पुरुषो जातिस्मर
इत्युच्यते इति सत्त्वमुक्तम् ॥ १६ ॥

यानि खल्वस्य गर्भस्य सत्त्वजानि धानि चास्य सत्त्वतः

तद्गुणभूयिष्ठेन तेन मनसा द्वितीयायामाजातौ द्वितीयजन्मपर्यन्तं सम्प्रयोगः
अस्य मनुष्यस्य भवति । तद्गुणमनोऽनुवृत्तिद्वितीयजन्मपर्यन्तं भवति । यदा
तु तेनैव मनसा शुद्धेन केवलसत्त्वगुणात्मकेन संयुज्यतेऽयं पुरुषस्तदाति-
क्रान्ताया अतीतायाः पूर्वस्या अपि जातेर्जन्मनः स्मरति । स्मरतेः कम्पेणि
षष्ठी । न तु राजसेन न वा तामसेन मनसा यदि संयुज्यते । कुत इत्यत आह—
स्मार्त्तं हीत्यादि । हि यस्मादात्मनो ज्ञानं स्मार्त्तं स्मृत्या वर्त्तते । एतमेवार्थं
व्याकरोति । तस्यैव शुद्धसत्त्वात्मकस्य मनस आत्मनोऽनुबन्धादनुवर्त्तते । यस्य
ज्ञानस्यानुवृत्तिं पुरस्कृत्य अग्रे कृत्वा पुरुषो जातिस्मरः पूर्वजन्मस्मरणशील
इत्यभिधीयते इति । तस्मान्नास्य किञ्चित् पौर्वदेहिकं स्यादविदितमश्रतमदृष्टं
वा, स च किञ्चिदपि न स्मरतीति यदुक्तं तन्न । नन्वेवमस्त्वात्मनो गुणवतः
सत्त्वोद्रेकेण गर्भावक्रमो न तु सत्त्वसंप्रयोगादिति चेन्न, मनःकार्यार्थाणां शील-
शौचादीनामसम्भवात् ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—ननु कानि सत्त्वकार्यार्थानीत्यत आह—यानीत्यादि । जातोत्तर-

सुखादुत्पलभते । 'सृग्'विशेषणेन शरीरस्य सूत्रनखकेशादौ मनोगमनाभावादात्मनोऽनुपलब्धिं
दृशयति । अपगमनपुरस्कृत इति देहान्तरगमनापायमुखे । भक्तिरिच्छा । यस्माद्दीन इति मनसा
त्यक्तः । येनेति यथामूतेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा मनसा मनो भूयिष्ठमित्यभिप्रायः ।
द्वितीयायां वा जाताविति द्वितीयजन्मनि, जन्मान्तरे यादृशं मनः, तादृशमेव जन्मान्तरे प्रायो
भवतीत्यर्थः । केचित् तु, 'तेन न द्वितीयायाम्' इति पठन्ति । अत्रापि प्रायो द्वितीये जन्मनि
तुल्येन मनसा योगो न भवति, कदाचित् तु भवतीत्यर्थः । यदुक्तम्—'नास्य किञ्चित् पौर्व-
देहिकमविदितं स्याद्' इति, तत् पौर्वदेहिकं ज्ञानं कचिद् भवतीति दर्शयन्नाह—यदा त्वित्यादि ।
शुद्धेनेति विशुद्धसत्त्वगुणेन । तस्यैवेति वक्ष्यमाणेन यस्येत्यनेन सम्बध्यते । योनियन्त्र-
पीडायामपि हि उद्भूतेन तमसा विप्लुतं मनो नातिक्रान्तजन्मगतं स्मरति, यस्तूद्भूतसत्त्वसमसा
नाभिभूयते, स स्मरत्येवातिक्रान्तजन्मानुभूतमिति भावः । पुरस्कृत्येति कारणत्वेनावधार्यं ।
अयञ्च मनोधर्मसमूह इन्द्रियोपक्रमोऽपि पुनरिह प्रकरणवशादुच्यमानो न पुनरुक्तदोषमावहति ।

सम्भवतः सम्भवन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः । तद् यथा—भक्तिः शीलं शौचं द्वेषः स्मृतिर्मोहस्त्यागो मात्सर्यं शौर्यं भयं क्रोधस्तन्त्रोत्साहस्तैद्ययं माद्वयं गाम्भीर्यमनवस्थितत्वमित्येवमादयश्चान्ये ते सत्त्वजा विकारा यानुत्तरकालं सत्त्वभेदमधिकृत्योपदेक्ष्याम इति सत्त्वजानि । नानाविधानि तु खलु सत्त्वानि तानि सर्वाण्येकपुरुषे भवन्ति । न च भवन्त्येककालम् । एकन्तु प्रायोऽनुवृत्त्याह ॥ २० ॥

कालं यानि सत्त्वजानि यानि च जायमानस्य । शीलं शीलता । तैक्ष्ण्यं तीव्र-
स्वभावः । माद्वयं मृदुस्वभावः । गाम्भीर्यमचञ्चलत्वम् । उत्तरकालं महत्यां गर्भाव-
क्रान्त्यां शारीरे । ननु सत्त्वमुक्तं त्रिविधं शुद्धं राजसं तामसमिति । तत्
त्रिकमेवैकैकस्मिन् पुरुषे किमथवा प्रत्येकमित्यत आह—नानेत्यादि । एककालं
युगपत् । ननु यदेककालं न भवति शुद्धं राजसं तामसञ्च मनस्तर्हि कथं मनः-
संज्ञमुच्यते सत्त्वं रजस्तमश्चाख्यायताम् अथवा सत्त्वमयं, रजोमयं तमोमय-
श्चाख्यायतां त्रिविधमेव ततो भवति न तु नानाविधमित्यत आह—एकन्तु
इत्यादि । सत्त्वमेकं प्रायोऽस्य सत्त्वगुणादेकैकगुणबहुलत्वेनानुवृत्त्या सात्त्विकं
वा राजसं वा तामसं वाह । तस्मान्न खल्वपि परलोकादेत्य सत्त्वं गर्भ-
मवक्रामतीति न वाच्यम् ॥ २० ॥

यद्यपि सत्त्वस्य गर्भजनकत्वं साक्षान्नोक्तम्, तथापि सत्त्वस्य यदुपपादकत्वं गर्भं प्रति, तेनैव सत्त्वस्य
गर्भजनकत्वं प्रतिज्ञातं मन्तव्यम् । तेन 'यानि खल्वस्य गर्भस्य सत्त्वजानि' इत्यादिना गर्भे सत्त्वज-
भावकथनमुपपन्नमेव, गर्भकारणत्वकथनमपि च । सत्त्वस्योपपादकत्वभाषया कारणत्वं यदुक्तम्,
तददेहान्तरगमनरूपधर्म्मस्य गर्भकारणत्वातिरिक्तस्य प्रतिपादनीयम् । नानाविधानीति नानाविध-
सात्त्विकराजसतामसवृत्तिभिन्नानि । तान्येकपुरुषे भवन्तीत्यनेन एक एव पुरुषः कदाचिद्धर्म्म-
क्रियायां सात्त्विको भवति, कदाचित् कामचिन्तायां राजसः, कदाचित् मोहे तमोमय इति
दर्शयति । एकदैव सात्त्विकादयो धर्म्मा न भवन्ति, किन्तु पर्यायेण भवन्ति । ननु यदेकपुरुष
एव सर्वे सात्त्विकादयो भवन्ति, तत् कथमयं सात्त्विक इत्यादिद्यप्यपदेशा भवन्तीत्याह—
एकन्वित्यादि । प्रायोऽनुवृत्त्येति भूयिष्ठा यस्य सात्त्विका वृत्तयो भवन्ति स सात्त्विकः, यस्य राजस्यो
वृत्तयो भवन्ति स राजस उच्यते इत्यादि । एतदेव पूर्वमुक्तम्,—'यद्गुणञ्चाभीक्ष्णं पुरुषमनु-
वर्त्तते सत्त्वम्, तद्गुणमेवोपदिशन्ति बाहुल्यानुशयाद्' इति ॥ १९।२० ॥

एवमयं नानाविधानामेषां गर्भकराणां भावानां समुदाया-
दभिनिर्व्वर्त्तते गर्भः । यथा कूटागारं नानाद्रव्यसमुदायात्, यथा
वा रथो नानारथाङ्गसमुदायात् । तस्मादेतदवोचाम—मातृज-
श्चायं गर्भः पितृजश्चात्मजश्च सात्म्यजश्च रसजश्चास्ति च सत्त्व-
मौपपादुकमितीतिहोवाच भगवानात्रेयः ॥ २१ ॥

भरद्वाज उवाच । यद्ययं नानाविधानामेषां गर्भकराणामेव

गङ्गाधरः—अथोपसंहरणप्रतिज्ञातार्थमाह—एवमित्यादि । एवमुक्तप्रकारेण
अयं गर्भो नानाविधानां मातापित्रात्मसात्म्यरससत्त्वानां समुदायात्
समस्तादभिनिर्व्वर्त्तते न व्यस्तात् । अत्र दृष्टान्तमाह—यथेत्यादि । कूटागारं
जेन्ताकगृहम् । तस्मान्मात्रादिषट्कतो गर्भाभिनिर्व्वर्त्तनादेतद् वक्ष्यमाणं वयम्
अवोचाम । किमित्यत आह—मातृजश्चायमित्यादि । स्पष्टम् ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—अत्रापि भगवदात्रेयोक्ते प्रतिवचने सति पुनरपि भरद्वाजः
कुमारशिराः । स पूर्व्वप्रतिपक्षो भरद्वाज उवाच, किमिति प्राह—यद्ययमित्यादि ।

चक्रपाणिः—एवं मात्रादिकारणव्युत्पादनेन गर्भस्य समुदायप्रभवतां व्युत्पादितां दृष्टान्तेन
द्वयसाह—एवमयमित्यादि । कूटागारं वर्तुलाकारं गृहं जेन्ताकस्वेदप्रतिपादितम्, अन्ये तु
वस्त्रादिकृतं सञ्चारगृहं कूटागास्माहुः । अत्र प्रकरणे यद्यपि मात्रादीनां सर्व्वेषां समुदितानामेव
गर्भं प्रति कारणत्वम्, तथापि मातापित्रात्मसत्त्वानि विहाय सात्म्यरसयोरेव कारणत्वव्युत्पादने
यत् 'समुदायोऽप्यत्र कारणम्' इत्युक्तम्, तत्रैवं मन्यते—अत्र यथा मात्रादयश्चत्वारोऽवश्यं
गर्भप्रतिपादकभूताः, न तथा सात्म्यो रसो वा । येन शुक्रशोणितसत्त्वात्मसंसर्गादेव गर्भो भवति,
नावश्यं गर्भमेलके सात्म्यरसयोरपेक्षा, गर्भमेलकोत्तरकालं सात्म्यरसाभ्यां गर्भस्य पुष्ट्यादयो
जन्यन्ते । तेन सात्म्ये रसे चावश्यं समुदायमपेक्ष्यं दर्शयति । यत्रैव 'समुदायोऽप्यत्र कारणम्,
इत्युक्तम्, मात्रादयस्तु परस्परसमुदायमपेक्षमाणा अपि नावश्यं सात्म्यरससमुदायमादिगर्भमेलके-
ऽपेक्षन्त इति पुनस्तत्र समुदायापेक्षित्वं नोक्तम् । 'समुदायादेषां भावानाम्' इत्यनेन ग्रन्थेन,
यत् परस्परसमुदायापेक्षित्वं मात्रादीनां चतुर्णाम्, तदुक्तमेव । यद्यपि गर्भं प्रत्यविशेषेण
सात्म्यरसयोरपि कारणत्वम् 'सात्म्यजश्चायं रसजश्चायम्' इत्यनेनोक्तम्, तद् गर्भमेलकोत्तरकालं
कारणत्वेन, तथा मातापित्रोरपि विशुद्धशुक्रशोणितोत्पादहेतुतया पारम्पर्य्येण कारणत्वादिति
ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

चक्रपाणिः—पुनर्भरद्वाजः पृच्छति—यद्ययमित्यादि । कथं सन्धीयत इति कया परिपाट्या

भावानां समुदायादभिनिर्व्वर्त्तते गर्भः, कथमयं सन्धीयते ? यदि चापि सन्धीयते, कस्मात् समुदायप्रभवः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते ? मनुष्यश्च मनुष्यप्रभव उच्यते । तत्र चेदिष्टमेतद् यस्मान्मनुष्यो मनुष्यप्रभवः, तस्मादेव मनुष्यविग्रहेण जायते । यथा गौर्गोप्रभवः यथा चाश्वोऽश्वप्रभव इत्येवं यदुक्तमग्रे समुदायात्मक इति तदयुक्तम् । यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभवः कस्माज्जड़ान्धकुब्जकुब्रू मूकमिन्मिनवामनव्यङ्गोन्मत्तकुष्ठ-किलासिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा न भवन्ति ?

अयं गर्भ इत्यन्वयः । कथमयमित्यत्रापि गर्भ इत्यनुवर्त्तते । कथं केन प्रकारेणायं गर्भो हेतुसमुदायान्मिलतीत्यर्थः । तत्र सव्वदा सव्वेषामपत्यदर्शनाभावेन यदापत्योत्पत्तिहेतुकर्म परिणमति तदा मात्रादिहेतुसमवायः स्यात् । ततश्च यद्यपि सन्धीयते तर्हि कस्मात् समुदायप्रभवो मात्रादिषट्कप्रभवः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण मनुष्याकारेण जायते । तत्र यदि मनुष्यो मनुष्यप्रभव इत्यतो मनुष्यविग्रहेण जायते इति तर्हि कस्माच्च मनुष्यो मनुष्यप्रभव उच्यते । तत्र च मनुष्यो मनुष्यप्रभव इति वचने चेद् यदेतत्तिष्ठं भवञ्जिस्तत् किमित्यत आह—यस्मादित्यादि । मनुष्यप्रभव इति पितृरूपान्मनुष्यात् प्रभवो न तु मातृमनुष्यात् । अत्र दृष्टान्तो यथा गौरित्यादि । एवमुक्तप्रकारे सति तदयुक्तं मात्रादिषट्कसमुदायज इति वचनं यदुक्तं तदयुक्तम् । ननु कस्मात् तदयुक्तमित्यत आह—यदि चेत्यादि । तर्हि कस्मादित्यादि । कुब्रूः कुभाषी । मूको वाग्-रहितः । मिन्मिनः सानुनासिकवचनः । वामनो ह्रस्वः । मनुष्यप्रभवत्तान्मनुष्यविग्रहेण भवतु । मातापित्रनुरूपेण जडादिभ्यश्च जाताः कस्माज्जडादयः पितृसदृशरूपा न भवन्तीति विप्रतिपत्तिरेका ।

मिलतीत्यर्थः । मनुष्यविग्रहेण जायत इति मनुष्यजातौ कस्मान् मनुष्यविग्रहेणैव जायत इत्यर्थः । 'समुदायात्मकः' इति यदुक्तम्, तदयुक्तमित्यत्र मात्राद्यतिरिक्तजातिकथनेन तथा जातेरेव मनुष्यादिरूपाया बलवत्कारणत्वेन यथोक्तमात्रादिसमुदायप्रभवत्वं न युक्तमिति भावः । दूषणान्तरमाह—यदि चेत्यादि । जड़ो जड़बुद्धिः । मिन्मिनः सानुनासिकः । पितृसदृशरूपा इत्यत्र पितृशब्देन मातापितरौ ग्राह्यौ । कारणसदृशरूपत्वेन च चेन्मनुष्या भवन्ति, ते जडादिरूपकारणजाता अपि

अथात्रापि बुद्धिरेवं स्यात् स्वेनैवायमात्मा चक्षुषा रूपाणि वेत्ति, श्रोत्रेण शब्दान्, घ्राणेन गन्धान्, रसनेन रसान्, स्पर्शनेन स्पर्शान्, बुद्ध्या बोद्धव्यमित्यनेन हेतुना जडादिभ्यो जाताः पितृ-सदृशा भवन्ति । अत्रापि प्रतिज्ञाहानिदोषः स्यात् । एवमुक्ते ह्यात्मा सत्स्विन्द्रियेषु ज्ञः स्यात् असत्स्वज्ञः, यत्र चैतदुभयं सम्भवति ज्ञत्वमज्ञत्वञ्च स विकारप्रकृतिकश्चात्मा * निर्विकारश्च । यदि च दर्शनादिभिरात्मा विषयान् वेत्ति, निरिन्द्रियो दर्शनादि-

अपराश्चाह—अथात्रापीत्यादि । आत्मा स्वेनैवात्मन एव चक्षुरादिना रूपादीन् वेत्तीत्येवमेव रूपेण आत्मा जडेनैव स्वेन गभस्तेन जातो जड़ो भवतीतीष्टापत्तौ च मात्रादिसमुदायप्रभव इति प्रतिज्ञायाश्च हानिर्भवति । ननु कस्मात् पूर्वप्रकारेष्टापत्तौ प्रतिज्ञा हीयते इत्यत आह—एवमुक्ते ह्यात्मेत्यादि । जडादिभ्यः पितृभ्यो जाता जडादयो भवन्तीत्येवमुक्ते सति । हि यस्मात् सतसु वत्तमानेष्विन्द्रियेष्व्वात्मा तु ज्ञः स्यात् असत्स्विन्द्रियेष्वज्ञः स्यात्, तच्चापीष्टं चेत् तर्हि यत्रैतत् ज्ञत्वमज्ञत्वञ्चेत्युभयं सम्भवति, स चात्मा विकारप्रकृतिकश्च निर्विकारश्च भवतु । तत्रापि यदि चेत्यादि । तर्हि कारणसदृशत्वेन जडरूपाः स्युरिति भावः । अत्र जडादिबहुदाहरणकरणं पक्षस्य बहुदाहरणसिद्धत्वेन दृढत्वप्रतिपादनार्थम् । कृतं पूर्वपक्षसमाधानमाशङ्कते—अथात्रेत्यादि । स्वेनैवेति आत्म-कर्मोपाज्जितेनैव । तेन इन्द्रियाणि यस्मादात्मजान्युक्तानि, न तु मातापितृरूपमनुष्यजन्यानि, ततश्च पित्रोरिन्द्रियं प्रत्यकारणत्वे न तदिन्द्रियसदृशानीन्द्रियाण्यपेक्ष्यैव भवन्तीति भावः । स्वेनैवेत्यादि श्रोत्रादिभिरपि सम्बध्यते । जडादिभ्योजाता इत्यत्र आदिशब्दः प्रकारवाची । तेन कुञ्जकुष्ठ्यादीनां ग्रहणम् । कुञ्जत्वकुष्ठत्वाद्याधारभूतं हि शरीरं नात्मजम्, किन्तु माता-पितृजमेव । ततश्च कुञ्जादिजातस्य कुञ्जादिप्रसङ्गेनैवापकृतत्वं तदवस्थमेव । आशङ्कितं समाधानं दूषयति—अत्रापीत्यादि । प्रतिज्ञादोषः स्यादिति, 'आत्मा ज्ञः' इत्यादिना आत्मनो ज्ञत्व-प्रतिज्ञायाः, तथा 'निर्विकारः परस्वात्मा' इत्यादिना निर्विकारत्वप्रतिज्ञायाः कृताया दोषः स्यादिति भावः । असत्स्वज्ञ इत्यनेन कदाचिदज्ञत्वात् प्रतिज्ञातज्ञत्वम् व्याहृतम्, इन्द्रियाधीन-त्वेन ज्ञत्वमात्मनः पराधीनं सन्न वास्तवं स्यादिति भावः । यत्रेत्यादिना सविकारत्वं साधयति । ज्ञत्वपरित्यागेनाज्ञत्वे प्रकृतेरयथाभूतत्वेन विकारो भवतीति भावः । सविकार इति 'विकारवत्' इत्यर्थो मतुबलोपाज् ज्ञेयः । आत्मन इन्द्रियाधीनत्वेन ज्ञत्वे दूषणान्तरमाह—यदि चेत्यादि ।

* स विकारप्रकृतिकश्चात्मा इत्यत्र स विकारश्चात्मा इति चक्रवृत्तः पाठः ।

विरहादज्ञः स्यात् अज्ञत्वादकारणमकारणत्वाच्चात्मात्मेति वाग्-
वस्तुमात्रमेतद्वचनमनर्थकं स्यादितिहोवाच भरद्वाजः ॥ २२ ॥

आत्रेय उवाच । पुरस्तादेतत् प्रतिज्ञातं सत्त्वं जीवस्पृक्-
शरीरेण अभिसंबन्धातीति । यस्मात् तु समुदायप्रभवः सन्
स गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते मनुष्यो मनुष्यप्रभव इत्युच्यते
तद् वक्ष्यामः ॥ २३ ॥

भूतानां चतुर्विधा योनिर्भवति जराय्वण्डस्वेदोज्झिदः ।
तासां खलु चतसृणामपि योनीनामेकैका योनिरपरिसंख्येयभेदा
भवति भूतानामाकृतिविशेषापरिसंख्येयत्वात् । तत्र जरायु-
निरिन्द्रियत्वेनाबलानबलाच्च अकारणत्वमकारणत्वाच्चात्मात्मायं गर्भः स्यादिति,
तस्मात् मात्रादिसमुदायाद्गर्भो भवतीति प्रतिज्ञाहानिदोषः स्यात् । नन्वस्तु गर्भः
सोऽनात्मा निरिन्द्रियस्तु यः स्यादिति तु वाग्वस्तुमात्रमेतद्वचनमनर्थकं स्यात्
सेन्द्रियो निरिन्द्रियः सर्वः प्राणी सात्मा वस्तुत इतिहोवाच स कुमारशिरा
भरद्वाजः ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—अत्रापि विप्रतिपत्तावात्रेय उवाच । किमुवाचेत्यत आह—
पुरस्तादित्यादि ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—तद्वक्ष्याम इति यत् तदाह—भूतानामित्यादि । भूतानां
प्राणिनाम् । योनीनामपरिसंख्येयभेदेषु हेतुमाह—भूतानामाकृतीत्यादि ।
अज्ञत्वादकारणमिति, अज्ञत्वादकारणं शरीरप्रेरणादौ न कारणं स्यादित्यर्थः । अकारणत्वाच्च *
नात्मेति शरीरप्रेरणादौ बुद्धिनिष्पादेऽकारणत्वाद् या चेतनाचेतनपञ्चमूतातिरिक्ता चैतन्यधार्यात्म-
शब्दवाच्या इत्यर्थः । वाग्वस्तुमात्रमित्यर्थरहितशब्दमात्रमेतत् यदुच्यते—आत्मा स्वेन चक्षुषा
रूपं पश्यतीत्यादि ॥ २२ ॥

चक्रपाणिः—आत्रेयः समादधाति—पुरस्तादित्यादि । एतच्च 'कथमयं सन्धीयते' इत्यस्योत्तरम् ।
सत्त्वं शुक्लार्त्तवसन्धानकारणमित्यर्थः ॥ २३ ॥

चक्रपाणिः—भूतानामिति प्राणिनाम् । योनिर्जातिः । यद्यपि योनिशब्दः कारणवचनः,
तथापि जराय्वादिरूपयोनिजाता अपि जराय्वादय एवोच्यन्ते कार्ये कारणोपचारात् । आकृतिः
संस्थानम्, तस्या विशेषाः परस्परविसृष्टाकृतय एव नरकरितुरगादिरूपाः । सम्भावियोनिभेदं

* अज्ञत्वात् कालपूर्वशरीरप्रेरणाविति पाठान्तरम् ।

जानामण्डजानां प्राणिनामेतै गर्भकरा भावा यां यां
 योनिमापद्यन्ते तस्यां तस्यां योनौ तथातथारूपा भवन्ति ।
 तद् यथा—कनकरजतताम्रत्रपुसीसान्यासिच्यमानानि वै तेषु
 तेषु मधूच्छिष्टविम्बेषु * । तानि यदा मनुष्यविम्बमापद्यन्ते
 तदा मनुष्यविग्रहेण जायन्ते । तस्मात् समुदायप्रभवः सन्
 स गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते मनुष्यो मनुष्यप्रभव इत्युच्यते
 तदुयोनित्वात् ॥ २४ ॥

तत्र चतसृषु योनिषु चतुषु वा जरायवादियोनिजेषु मध्ये जरायुजानां
 प्राणिनामण्डजानाञ्च प्राणिनां न तु स्वेदजानामुद्भिज्जानाञ्च गर्भकरा गर्भ-
 कारकाः शुक्रशोणितादयो भावा यां यां मनुष्यगोगजाश्वखरादिकां योनिम्
 आपद्यन्त, तस्यां तस्यां मनुष्यगोगजाश्वखरादिकायां योनौ तथातथारूपा
 मनुष्यगोगजाश्वखरादिरूपा भवन्ति । ननु केन प्रकारेण तथातथारूपा
 भवन्तीत्यत आह—तद् यथेत्यादि । त्रपुरत्र वज्रम् । तेषु तेषु मनुष्यगोगजाश्व-
 खरादिरूपेषु मधूच्छिष्टविम्बेषु मधुमलनिर्मितविग्रहाकरेषु आसिच्यमानानि
 द्रुतकनकादीनीव तथातथारूपा भवन्ति । एतच्च भाष्यरूपेण विवृणोति—
 तेष्वित्यादि । तेषु मनुष्यगोगजाश्वखरादिविम्बेषु मध्ये मनुष्यविम्बं
 मधुमलनिर्मितमनुष्यविग्रहाकरं कनकादीन्यापद्यन्ते तदा मनुष्यविग्रहेण
 जायन्ते आसिच्यमानानि द्रुतकनकादीनीति शेषः । तस्मात् मनुष्यविम्बरूप-
 योनिम् आपन्नत्वात् । तदुयोनित्वात् मनुष्यविग्रहाकरविम्बत्वात् ॥ २४ ॥

दर्शयित्वा योग्यानुकारो भवति, तदाह—तत्रेत्यादि । गर्भेत्यादि । गर्भकरा भावाः
 शुक्रादयः । मधूच्छिष्टविग्रहेष्विति सिक्थकेन मृत्तिकायां निर्मितसञ्चक रूपविग्रहेषु । मनुष्य-
 विम्बमिति मनुष्याकारं सिक्थककृतसञ्चकम् । कनकादिबहुद्रव्योदाहरणम्, यथा कनका-
 दीनां बहूनामपि मनुष्यसञ्चकसिक्थकस्थानां मनुष्याकृतिजनकत्वम्, तथा शुक्रादीनामपि
 बहूनां मनुष्ययोनिपतितानां मनुष्यविग्रहकर्तृत्वमिति साधर्म्योदाहरणाथम् । समुदायात्मकः
 सन्निति यद्यपि समुदायजन्यः, तथापि योनिरूपकारणमहिम्ना स्वयोनिसदृश एव भवति, नान्य-
 योनिसदृशः । न च कारणधर्मः पर्य्यनुयोगमर्हति । तेन शुक्रादिसमुदायोऽपि कारणं भवति,
 मातापितरौ विशेषेण गर्भस्य सजातीयत्वे कारणं भवत इति न कदाचित् क्षतिः । तदुयोनित्वा-
 दिति विशेषेण मनुष्यस्य कारणत्वात् ॥ २४ ॥

यच्चोक्तं यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभवः कस्मान्न जड़ादिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा भवन्तीति । तत्रोच्यते यस्य यस्य ह्यङ्गावयवस्य बीजे बीजभाग उपतप्तो भवति, तस्य तस्याङ्गावयवस्य विकृतिरुपजायते, नोपजायते चानुप-
तापात् तस्मादुभयोरुपपत्तिरपि । अत्र सर्वस्य चात्मजानीन्द्रि-
याणि तेषां भावाभावहेतुर्देवम्, तस्मान्नैकान्ततो जड़ादिभ्यो
जाताः पितृसदृशरूपा भवन्ति ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—द्वितीयदोषमुद्धरति—यच्चोक्तं यदि चेत्यादि । तस्य सिद्धान्तमाह—तत्रोच्यते इत्यादि । हि यस्मात् । यस्य यस्याङ्गावयवस्येत्यादि । तस्मात् तत्तदवयवबीजे बीजाभागानुपतापानुपतापाभ्यामङ्ग-
विकृत्यविकृतिजननात् तदुभयोपपत्तिर्विकृताविकृतयोरुभयोरुपपत्तिरपि भवति । अत्र विकृताविकृतोभयोपपत्तौ च सर्वस्य पुरुषस्यात्मजानीन्द्रियाणि । तेषामिन्द्रियाणां भावाभावहेतुर्विकृताविकृतसद्भावाभावानां हेतुर्देवं पूर्वजन्म-
कृतं कर्म तस्मादिन्द्रियाभावभावयोर्देवस्य हेतुत्वात् एकान्ततो जड़ादिभ्यो
जाताः पितृसदृशरूपा न भवन्ति । तस्मात् यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभवः
कस्मान्न जड़ादिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा भवन्तीति न वाच्यम् ॥ २५ ॥

चक्रपाणिः—बीज इति शुक्रशोणिते । बीजस्याङ्गप्रत्यङ्गनिर्वर्तको भागो बीजभागः । उभयोप-
पत्तिरप्यत्रेति पितृसदृशा भवन्ति न भवान्त चेत्यर्थः । आत्मजानीति आत्मप्रतिबद्धकर्मजानि ।
भावाभावहेतुर्देवमिति इन्द्रियभावे इन्द्रियजनकं शुभम्, इन्द्रियाभावे चाशुभं देवं हेतुरित्यर्थः ।
उपसंहरति—तस्मादित्यादि । एवं मन्यते—मनुष्यबीजं हि प्रत्यङ्गबीजभागसमुदायात्मकं स्वसदृश-
प्रत्यङ्गसमुदायरूपपुरुषजनकम् । आत्मजानि इन्द्रियाणि च भोगसाधनानि आत्मप्रतिबद्धकर्मा-
धीनानि । तेन पिता यदि कुष्ठपि भवति, बीजं न दुष्टं भवति कुष्ठान्धत्वगादिजनकम्, ततो
निष्कुष्ठान्येव त्वगादीन्यनुपतप्तत्वगादिवीजात् सदृशानि जायन्ते, यदा त्वतिवृद्धकुष्ठतया पित्रो-
र्वीजमपि कुष्ठजनकदोषदुष्टं भवति, तदा दुष्टत्वगादिवीजभागात् कुष्ठदुष्टैव त्वग् जायते । यदुक्तम्,—
“स्त्रीपुंसयोः कुष्ठदोषाद् दुष्टशीणितशुक्रयोः । यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्” इति । एवं
कुष्ठिनो यदि हेतुबलाद् बीजे कुष्ठजनको दोषो भवति, तदा कुष्ठिनोऽपि कुष्ठवदपत्यं भवति ।
अन्धत्वादाविन्द्रियोपघातरूपे, दुर्देवमेव कारणम् । तच्चान्धापत्येऽप्यवश्यमस्ति । तेन यदान्धे-
ऽपत्येऽप्येवं पितृपूषघातकमशुभं भवति, तदा काकतालीयन्यायादन्धजातोऽप्यन्धो इत्यते । एवं
कुष्ठजादौ जड़दौ च न्याख्येयम् ॥ २५ ॥

न चात्मा सत्स्विन्द्रियेषु ज्ञोऽसत्सु वा भवत्यज्ञः । न ह्यसत्त्वः
कदाचिदात्मा । सत्त्वविशेषाच्चोपलभ्यते ज्ञानविशेष इति ॥ २६

भवन्ति चात्र ।

न कर्तुरिन्द्रियाभावात् कार्यज्ञानं प्रवर्तते ।

यैः क्रिया वर्तते या तु * सा विना तैर्न वर्तते ॥

गङ्गाधरः—अथात्मा सत्स्विन्द्रियेष्वित्यादिना यदुक्तं तदपि न वाच्यम्
कुत इत्यत आह—न चेत्यादि । न चाज्ञो भवत्यात्मेत्यन्वयः । कुतोऽसत्-
स्विन्द्रियेष्वत्मा नाज्ञो भवतीत्यत आह—न ह्यसत्त्व इत्यादि । कदाचिदपि
काले आत्मा हि यस्मान्नासत्त्वो मनोऽनुबन्धरहितो न भवति । तर्हि किं
सर्व्वदा सत्त्वरूपः सत्त्ववानित्यत आह—सत्त्वविशेषाच्चेति । यदा यदा
यादृशसत्त्ववान् आत्मा भवति तदा तदा तस्मादेव सत्त्वविशेषाज् ज्ञानविशेष उप-
लभ्यते तस्यात्मन इति । वृक्षाद्यचेतनेऽपि ह्यात्मान्तश्चेतनोऽभ्यन्तरज्ञ इति
सूचितम् ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—तथाविधार्थं दर्शयति वेदप्रमाणेन—भवन्ति चात्रेत्यादि । न
कर्तुरित्यादि । इन्द्रियाभावात् कर्तुः कार्यज्ञानं न प्रवर्तते इति । तर्हि किम्
इन्द्रियसद्भावेन कार्यज्ञानप्रवर्तने कर्तुः कार्यक्रियाभिनिवृत्तिः स्यादित्यत
आह—यैरित्यादि । यैर्हेतुभिर्या क्रिया वर्तते तैर्हेतुभिर्विना सा न वर्तते इति ।

चक्रपाणिः—या चाज्ञत्वप्रसक्तिरात्मन्युक्ता, तत्राह—न चेत्यादि । इन्द्रियभावे तथेन्द्रिया-
भावेऽपि नित्यं ज्ञानवानेवात्मा इति प्रतिज्ञार्थः । न ह्यसत्त्वः कदाचिदित्यत्र 'हि'शब्दो हेतौ ।
तेन यस्मात् सर्व्वदा समनस्क एवात्मा । तेन बाहेरिन्द्रियाभावेऽप्यन्तःकरणमनोयोगात् नित्यमात्मा
मनःकरणको ज्ञानवानेवायमित्यर्थः । यत्त्वेतद् बाह्यविषयगतं ज्ञानम्, तत् सत्त्वस्थेन्द्रियाधिष्ठान-
विशेषाद् भवति । तेन इन्द्रियाभावे इन्द्रियजन्यं विशिष्टं ज्ञानं न भवति । यत् तु केवल-
मनोजन्यमात्मज्ञानम्, तद् भवत्येव सर्व्वदा । तस्माद् यन्नित्यभावि मनःसन्निधिमात्रजन्यमात्म-
ज्ञानम्, तत् सदैवास्ति ॥ २६ ॥

चक्रपाणिः—न चास्य ज्ञानजननशक्तिः पराहता भवतीत्याशयेनाह—न कर्तुरित्यादि । कार्य-
ज्ञानमिति कार्यप्रवृत्तिजनकबाह्यविषयज्ञानम् । तेन निर्व्विषयं ज्ञानमात्मन इन्द्रियामावे भवतीति

* या क्रिया वर्तते भावैरिति चक्रसम्मतः पाठः ।

जानन्नपि मृदोऽभावात् कुम्भकृन्न प्रवर्तते ।

शृणुया * वेदमध्यात्ममात्मज्ञानबलं महत् ॥

इन्द्रियाणि च सङ्क्षिप्य मनः संगृह्य चञ्चलम् ।

प्रविश्याध्यात्ममात्मज्ञः स्वे ज्ञाने पर्यवस्थितः ॥

सर्वत्र विहितज्ञानः सर्वभावान् परीक्षते ।

गृह्णीष्व वेदमपरं भरद्वाज विनिर्णयम् ॥

निवृत्तेन्द्रियवाक्चेष्टः सुप्तः स्वप्नमतो यदा ।

विषयान् सुखदुःखे च वेत्ति नाज्ञोऽप्यतः स्मृतः ॥

ननु कस्मादिन्द्रियसद्भावेन कर्तुः कार्यज्ञानप्रवृत्तौ न क्रियाभिनिवृत्तिः इत्यत आह—जानन्नपीत्यादि । कुम्भकृत् सेन्द्रियो जानन्नपि कुम्भं कर्तुं मृदोऽभावात् मृत्तिकाया अभावात् न च कुम्भं कर्तुं प्रवर्तते प्रभवति । इत्थञ्चात्मा यद् यदिन्द्रियवान् भवति तत्तदिन्द्रियकार्यज्ञानवान् भवतीति । तथाचाध्यात्मम् आत्मानमधिकृत्य वेदं शृणुयाः वेदमाहात्मज्ञानबलं महदिति । आत्मनो ज्ञानमेव बलं महद्बलम् । नन्वात्मज्ञानबलं कुतो भवतीत्यत आह—इन्द्रियाणीत्यादि । श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि शब्दश्रवणादितः सङ्क्षिप्य निवर्त्य चञ्चलं नानाविधविषयाभिलाषि मनः स्वार्थचिन्त्याचिन्त्यादितः संगृह्य निवर्त्य अध्यात्ममात्मनि अधिकृत्य स्वे ज्ञाने आत्मज्ञाने प्रविश्यात्मज्ञः पर्यवस्थितः सर्वतोभावेनावस्थितः सन् सर्वत्र चराचरे विहितज्ञानः कृतज्ञानः सन् सर्वज्ञः सन् सर्वभावान् चराचरान् परीक्षते विजानीते । इत्युक्तवात्रेयः स्वगुरुभरद्वाजसिद्धान्तनिदर्शनवेदं दर्शयति—गृह्णीष्वेत्यादि । निवृत्तेत्यादि । निवृत्ताः श्रोत्रादिपञ्चबुद्धीन्द्रियाणि वाक् चेष्टा यस्य स सुप्तः स्वप्नसूचयति । भावैरित्यत्र 'यैः' इति शेषः । वर्तते उत्पद्यते । अत्रैव दृष्टान्तमाह—जानन्नपीत्यादि । घटं कर्तुं जानन्नपीत्यादि योज्यम् । मृदो मृत्तिकाया अभावात् । आत्मनो ज्ञत्वे साधनान्तरमाह—श्रूयतामित्यादि । आत्मानमधि अध्यात्मम्, तद्भवमध्यात्मम् । आत्मनो ज्ञानस्य बलमात्मज्ञानबलम् । सङ्क्षिप्येति विषयेभ्यो व्यावर्त्य, मनः सङ्क्षिप्येति मनोऽप्यात्मव्यतिरिक्तविषयान् निगृह्य । चञ्चलमिति स्वभावः । स्वे ज्ञान इति आत्मज्ञाने । सर्वभावान् परीक्षत इति विनापीन्द्रियैः समधिबलादेव यस्मात् सर्वज्ञो भवति, तस्माज्ज्ञस्वभाव एव निरिन्द्रियोऽप्यात्मा ।

नात्मा ज्ञानादितैः चैको ज्ञातुं किञ्चित् प्रवर्त्तते * ।

न हेतुको वर्त्तते भावो वर्त्तते नाप्यहेतुकः ॥

तस्माज्ज्ञः प्रकृतिश्चात्मा द्रष्टा कारणमेव च ।

सर्वमेतद् भरद्वाज निर्णीतं जहिसंशयम् ॥ २७ ॥

वस्थां गतः विषयान् सुखदुःखे च वेत्ति । एतच्चोदाहरणप्रदर्शनमात्रं तेन अपिशब्दात् सुषुप्तिमापन्नोऽपि सुखमात्रं वेत्ति । समाध्यवस्थायामात्मानञ्च वेत्तीत्यतोऽपि हेतोर्वात्माऽज्ञो न स्मृतः । ननु समाध्यवस्थायामपि किमात्मा नाज्ञो भवति इत्यत आह—नात्मा ज्ञानादित्यादि । ज्ञानादिते एकः केवल आत्मा ब्रह्मरूपः किञ्चिज्ज्ञातुं न प्रवर्त्तते ज्ञानाभावात् किमपि ज्ञातुं कर्त्तुं वा प्रभवति । ननु कस्मान्न ज्ञातुं प्रवर्त्तते न वा कर्त्तुं मित्यत आह—न हेतुक इत्यादि । एको भावो हि यस्मान्न सर्वावस्थायां वर्त्तते अहेतुकश्च भावो नापि वर्त्तते । भवतीति भावः उत्पत्तिशीलः, उत्पत्तिश्च सतो ह्यवस्थान्तरगमनं तस्मात् तेजोऽबन्नादिः सर्वो भावः सहेतुकस्तथा च वैकारिकाद्यहङ्कारयोगेण केवलस्यात्मनो विश्वरूपाद्यवस्थागमनं जन्मोच्यते स्वयमेव तथाभूतत्वात् । तथाभूतश्चात्मा भाव एव द्रव्यमध्ये पठितः, न हेतुको वर्त्ततेऽनादिरपि नाप्यहेतुकः तस्माज्ज्ञः प्रकृतिश्च महदादीनां, न तु विकारः जवाकुसुमादिप्रतिविम्बविम्बित-विमलस्फटिकोपलवत् सूर्य्यकरनिशाकरकरतिमिरापरक्तगगनवद्वा वैकारिकाद्यहङ्कारादिविम्बितो ह्यात्मा द्रष्टा न तु भोक्ता सर्वजगतां कारणमेव, केवलस्वात्मा मुक्तः स्वयम्भुवि भगवति हिरण्यगर्भे लीनो भवति, सोऽपि परमव्योमरूपाव्याकृतदेही बृहत्पुरुषः परः पुरुषस्तदतिरिक्तकेवल-

अपरमपि लौकिकं निरिन्द्रियस्य ज्ञानसद्भावोदाहरणमाह—गृह्णीष्वेत्यादि । स्वप्नगतान् स्वप्नदर्शनावस्थायां प्राप्ताम् । आत्मज्ञानविषयज्ञानयोर्विशेषमाह—आत्मेत्यादि । आत्मज्ञानात् नित्यात् विना । किञ्चिज्ज्ञानं विषयजम् । एकमसहायम् । न वर्त्तते इन्द्रियादिकारणरूपसहायं विना नोत्पद्यते । आत्मज्ञानञ्च नित्यमेव साङ्ख्येऽप्युक्तम्,—“चिच्छक्तिपरिणामिनी” इत्यादिना “आत्मनः” इत्यन्तेन । अत्रोपपत्तिमाह—न हेतुको वर्त्तते भाव इति । भाव उत्पत्तिधर्मा एकः सन् कारणरहितः सन् न वर्त्तते । तेनोपपद्यते । तथा भावः कारणजन्यत्वे सत्यपि अहेतुक इति अकर्त्तृको न वर्त्तते, किन्तु कुम्भकाराधिष्ठितान्येव मृच्चक्रादीनि प्रवर्त्तन्ते । तस्माद्विषयज्ञानान्यपि इन्द्रियमनोऽयैस्तथा चात्मना जन्यन्त इति भावः । उपसंहरति—तस्मादित्यादि । अत्र चात्मनो

* आत्मज्ञानादिते चैकं ज्ञानं किञ्चिज्ज्ञानं वर्त्तते इति चक्रधृतः पाठः ।

तत्र श्लोकौ ।

हेतुर्गर्भस्य निर्वृत्तौ वृद्धौ जन्मनि चैव यः ।

पुनर्व्वसुमतिर्या च भरद्वाजमतिश्च या ॥

प्रतिज्ञा प्रतिषेधश्च विशदश्चात्मनिर्णयः ।

गर्भावक्रान्तिमुद्दिश्य खुड्डीकां संप्रकाशितम् * ॥ २८ ॥

इत्यग्निवेशकृतै तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतै शारीरस्थाने खुड्डीका-

गर्भावक्रान्तिशारीरं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ब्रह्मभागस्याधुना सर्गस्थितौ सद्भावो नास्तीति सर्व्वसम्मतम् । न हेतुको वर्त्तते भावो वर्त्तते नाप्यहेतुक इति । अत एवाह—सर्व्वमेतदित्यादि । जहि-संशयमिति जहिस्तम्भ इत्यादिवत् समासः ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः—अथाध्यायसंग्रहार्थमाह—तत्रेत्यादि । हेतुरित्यादि स्पष्टम् ॥ २८

अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि । इति खुड्डीकेत्यादि ।

इति वैद्य श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ शारीर-स्थानजलपाख्ये चतुर्थस्कन्धे खुड्डीकागर्भावक्रान्ति-शारीरजलपाख्या तृतीयशाखा ॥ ३ ॥

ज्ञत्वाज्ञत्वं प्रसक्तोपपादितम् । सविकारत्वमात्मनः नित्यज्ञानबल * साधनेन परिहृतमिति न पृथक् परिहृतम् । भरद्वाजशब्देनेह नात्रेयगुरुरुच्यते, किन्तु अन्य एव भरद्वाजगोत्रः कश्चित् । तेन संशयच्छेदनमात्रेयेणोपपन्नमेव ॥ २७ ॥

चक्रपाणिः—संग्रहे हेतुशब्दो गर्भादिषु जन्मान्तेषु सम्बध्यते । प्रतिज्ञानिषेधो भरद्वाजकृतो ज्ञेयः । तत्साधनञ्च यदात्रेयस्य, तद् विशदश्चात्मनिर्णयः इत्यनेनोक्तम् । 'तद्' इति सामान्येन मात्रादि प्रत्ययमर्षयन्नपुंसकम् ॥ २८ ॥

इति चरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्व्वेददीपिकायां चरकतात्पर्य्यटीकायां

शारीरस्थाने खुड्डीकागर्भावक्रान्तिशारीरं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

* तत् प्रकाशितमिति चक्रः ।

* नित्यज्ञानवत्त्वसाधनेन इति पाठान्तरम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो महती गर्भावक्रान्तिशारीरं व्याख्यास्यामः,
इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

यतश्च गभः सम्भवति यस्मिंश्च गर्भसंज्ञा यद्विकारश्च गर्भो
यया चानुपूर्व्याभिनिर्वर्तते कुक्षौ यश्चास्य वृद्धिहेतुर्यतश्च
अस्याजन्म भवति यतश्च जायमानः कुक्षौ विनाशं प्राप्नोति यतश्च
कार्त्स्न्येनाविनश्यन् विकृतिमापद्यते तदनुव्याख्यास्यामः ॥ २ ॥

मातृतः पितृत आत्मतः सात्म्यतो रसतः सत्त्वत इत्येतैभ्यो

गङ्गाधरः—अथ गभस्य कारणानां विनिश्चयानन्तरं गर्भसंज्ञादिज्ञानार्थं
महतीं गर्भावक्रान्तिं शारीरमारभते—अथात इत्यादि । ऊर्द्धात् परलोकादेत्य
गर्भत्वेनाव जीवलोके क्रम्यते आत्मनेति गर्भावक्रान्तिः । तामधिकृत्य कृतं शारीर-
मिति तद्धितलुकि युक्तवद्व्यक्तिवचने । अस्य महत्त्वं यतो गर्भसम्भवः यस्मिंश्च
गर्भसंज्ञा यद्विकारश्च गर्भो यया चानुपूर्व्याभिनिर्वर्तते गर्भः कुक्षावित्येव-
मादुःपदेशवत्त्वात् । पूर्वार्ध्यायस्य यतो गर्भसम्भवस्तस्यैव प्रपञ्चमात्रेण
खुड्ढाकलमेतदपेक्ष्य । अन्यच्च सर्वं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—यतश्चेत्यादिकाः प्रतिज्ञाता व्याख्यातुमारभ्यन्ते । यतश्च गर्भः
सम्भवतीति प्रतिज्ञार्थं व्याचष्टे ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—मातृत इत्यादि । तस्य गर्भस्य यतो यतो मात्रादितः सम्भवत-
स्तान् मातृजादीनवयवान् त्वक् च लोहितञ्चेत्यादिना मातृजानवयवान्,
केशश्मश्रूनखेत्यादिना पितृजान्, तासु तासु योनिष्वत्पत्तिरित्यादिनात्मजान्,
आरोग्यमनालस्यमित्यादिना सात्म्यजान्, शरीराभिनिवृत्तिरभिवृद्धिः

चक्रपाणिः—खुड्ढीकागर्भावक्रान्तिप्रपञ्चत्वान्महत्या गर्भावक्रान्तेरनन्तरमभिधानम् । यत इति
यतः कारणात् । यद्विकार इति यन्मय इत्यर्थः । ययानुपूर्व्या येनानुक्रमेणेत्यर्थः । कार्त्स्न्येन
अविनश्यन्निति मरणमगच्छन्निति ॥ १।२ ॥

चक्रपाणिः—‘मातृतः’ इत्यादिना ‘सम्भवति’ इत्यन्तेन चोक्तञ्च मातृजादय एव प्रोक्ता इति
वाक्यार्थः फलति । अयञ्च वाक्यार्थो यद्यपि पूर्वार्ध्याय एवोक्तः ‘मातृजश्चायम्’ इत्यादिना, तथापि

भावेभ्यः समुदितैभ्यो गर्भः सम्भवति । तस्य ये येऽवयवा यतो यतः सम्भवतः सम्भवन्ति, तान् विभज्य मातृजादीन् अवयवान् पृथक् पृथगुक्तमग्रे । शुक्रशोणितजीवसंयोगे कुक्षिगते गर्भसंज्ञा भवति । गर्भस्त्वन्तरीक्षवाय्वग्नितोयभूमिविकारश्चेतनाधिष्ठानभूतः । एवमनयेव युक्त्या पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मको गर्भश्चेतनाधात्वधिष्ठानभूतः । स ह्यस्य षष्ठो धातुरुक्तः ॥ ३ ॥

इत्यादिना रसजान्, भक्तिः शीलं शौचमित्यादिना सत्त्वजान् विभज्य विभागशो निर्दिश्य, अग्रे खड्गीकागर्भावक्रान्तौ । इति यतश्च गर्भः सम्भवतीति प्रतिज्ञातार्थो व्याख्यातो भवति । अथ यस्मिंश्च गर्भसंज्ञा तदनुव्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञातार्थो व्याख्यातुमाह—शुक्रेत्यादि । कुक्षिगते गर्भाशयगते । सुश्रुतेऽयुक्तं—शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसम्मूर्च्छितं गर्भं इत्युच्यते इति । इति यस्मिंश्च गर्भसंज्ञेति प्रतिज्ञातार्थो व्याख्यातो भवति । अयं गर्भस्तु यद्विकारस्तदनुव्याख्यास्याम इति यत् प्रतिज्ञातं तद् व्याख्यायते—गर्भस्त्वित्यादि । अन्तरीक्षादिपञ्चभूतविकारोऽयं गर्भस्तत्रान्तरीक्षमेकविधम् अकर्मात्मकत्वात् । सक्रियत्वात् तु वाय्वादीनि स्वस्वरूपाद्विरूपमूर्तीनि षोडशविधानि—तत्रात्मजानि चत्वारि, वाय्वादीनि अमिश्राणि पूर्व्वकृतकर्मफलानुबद्धानि । मातृजानि चत्वारि, पितृजानि चत्वारि, रसजानि चत्वारि, इति पाञ्चभौतिकानि द्वादश मिश्राणि । चेतनाधिष्ठानभूत इति आत्मनो विकाराभावादात्माधिष्ठानभूत एव न त्वात्मविकार इत्यर्थः । उपसंहरन्निममथमाह—एवमनयेत्यादि । स हीत्यादि । हि यस्मात् स चेतनः क्षेत्रज्ञ आत्माऽस्य

प्रश्नक्रमविशुद्धपुनरोधात् पुनरिह कृतः । येन प्रथमं कारणम्, तदनु कार्यरूपो धर्मोऽभिधेय इति क्रमेण प्रश्नः शोभते । यत् तु “शुक्रशोणितसंसर्गमन्तर्गर्भाशयगतम्” इत्यादिना, ‘गर्भोऽभिनिर्व्वर्त्तते’ इत्यन्तेनोक्तम्, तत्र अयमसौ ‘गर्भ’शब्दाभिधेयोऽर्थ इति नाभिहितमेव । तेन न ‘गर्भसंज्ञा’भिधेयार्थव्याकरणं पुनरुक्तमेव । कुक्षिगत इति कुक्ष्येकदेशगतगर्भाशयगते । संयोग इति सम्यग्योगे । तेन जीवस्यातिवाहिकक्षरीरेण योगः संगृह्यते, न त्वात्मनो व्यापकत्वेन यो योगो गर्भजनकः । एवंभूतसंयोगो यद्यपि कुक्षावेव भवात्, तथापि सिद्धमेवार्थं शिष्यं प्रतिपादयितुं ‘कुक्षिगते’ इति पदं कृतम् । गर्भस्त्वित्यादि । गर्भारम्भकाण्यपि सूत्र्यादीनि परित्यज्यान्तरिक्षमादौ कृत्

यया चानुपूर्व्याभिनिर्वर्तते कुक्षौ तदनुव्याख्यास्यामः ।
 गते पुराणे रजसि, नवे चावस्थिते, पुनः शुद्धस्नातां स्त्रियमव्या-
 पन्नयोनिशोणितगर्भाशयाभृतुमतीमाचक्ष्महे । तथा सह
 तथाभूतया यदा पुमानव्यापन्नबीजो मिश्रीभावं गच्छति
 तस्य हर्षोदीरितः परः शरीरधात्वात्मा शुक्रभूतोऽङ्गादङ्गात्
 जीवस्य षष्ठो धातुस्तः, पञ्च चान्तरीक्षादयो धातवः । इत्येतत्षड्धातु-
 सम्भवस्तु गर्भः । इति यद्विकारश्च गर्भस्तदनुव्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञातार्थं
 व्याख्यातो भवति ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—अथ यया चानुपूर्व्या गर्भोऽभिनिर्वर्तते कुक्षौ तदनुव्याख्या-
 स्याम इति प्रतिज्ञातार्थं स्मारयति—यया चानुपूर्व्येत्यादि । गते पुराणे
 रजसीत्यादि । पुराणे क्रमेण मासेन सञ्चितं रजः पुराणमुच्यते, तस्य प्रवृत्त्या
 गतेऽतीते त्रिरात्रान्ते चतुर्थे दिने नवे नूतने रजसि अवस्थिते पुनः शुद्धस्नाताम्
 ऋतुस्नाताम् अव्यापन्नयोनिमव्यापन्नशोणितामव्यापन्नगर्भाशयां । योनिव्यापदः
 शोणितदोषा गर्भाशयदोषाश्च वक्ष्यन्ते । तथाभूतया अव्यापन्नयोनिशोणित-
 गर्भाशयया तया स्त्रिया सह अव्यापन्नबीजोऽप्रदुष्टशुक्रः पुमान् । शुक्रदोषाश्च
 वक्ष्यन्ते योनिव्यापदध्याये । मिश्रीभावं मैथुनम् । तस्यर्तुमत्या स्त्रिया सह
 संसर्गं गच्छतः पुंसो मैथुनजहर्षोदीरितः प्रेरितः परः श्रेष्ठश्चरमः शरीर-

वक्ष्यमाणभूतग्रहणानुरोधात् । वक्ष्यति हि—“योऽन्तरिक्षं पूर्वतरमन्येभ्यो गुणेभ्य उपादत्ते”
 इत्यादि । चेतनाधिष्ठानभूत इति आत्मनो भोगायतनस्वरूप इत्यर्थः । ‘चेतना’शब्देन आत्मोच्यते ।
 किंवा ‘भूत’शब्दः सादृश्ये, चेतनाधिष्ठानमिव शरीरमित्यर्थः । न तु परमार्थतो निराश्रयस्यात्मनो
 भोगायतनत्वव्यतिरेकेण शरीरमाश्रयो भवति । अनया युक्त्यति अनया भूतविकाररूपया योजनया
 पञ्चमहाभूतसमुदायात्मको भवति, अनया युक्त्या कतिधापुरुषीयोक्तश्चतुर्विंशतिको भवति, तथा
 मातृजादिरूपचिन्तया मात्रादिसमुदायात्मको भवतीत्यर्थः । न चैतेषां पक्षाणां विरोधोऽस्ति ।
 यतः मातृजादिव्यपदेशेऽपि पञ्चमहाभूतविकारत्वमविरुद्धमेव, येन मातृजादयोऽप्यस्य महाभूत-
 विकारा एव । उक्तं हि—“रसात्ममातापितृसम्भवानि । भूतानि विद्यात् दश षट् च देहे” इति ।
 चतुर्विंशतिकत्वेऽपि च पञ्चमहाभूतात्मकरूपतैव तत्र प्रपञ्चिता । स हीत्यादि—अस्येति गर्भस्य ॥ ३

चक्रपाणिः—गत इति निवृत्ते । पुराण इति ऋतुकालातिक्रमसञ्चिते । नवे चावस्थित इति
 वचनेन नवेऽप्यनवस्थिते गर्भकारणत्वं नास्तीति दर्शयति । शुद्धस्नातामित्यनेन शुद्धस्नातैव स्त्री
 गम्या, नास्नाता, अशुद्धत्वादिति दर्शयति । ‘स्त्यायत्यस्यां गर्भं इति ‘स्त्री’ । अनेन वक्ष्या-

सम्भवति । स तथा हर्षभूतेनात्मनोदीरितश्चाधिष्ठितबीजधातुः पुरुषशरीरादभिनिष्पद्योदितेन पथा गर्भाशयमनुप्रविश्यार्त्तवेन संसर्गमेति ।

तत्र पूर्वं चेतनाधातुः सत्त्वकरणो गुणग्रहणाय पुनः धात्वात्मा शारीरधातुरूप आत्मा पूर्वजन्मन्यात्मकृतदिष्टानुप्रविष्टशुक्रभूतः शुक्राख्योऽङ्गादङ्गान्तरे तदङ्गादङ्गान्तरे क्षरितः सम्भवति । सुश्रुतेऽप्युक्तं—सौम्यं शुक्रमार्त्तवमाग्नेयमितरेषामप्यत्र भूतानां सान्निध्यमस्त्यगुना विशेषेण परस्परोपकारात् परस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च । तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायुरुदीरयति । ततस्तेजोऽनिलसन्निपाततः शुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चार्त्तवेनेति । स तथेति तथर्त्तुमत्या स्त्रिया सह संसर्गगतस्य पुंसो मैथुनजहर्षभूतेनात्मना उदीरितः प्रच्युतश्चाधिष्ठितबीजधातुः पितृयानेन सोमलोकगतो दिष्टरूपं बीजं ततः प्रत्यागतं पुनः । अधिष्ठितं यं धातुं सोऽधिष्ठितबीजश्चासौ धातुश्चेत्यधिष्ठितबीजधातुः । कर्त्तरि क्तः । स परः शरीरधात्वात्मा शुक्रभूतः पुरुषशरीरादभिनिष्पत्योदितेनोक्तेन पथा योनिरन्ध्रेण गर्भाशयमनुप्रविश्याऽप्रदुष्टेन नवेनार्त्तवेन संसर्गमेति । सुश्रुतेऽप्युक्तं—ततोऽग्नीषोमसमयोगात् संसृज्यमानो गर्भो गर्भाशयमनु प्रतिपद्यते । इति ।

तथा प्रकारेणार्त्तवेन संसृष्टे शुक्रे सति कथं गर्भः स्यादित्यत आह—तत्रेत्यादि । तत्र तथाविधरूपेणात्तवसंसृष्टशुक्रे चेतनाधातुरात्मा सत्त्वकरणो मनःकरणः सूक्ष्मशरीरेणाभिसंबद्धेन मनसा करणेन वेगवान् गुणग्रहणाय निरस्यति । ऋतुमतीमित्यत्र प्रशंसायां मतुप् । तथा सहेति तथा स्त्रिया । तथाभूत्येति तादृगृत्युक्त्या । हर्षः प्रीतिविशेषः । तेनोदीरितः प्रेरितः । पर इति सारः, किंवा परकालोत्पन्नः परः । शुक्रं हि सर्वधातुभ्यः परमुत्पद्यते । शरीरधात्वात्मा इति शरीरधातुरूपः । शुक्रभूत इति शुक्रस्वरूप एवाङ्गादङ्गात् सम्भवति व्यज्यते । तेन नाङ्गेभ्यः शुक्रमुत्पद्यते, किन्तु शुक्ररूपतयैव स्थितं व्यज्यते । वचनं हि—“सर्वत्रानुगतं देहे शुक्रम्” इति । हर्षभूतेनेति हर्षरूपेणात्मना उदीरितश्चाधिष्ठितश्चेत्यनेन, उदीरणकाले तथा निःसरणकालेऽपि हर्षमयाधिष्ठानं शुक्रस्य गर्भाशयप्राप्तिकारणं दर्शयति—यदि शुक्रप्रवृत्तिकाले पुरुषो हर्षरहितः स्यात्, न तदा सम्यक् शुक्रप्रवृत्तिः तथा वेगविधातान्न गर्भाशयप्रवृत्तिर्भवति । बीजरूपो धातुर्वीजधातुः शुक्रमिति । संसर्गं सम्यङ्मूर्च्छनम् ।

सत्त्वं मनः करणं यस्य स सत्त्वकरणः । आत्मा निष्क्रियत्वेन क्रियावता मनसा यत् कार्यं करोति, तच्च कार्यं मनसा क्रियमाणमप्यचेतनेन चेतनावत् आत्मन एवोच्यते । वचनं

प्रवर्त्तते । स हि हेतुः कारणं निमित्तमक्षरं कर्त्ता मन्ता
बोधयिता बोद्धा द्रष्टा धाता ब्रह्मा विश्वकर्म्म विश्वरूपः पुरुषः
प्रभवोऽव्ययो नित्यो गुणी ग्रहणं प्राधान्यमव्यक्तं जीवो ज्ञः
प्रकुलश्चेतनावान् प्रभुश्च भूतात्मा चेन्द्रियात्मा चान्तरात्मा चेति ।
स गुणोपादानकालेऽन्तरीक्षं पूर्व्वतरमन्येभ्यो गुणोभ्य उपादत्ते ।

इच्छाद्वेषप्रयत्नमुखदुःखबुद्धिस्मृतिधृतिग्रहणाय वायुनाभिप्रेर्यमाणः प्रवर्त्तते
तत्रार्त्तवसंसृष्टशुक्रं गर्भाशयं प्रविश्यावतिष्ठते । अस्य चार्त्तवसंसृष्टशुक्र-
प्रवर्त्तनेन च बीजधर्म्मणः सूक्ष्मदेहस्यापि नित्यानुबन्धस्य प्रवृत्तिरुक्ता भवति ।
उक्तं ह्यतुल्यगौत्रीये—भूतानि चलारि तु कर्म्मजानि यान्यात्मलीनानि विशन्ति
गर्भे । स बीजधर्म्मा ह्यपरापराणि देहान्तराण्यात्मनि याति याति ॥ इति । ननु
तदप्रदुष्टार्त्तवसंसृष्टशुक्रं चेतनाधातुः को यो गुणग्रहणाय पूर्व्वं प्रवर्त्तते इत्यत
आह—स हीत्यादि । स चेतनाधातुर्हि यस्मात् हेतुः सर्व्वकर्म्मसु हेतुर्हि
पूर्व्ववर्त्ती । ननु स निष्क्रियः कथं हेतुः स्यादित्यत आह—कारणमिति ।
कास्यतीति कारणं प्रयोजकः, स्वयं किञ्चिदपि न करोति सत्त्वादींस्तु कुर्व्वतः
प्रेरयति । अत एव निमित्तम् । नन्वस्य हेतुः क इत्यत आह—अक्षरं न
क्षरतीत्यक्षरम् । अनादेस्तस्य हेतुर्नास्तीति भावः । अत एव कर्त्ता । ननु
सत्त्वादिः क्रियाकारकः कथं न कर्त्ता इत्यत आह—मन्तेति । मतिमान्
मननशील इत्यर्थः । ननु मननन्तु सत्त्वं करोति कथं मन्ता स्यादित्यत आह—
बोधयितेति, सत्त्वादिकांश्चेतयिता । ननु स्वयं किं न बुध्यते इत्यत
आह—बोद्धेति । ननु तर्हि किं क्रियाः कारयति फलं न भुङ्क्ते इत्यत
आह—द्रष्टेति । क्रियाद्रष्टा न तु क्रियाकर्त्ता क्रियाफलभोक्ता वा, अत एव
धाता ब्रह्मेत्यादिपर्यायवाच्यः । प्रकुल इति प्रगतः कुलं वंशं प्राप्तः स प्रकुलः ।
प्रभुः शक्तिमान् । भूतात्मा भूतानां प्राणिनामात्मा स्वप्नावस्थस्तैजसाख्य आत्मा,
इन्द्रियात्मा इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनामात्मा स्वस्वक्रियाहेतुः । अन्तरात्मा
सुषुप्तिस्थानः प्राज्ञः । एनं विना हि न गर्भनिर्म्माणं सम्भवतीति पूर्व्वमयं प्रवर्त्तते ।

हि—“चेतनावान् यतश्चात्मा ततः कर्त्ता निरुच्यते ।” गुणग्रहणायेत्यत्र ‘गुण’शब्देन, गुण-
गुणिनोरभेदोपचारात् गुणवन्ति भूतान्युच्यन्ते । किंवा गुणोऽप्रधानम्, प्रधानञ्चात्मा, तद्-
गुणविरिक्तानि च भूतानि गुणाः । कस्मादात्मा भूतानि गृह्णात्यप्रधानरूपाणीत्याशङ्क्यामात्मनः
प्राधान्यव्यापकान् पर्यायानाह—स हीत्यादि । न क्षरतीत्यक्षरम् । गुणी भूतरूपगुणवानित्यर्थः ।

यथा प्रलयात्यये सिसृक्षुर्भूतान्यक्षरभूतः सत्त्वोपादानं *
 पूर्वतरमाकाशं सृजति, ततः क्रमेण व्यक्ततरगुणान् धातून्
 वाय्वादींश्चतुरः ; तथा देहग्रहणेऽपि प्रवर्त्तमानः पूर्वतर-
 माकाशमेवोपादत्ते, ततः क्रमेण व्यक्ततरगुणान् धातून्
 वाय्वादींश्चतुरः । सर्वमपि तु खल्वेतद् गुणोपादानमण्णा
 कालेन भवति ॥ ४ ॥

नन्वयमात्तवसंसृष्टे शुक्रे पूर्वं प्रवर्त्तमानः किं कुरुते इत्यत आह—स इत्यादि ।
 स हेत्वादिपर्यायवाच्यश्चेतनाधातुः सत्त्वकरणः पूर्वमात्तवसंसृष्टशुक्रे प्रविष्टो
 गुणग्रहणाय प्रवर्त्तमानः गुणोपादानकाले सत्त्वं रजोबाहुल्येन विकुर्वन् रजो-
 बहुलेन तेन अन्येभ्यो गुणिभ्यो वाय्वादिभूतेभ्यः पूर्वतरं पूर्वतममन्तरीक्षं
 शब्दगुणवदप्रतीघातलक्षणं स्वसहचरबीजधर्मसूक्ष्मदेहस्थाकाशं निष्क्रियं
 संसृज्य सरूपमेव शब्दगुणमप्रतीघातलक्षणमाकाशमुपादत्ते सृजति । अत्र
 दृष्टान्तमाह—यथेत्यादि । प्रलयात्यये प्रलयावसाने भूतानि प्राणिनः
 सिसृक्षुरक्षरभूतो ब्रह्मा नारायणाख्यः सुप्तोत्थितः प्रतिबुद्धः पूर्वं सत्त्वं
 मनः सदसदात्मकं सृष्ट्वा सत्त्वोपादानं तन्मनःप्रकृतिकं पूर्वतरमाकाशं सृजति ।
 ततः क्रमेणेत्यादि स्पष्टम् । नन्वेवमन्तरीक्षादिभूतोपादानं कियद्भिः
 कालैरित्यत आह—सर्वमपि खित्यादि । एतदन्तरीक्षादिपञ्चभूतरूपेण
 शब्दादिगुणोपादानमणुना परमाणुकालेन भवत्यात्मन इति ॥ ४ ॥

गृह्णाति भूतानीति ग्रहणम् । एतैः पर्यायैरात्मनोऽभिधेयस्येतरपदार्थोपकार्यत्वेनाश्रयत्वं प्रसिद्धं
 दर्शयते । पूर्वतरं प्रथममेव । अन्येभ्यो गुणेभ्य इति वाय्वादिभ्यः । अत्र गर्भे भूतग्रहणक्रमे
 दृष्टान्तमाह—यथेत्यादि । प्रलयस्य महाप्रलयस्यात्यये इति सर्ग इत्यर्थः । सिसृक्षुरिति स्रष्टु-
 मिच्छुः । भूतानि आकाशादीनि । सत्त्वोपादान इति मनःकरणः । महाप्रलये हि विकारस्य
 प्रकृतौ लयात् प्रकृतिपुरुषावेव परमव्यक्तरूपौ तिष्ठतः । ततश्च सर्गारम्भे प्रकृतेर्महदादिः प्रपञ्च
 उत्पद्यते क्रमेण । तत्र प्रथममाकाशमुत्पद्यते, ततो वाय्वादीनि व्यक्तानीति सांख्यसिद्धान्तः ।
 आकाशस्य जन्यत्वं सांख्यमतेनैव ज्ञेयम् । देहग्रहणेऽपीति गर्भस्वरूपग्रहणेऽपीति । उपादत्त
 इति शुक्रशोणितगतमाकाशमाकाशमयतथा स्वीकरोति । व्यक्ततरगुणानिति आकाशमेकगुणमपेक्ष्य
 शब्दस्पर्शगुणो वायुर्व्यक्ततरः, तमपेक्ष्य शब्दस्पर्शरूपगुणं तेजोव्यक्ततरमित्यादि । अथञ्च भूत-

स तु सर्वगुणवान् गर्भत्वमापन्नः प्रथमे मासि संमूर्च्छितः

गङ्गाधरः—एवं सर्वगुणवान् गर्भत्वमापन्नः सन् वक्ष्यमाणक्रमेणान्नमय एष स्थूलश्चतुर्विंशतिधातुकः पुरुषो भवति । उक्तञ्चैवं तैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मानन्दवल्याम्—तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः-सम्भूतः, आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नोरापः, अद्यः पृथिवी, पृथिव्या ओषधयः, ओषधीभ्योऽन्नम्, अन्नाद् रेतः, रेतसः पुरुषः, स एवात्र यः पुरुषोऽन्नरसमयः । तस्येदमेव शिरोऽयं दक्षिणः पक्षोऽयमुत्तरः पक्षोऽयम् आत्मा इदं पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति । अन्नाद्वा प्रजा जायन्ते, याः काश्च पृथिवीं श्रिताः । अथान्नेन जीवन्ति अथैनदपि यन्तः । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठं, तस्मात् सर्वोऽपि धमुच्यते । सर्वं वै ते अन्नमाप्नुवन्ति, येऽन्नं ब्रह्मोपासते । अन्नाद् भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते । अद्यतेऽस्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते । तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तरात्मा प्राणमयस्तेनैव पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्राण एव शिरो व्यानो दक्षिणः पक्षः अपान उत्तरः पक्ष आकाश आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति । प्राणं देवा अनुप्राणन्ति मनुष्याः पशवश्च ये । प्राणो हि भूतानामायुस्तस्मात् सर्वायुषमुच्यते । सर्वमेव त आयुयेन्ति ये प्राणं ब्रह्मोपासते । प्राणो हि भूतानामायुस्तस्मात् सर्वायुषमुच्यते । तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मात् प्राणमयादन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । तेनैव पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिर ऋग्दक्षिणः पक्षः सामोत्तरः पक्ष आदेश आत्मा अथर्वान्निरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति । यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन ॥ तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैव पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः । तस्य श्रद्धैव शिर ऋतं दक्षिणः पक्षः सत्यमुत्तरः पक्षो योग आत्मा महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति । विज्ञानं यन्नं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च । विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्मज्येष्ठमुपासते । विज्ञानं

ग्रहणक्रम आगमसिद्ध एव, नात्र युक्तित्वाविधा हृदयङ्गमास्ति । एतच्च भूतग्रहणं लघुनैव कालेन भवतीति दर्शयन्नाह—सर्वमित्यादि ॥ ४ ॥

ब्रह्म चेद्वेद तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हिक्ता सर्वान् कामान्
 समश्नुते । तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मा-
 द्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध
 एव । तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्रियमेव शिरो मोदो
 दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्ष आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष
 श्लोको भवति । असन्नेव भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति
 ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः । तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य
 इति । आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यनेन ख्यापितं हिरण्मयः पुरुषः
 एतस्मात् पञ्चमात् कोषात् परः षष्ठः कोष इति । तथा च । तस्माद्वा एतस्मा-
 दानन्दमयादन्योऽन्तर आत्मा हिरण्मयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष
 पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः । तस्यान्नमेव
 शिर आपो दक्षिणः पक्षस्तेज उत्तरः पक्ष सद्ब्रह्मगायत्री शक्तिरात्मा ।
 असद्ब्रह्मशक्तिः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति । हिरण्मये परे
 कोषे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद् यदात्मविदो
 विदुः ॥ असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत । तदात्मानं स्वयमकुरुत
 तस्मात् तं सुकृतमुच्यते ॥ तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति । यद्वै तत्
 सुकृतं रसो वै सः । रसं हेत्रवायं लब्धवानन्दीभवति । को हेत्रवान्यात् कः
 प्राण्याद् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष हेत्रवानन्दयतीति । इति
 तद्वेतुलव्यपदेशाद्विरण्मयः पुरुषोऽप्यानन्दः सद्ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । स आनन्दो
 ब्रह्मेति व्यजानादित्युक्तमत आनन्दमयत्वमिति । समाधौ सुषुप्तौ चैष
 यमानन्दयति स आनन्दतीत्यानन्द आत्मानन्दमयस्यात्माऽभिहित इति ।
 अथ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेः
 आपोऽद्ध्यः पृथिवी, पृथिव्या ओषधयः, इत्येतं वेदं स्मृत्वा मनुखाच । तस्य
 सोऽहनिशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते । प्रतिबुद्धश्च सृजति मनः सदसदात्मकम् ।
 मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया । आकाशं जायते तस्मात् तस्य शब्दं
 गुणं विदुः ॥ आकाशात् तु विकुर्वाणात् सर्व्वगन्धवहः शुचिः । बलवान्
 जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः ॥ वायोरपि विकुर्वाणाद्विरोचिष्णु
 तमोनुदम् । ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत् तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ज्योतिषश्च विकुर्वाणा-
 दापो रसगुणाः स्मृताः । अद्ध्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः ॥
 इति द्वितीयादिकल्पे यद्वा अव्यक्तं नामात्मा स एवैष आदित्यो नारायणो

सर्वधातुकलुषीकृतः ॥ खोटभूतो भवत्यव्यक्तविग्रहः सदसद्व-

नाम ब्रह्मात्मा एतस्मान्मनो विक्रियमाणमाकाशं ससज्जति द्वितीयादिकल्पे
पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशमनोऽहङ्कारमहान्त इत्यष्टौ प्रकृतय आत्मा नवमी प्रकृति-
रिति भगवद्गीतायामुक्तम्—भूमिरापोऽनिलो वह्निः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ अपरेयं महाबाहो जीवभूता सनातनी ।
मूलप्रकृतिरुद्दिष्टा ययेदं धार्यते जगत् ॥ इति । एतच्चोक्तम् । मातृजश्चायं गर्भ
इत्यादिना, मात्रादिजानि पञ्चभूतानि मनोऽहङ्कारो महानात्मा चेति नव
प्रकृतयः । स्थूलपुरुषस्य चतुर्विंशतिकस्य दशेन्द्रियाण्यर्थाश्च पञ्चेति पञ्चदशात्म-
शब्देन संगृहीतानीति चतुर्विंशतिः प्रकृतयस्तत्र विकृतिभूताः षोडश प्रकृतयः
प्रकृतिभूता अष्टौ प्रकृतय इति । इत्थं गर्भत्वमापन्नः प्रथमे मासि सम्मूर्च्छितः
स्यात् । सुश्रुते च—“सौम्यं शुक्रमातृवमाग्नेयमितरेषामप्यत्र भूतानां सान्निध्य-
मस्त्यणुना विशेषेण परस्परपकारात् परस्परानुग्रहात् परस्परानुपवेशाच्च । तत्र स्त्री-
पुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायुरुदीरयति ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युत
योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चातृवेन ततोऽग्नीषोमसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भो
गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते । क्षेत्रज्ञो वेदयिता स्पृष्टा घ्राता द्रष्टा श्रोता रसयिता पुरुषः
स्पर्ष्टा गन्ता साक्षी धाता वक्ता योऽसावित्येवमादिभिः पर्यायवाचकैर्नामभि-
रभिधीयते दैवसंयोगादक्षयोऽव्ययोऽचिन्त्यो भूतात्मना सहान्वक्षं सत्त्वरज-
स्तमोभिर्देवासुरैरपरैश्च भावैर्वायुनाभिप्रेर्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते ।
तत्र शुक्रबाहुल्यात् पुमानातृवबाहुल्यात् स्त्री साम्यादुभयोर्नपुंसकमिति । ऋतुस्तु
द्वादशरात्रं भवति दृष्टार्तवः । अहृष्टार्तवाप्यस्तीत्येके” इत्यारभ्य “तत्र प्रथमे मासि
कललं जायते । द्वितीये शीतोष्णानिलैरभिप्रपच्यमानानां महाभूतानां सङ्घातो
घनः सञ्जायते । यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री चेत् पेशी, नपुंसकञ्चेद्वर्द्धमिति ॥”

तथा चात्र प्रथमे मासि प्रथमतः शुक्रशोणितयोः सम्यङ्मेलनं ततः
सर्वधातुकलुषीकृतः । सर्वेषां शुक्रगणां शोणितगानामात्मगानाञ्च रस-
गानाञ्च धातूनां वाय्वादीनां भूतानामकलुषभावः कलुषभावः क्रियते स्म
इत्याविलीकृतो भवति । ततोऽनन्तरन्तु खोटभूतः स्त्यानरूपः श्लेष्मवद्
भवति । तदा लव्यक्तविग्रहः पिण्डाद्याकाराव्यक्तिसमसद्भूताङ्गावयवः सत्-

चक्रपाणिः—सर्वधातुकलनीकृत इति अव्यक्तसर्वधातुतया । कलनीकृतः । ‘धातु’शब्देन
च भूतान्बुध्यन्ते । किंवा रसादिधातुबीजानि । खोटः श्लेष्मा । तेन खोटभूत इति श्लेष्मभूत

* सर्वधातुकलनीकृतः इति चक्रधृतः पाठः ।

भूताङ्गावयवः । द्वितीये मासि घनः सम्पद्यते पिण्डः पेश्यवर्बुदं वा । तत्र घनः पुरुषः, स्त्री पेशी, अवर्बुदं संपुंसकम् । तृतीये मासि सर्वेन्द्रियाणि सर्वाङ्गावयवाश्च यौगपदेनाभिनिर्वर्तन्ते । तत्रास्य केचिदङ्गावयवा मातृजादीनवयवान् विभज्य पूर्वमुक्ता यथावत् । महाभूतविकारप्रविभागेन त्विदानीमस्य तांश्चैवाङ्गावयवान् कांश्चित्, पर्यायान्तरेणापरांश्चानुव्याख्यास्यामः ॥ ५ ॥

सूक्ष्मदेहस्थाङ्गावयवः असत्स्थूलदेहभावाङ्गावयवः एतदुभयभूताङ्गावयवरूपः इत्येवं कललं प्रथमे मासि पूर्णं सति भवति । ततो द्वितीये मासि स गर्भत्वमापन्नो घनः कठिनः स्यात् । स च त्रिविधः पिण्डः पेशी वाप्यवर्बुदं वा । तत्र घनः पिण्डो ग्रन्थ्याकारश्चेत् पुरुषो भवति । पेशी चेत् स्त्री भवति । अवर्बुदं वर्तुलाकारश्चेन्नपुंसकमिति । अथ तृतीये मासि इत्यादि । अभिनिर्वर्तन्ते इति तृतीयमासस्य पूर्वार्द्धे हस्तपादशिरसां पञ्च पिण्डका अभिनिर्वर्तन्तेऽङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च सूक्ष्मो भवति । शेषार्द्धे तु सर्वाङ्गेन्द्रियाणि सर्वाङ्गावयवाश्च व्यक्तास्मभा भवन्तीत्यर्थः । चतुर्थमासस्य पूर्वार्द्धे प्रव्यक्ततररूपेण भवन्ति इत्यभिप्रायभेदेन तृतीये मासि सर्वेन्द्रियाणि सर्वाङ्गावयवाश्च यौगपदेनाभिनिर्वर्तन्ते इति स्वयमस्मिंस्तन्त्रे लिखितवान् । सुश्रुतस्तु “तृतीये हस्तपादशिरसां पञ्च पिण्डका निर्वर्तन्तेऽङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च सूक्ष्मो भवतीति । चतुर्थे सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरो भवति । गर्भहृदयप्रव्यक्तभावात् चेतनाधातुरभिव्यक्तो भवति । कस्मात् तत्स्थानत्वात् । तस्माद् गर्भश्चतुर्थे मास्यभिप्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति । द्विहृदयाश्च नारीं द्वैहृदयिनीमाचक्षते” इति लिखितवान् । तत्रास्येत्यादि । तत्र सर्वेन्द्रियसर्वाङ्गावयवेषु मध्येऽस्य गर्भस्य केचित् त्रगादय एवाङ्गावयवाः पूर्वं खुड्डीकागर्भावक्रान्तिशरीरे, इदानीन्तस्य गर्भस्य महाभूतविकारप्रविभागेन

इत्यर्थः । अव्यक्तविग्रह इत्यस्य विवरणम्—सदसद्भूताङ्गावयव इति विद्यमानाविद्यमानाङ्गावयव इत्यर्थः । अङ्गानाञ्च वीजरूपतया स्थितत्वे सत्त्वम्, अव्यक्तभावाच्चासत्त्वम् । किञ्च सदसद्भूताङ्गावयवो घनः सम्पद्यते इति योजना । घनः कठिनः । पिण्डो ग्रन्थ्याकारः । पेशी दीर्घमांसपेश्याकारः । अवर्बुदं वर्तुलोन्नतम् । अङ्गानि शिरःप्रभृतीनि तदवयवाश्चेत्यङ्गावयवाः । यौगपदेनेतिवचनेन “कुमारस्य शिरः पूर्वमभिनिर्वर्तते” इत्यादिवक्ष्यमाणान्येकैकीयमतानि निषेधयति । यौगपदेन हि सर्वाङ्ग-

मातृजादयोऽप्यस्य महाभूतविकाराः, तत्रास्याकाशात्मकं
शब्दः श्रोत्रं लाघवं सौक्ष्म्यं विवेकश्च * । वाय्वात्मकं स्पर्शः
स्पर्शनं रौक्ष्यं प्रेरणं धातुव्यूहनं चेष्टाश्च शारीर्यः ।
अग्न्यात्मकं रूपं दर्शनं प्रकाशः पक्तिरौष्ण्यश्च । अवात्मकं रसो
तांश्चैवाङ्गावयवान् त्वगादीन् पर्यायान्तरेण नामान्तरेणापरांश्चाङ्गावयवाननु-
व्याख्यास्यामः ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—तत् किमित्याह—मातृजादयोऽपीत्यादि । मातृजास्त्वगादयो
येऽङ्गावयवाः खड्गदीकायामुक्तास्तत्र त्वगादिषु ये शब्दलाघवसौक्ष्म्यशुषिरादयस्तत्
सर्वं शौणितिकाकाशात्मकम् । एवं पितृजाश्च येऽङ्गावयवाः केशश्मश्रूनत्वादय
उक्तास्तेषु च ये शब्दलाघवसौक्ष्म्यविवेकास्तत् सर्वं पितुः शुक्रगाकाशात्मकम् ।
एवमात्मजाश्च येऽङ्गावयवा इन्द्रियादय उक्तास्तेषु मध्ये श्रोत्रेन्द्रियं स्वर-
विशेषश्चात्मजाकाशात्मकम् । वाय्वात्मकमित्यादि । चक्षारि त्वगिन्द्रियादीनि
वाय्वाद्यात्मकानीन्द्रियाणि तत्र स्पर्शने स्पर्शश्चक्षुषि रूपः, रसने रसो, घ्राणे
गन्धश्च वाय्वाद्यात्मकाः । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि चात्मजपञ्चभूतात्मकानि तेषु
लाघवादीनि च सात्म्यजाश्च ये त्वारोग्यादयस्तेषु मध्ये इन्द्रियप्रसादस्तु य
उक्तस्तत्र श्रोत्रेन्द्रियप्रसादः सात्म्यरसगाकाशात्मकः । तथा रसजा ये
शरीराभिनिवृत्त्यभिवृद्धी उक्ते, तयोः शब्दलाघवसौक्ष्म्यशुषिराभिनिवृत्त्यभि-
वृद्धी, एतद्द्वयं रसगताकाशात्मकम् । एवं सत्त्वजा ये भक्त्यादयस्तेषु यथा-
सम्भवं शब्दादिगाम्भीर्यादिकं सत्त्वकार्यमिति केचित् । एवं वाय्वात्मक-
मिति । त्वगादिमातृजाङ्गावयवेषु स्पर्शरौक्ष्यधातुव्यूहनचेष्टा इत्येतत् सर्वं
मातृशौणित्यवाय्वात्मकम् । पितृजकेशादिषु च तत् सर्वं पितुः शुक्रगतवाय्वा-
त्मकम् । आत्मजेन्द्रियादिषु चात्मगतवाय्वात्मकं स्पर्शनमिन्द्रियं प्राणापान-
चेष्टाप्ररणं रौक्ष्याकृतिरित्येतत् सर्वम् । स्पर्शनेन्द्रियप्रसादस्तु सात्म्यीय-
वाय्वात्मकम् । शरीराभिनिवृत्तिस्तदभिवृद्धिश्च तयोः स्पर्शरौक्ष्य-
धातुव्यूहनशरीरचेष्टाश्च सर्वं रसजवाय्वात्मकम् । अग्न्यात्मकमित्यादि ।
मातृजत्वगादिषु रूपं प्रकाश औष्ण्यश्च मातृशौणितिकाग्न्यात्मकम् ।

निवृत्तिरिति सिद्धान्तः । केचिदिति न सर्वम् । तत्र मातृजाद्यङ्गकथनेन शब्दादयो य इह भूतविकारत्वेन
वक्ष्यन्ते, ते न सर्वं प्रोक्ताः, किञ्च केचिदेव त्वगादयः । पर्यायान्तरेणेतिवचनात् ये मातृजादयः

रसनं शैत्यं मार्दवः स्नेहः क्लेशश्च । पृथिव्यात्मकं गन्धो घ्राणं
गौरवं स्थैर्यं मूर्तिश्च । एवमयं लोकसम्मितः पुरुषः । यावन्तो
हि लोके भावविशेषास्तावन्तः पुरुषे, यावन्तः पुरुषे तावन्तो
लोके इति बुधास्त्वेवं द्रष्टुमिच्छन्ति ॥ ६ ॥

पितृजकेशादिषु च पितुः शुक्रगताग्रात्मकं तत् त्रयम् । आत्मजेन्द्रियादिषु
दर्शनं चक्षुरिन्द्रियं तदगतरूपं पक्तिः वर्णविशेष आत्मगताग्रात्मकम् ।
चक्षुरिन्द्रियप्रसादः वर्णो बीजसम्पन्नश्च सात्म्यीयानेयम् । शरीर-
रूपं रूपाभिवृद्धिश्च प्रकाशशौण्ड्याश्चाहारजरसगताग्रात्मकम् । अथ मातृज-
त्वगादिषु रसः शैत्यं मार्दवः स्नेहः क्लेशश्चेति सर्वं मातृशोणितगतावात्मकम् ।
एवं पितृजकेशादिषु च तत् सर्वम् । आत्मजेन्द्रियादिषु च रसनमिन्द्रियं
रसनगतरसः आकृतिः स्नेहमार्दवौ चात्मगतावात्मकम् । सात्म्यगतावात्मकन्तु
रसनप्रसादः । रसगतावात्मकन्तु शरीराभिनिवृत्त्यभिवृद्धयोः । शरीररस-
शैत्यमार्दवस्नेहक्लेदा इति सर्वम् । अथ मातृजत्वगादिषु गन्धगौरव-
स्थैर्यमूर्त्तय इत्येतत् सर्वं मातृशोणितपृथिव्यात्मकम् । तथा पितृज-
केशादिषु तत्सर्वं शुक्रगतपृथिव्यात्मकम् । आत्मजेन्द्रियादिषु घ्राण-
मिन्द्रियं तदगतगन्धगौरवस्थैर्यमूर्त्तयश्चेत्येतत् सर्वमात्मगतपृथिव्यात्मकम् ।
घ्राणेन्द्रियप्रसादस्तु सात्म्यगतपृथिव्यात्मकः । शरीरगतगन्धगौरवस्थैर्यमूर्त्तय-
श्चेत्येतत् सर्वं रसगतपृथिव्यात्मकमिति । एवं शेषाः पाञ्चभौतिककार्य-
गुणा बोध्याः । अस्य गर्भस्यात्मपञ्चभूतात्मकत्वेनाङ्गावयवानुत्तया शेषार्थाप-

‘त्वक् च लोहितञ्च’ इत्यादिनोक्ताः, त इह न साक्षाद् वक्तव्याः, किन्तु ये त्वग्गता मूर्ति-
स्नेहमार्दवादयः, ते मृतजन्यत्वेनोच्यमानास्त्वचोऽभिधायका भवन्ति । एवं शोणितगतमृतविकार-
कथनेन शोणितकथनं ज्ञेयम् । त्वगादयो मृतविकारा वक्ष्यमाणा इति विकारसमुदायरूपा एव ।
अङ्गानाञ्च मातृजरूपेण यदभिधानम्, तत् मात्रधीनत्वप्रतीत्यर्थम् । पुनश्चेह मृतजन्यत्वेनाभि-
धानमङ्गानां क्षये वा वृद्धौ वा सत्यां तत्कारणभूतोपयोगप्रतिषेधाभ्यां वृद्धिक्षयजननानार्थम् ।
यदङ्गं यदमृतप्रभवम्, तदङ्गं तदमृतप्रधानेन द्रव्येण वर्द्धते, क्षीयते च तद्विपरीतेन । लाघवं
यद्यपि वायौ पठन्ति,—“रुक्षः शीतो लघुरचैव” इत्यादिना, तथापि आकाशलाघवं प्रधानं ज्ञेयम्,
तेन इहाकाशविकारे पठन्ति । आकाशं हि अत्यर्थसूक्ष्मत्वाच्चातिलघु । विरेको विच्छेदः । धातु-
व्यूहनं धातुरचना धातुवर्द्धनञ्च । इत्येतेऽनेनेति दर्शनं चक्षुरिन्द्रियम् । मूर्तिः काठिन्यम् ।

एतदमृतविकारमयत्वं शरीरस्य लोकमयस्य चेति यजज्ञानम्, तन्मोक्षस्यैव परमाभीष्टस्य

एवमस्येन्द्रियाण्यङ्गावयवाश्च यौगपदेनानभिनिर्व्वर्त्तन्ते
अन्यत्र तेभ्यो भावेभ्यो येऽस्य जातस्योत्तरकालं जायन्ते ।
तद् यथा—दन्ता व्यञ्जनानि व्यक्तीभावस्तथा युक्तानि चापरा-
ण्येषा प्रकृतिः, विकृतिः पुनरतोऽन्यथा । सन्ति खल्वस्मिन्
गर्भे केचिच्च नित्या भावाः, सन्ति चानित्याः केचित् । तस्य ये
संहारार्थं जगत्सम्मितत्वाह—एवमित्यादि । एतच्च प्रपञ्चेन व्याख्यास्यते
स्वयमेव ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—उपसंहरति—एवमस्येन्द्रियाणीत्यादि । अन्यत्र विनेत्यर्थः ।
ये दन्तादयो वक्ष्यमाणाः । दन्ताः ; व्यञ्जनानि स्तनाधःकुन्तलश्मश्रुकक्ष-
लोमाकृतिविशेषाश्च । व्यक्तीभावो बुद्ध्यादीनां रूपादीनां वाक्यादीनां
शुक्रादीनां लोमादीनामित्येवमादीनाम् । तथा युक्तानि चापराणि गमनधावना-
दीनि । एषा प्रकृतिरवैकारिकी । ननु जातदन्तोऽपि जायते इत्यत आह—
विकृतिरित्यादि । अथास्मिंस्तृतीयमासशेषार्द्धे प्रव्यक्तोन्मुखे तूपस्थे
शुक्राधिके पुमान् रक्ताधिक्ये स्त्री द्वयोः साम्ये तु नपुंसकमिति यदुक्तं तत् किं
कारणं भवतीति लोकसाम्यं दर्शयन्नाह—एवमयमित्यादि । एवमयमिति पञ्चभूतविकारमय-
त्वेन लोकसम्मित इति लोकतुल्यः । इह च भूतविकारमयत्वञ्च यच्छरीरस्योक्तम्, तेन
भूतविकारमयत्वमधिकृत्य सादृश्यमुक्तम् । लोकपुरुषयोः साम्यमाध्यात्मिकम्, लोकपुरुषयोः
साम्यं पुरुषविचये वक्तव्यम्, तदिहानुक्तमपि “यावन्तो हि” इत्यविशेषणाभिधानेन सूचितं
ज्ञेयम् । तेन यावन्तो भावविशेषा आध्यात्मिका वा अन्तरात्मसत्त्वाहङ्कारादयो भौतिका वा
मूत्रकृदादयः, ते पुरुषगता लोकेनापि समाना इति ज्ञेयम् । एतच्च लोकपुरुषयोः साम्यं पुरुष-
विचये वक्तव्यं भविष्यति । एतच्च लोकपुरुषयोः सामान्यकथनं मुमुक्षूणामेवोपयुक्तमिति
दर्शयन्नाह—बुधास्त्वेवमित्यादि । बुधाः सम्यग्ज्ञानवन्तो मोक्षयुक्ता इति यावत् । लोकपुरुष-
सामान्यकथनञ्च मोक्षार्थमेवेति पुरुषविचये स्वयमेव वक्ष्यति ॥ ५ । ६ ॥

चक्रपाणिः—प्रकृतिं तृतीयमासभवामिन्द्रियाद्यङ्गाभिनिर्व्वृत्तिमुपसंहरति—एवमस्येत्यादि ।
युगपदेव यौगपद्यमित्यभिधानम् इन्द्रियैरपि सर्वाङ्गाभिनिर्व्वृत्तेः समकालतोपदर्शनार्थम् । किं
दन्तादयोऽपि तृतीयमासे भवन्तीत्याहङ्गाह—अन्यत्रेत्यादि । व्यञ्जनानि श्मश्रुस्तनादीनि ।
व्यक्तीभावः शुक्ररजसोराविर्भावः । तथा युक्तानीति जातोत्तरकालत्वेन स्थूलमांसादीनि । एषा
प्रकृतिरिति इन्द्रियाण्यङ्गानि च युगपद् भवन्ति, दन्तादयश्च जातस्यापि चिरेण भवन्तीत्येवंरूपो
मनुष्यस्वभाव इत्यर्थः । अन्यथेति कदाचित् सदन्त एव जायते इत्यादिका विकृतिर्मनुष्यस्य ।
कस्माद् दन्तादयो गर्भादिजायमानत्वेन नित्यत्वेन नोच्यन्त इत्याह—सन्तीत्यादि । ‘खलु’शब्दो

एवाङ्गावयवाः सन्तिष्ठन्ते, त एव स्त्रीलिङ्गं पुरुषलिङ्गं नपुंसक-
लिङ्गं वा विभ्रति ॥ ७ ॥

ततः स्त्रीपुरुषयोरे वैशेषिका भावाः प्रधानसंश्रया गुण-
संश्रयाश्च, तेषां यतो भूयस्त्वं ततोऽन्यतरभावः । तद् यथा—

नियमत एव किं व्यभिचारतो वेत्यत आह—सन्तीत्यादि । नित्यास्ते ये सूक्ष्म-
शरीरस्था एवाङ्गावयवाः सन्तिष्ठन्ते, अनित्या आजन्म मरणान्तं पुनःपुनरा-
गमापायिनः पुरीषादयः केशादयश्च । य एवाङ्गावयवाः सन्तिष्ठन्ते संस्थावन्तस्त
एवाङ्गावयवाः स्त्रीलिङ्गादिकं विभ्रति, न त्वसंस्थानवन्तः ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—तत इत्यादि । ततस्तस्माद्धेतोः स्त्रीपुरुषयोर्मैथुनकाले ये वैशेषिका
भावाः प्रधानसंश्रयाः पुरुषाश्रिताः पुत्रकराः स्त्रीसंश्रिताः कन्याकराः गुण-
संश्रयाः स्त्रीगताः पुत्रकराः पुरुषसंश्रयाः कन्याकरा ये भावविशेषास्तेषां भावानां
मध्ये यतो यदीयभावविशेषाणां भूयस्त्वं ततो भूयसा निर्भावविशेषयोरन्यतरभावः
स्त्रीपुरुषकर इति शेषः । ननु ते के वैशेषिका भावा इत्यत आह—तद् यथेत्यादि ।

हेतौ । नित्या इति यावच्छरीरभाविणः करचरणादयः । अनित्याश्च न यावच्छरीरभाविणी
दन्तादयः । एतेन अनित्यस्वभावाद् दन्तादीनां गर्भादिजायमानत्वान्न नित्यत्वम् । विकृतिरिति
अनित्यत्वयुक्तमित्यर्थः । अथ नित्यानित्येषु मध्ये के स्त्रपादिलिङ्गं विभ्रतीत्याह—तस्येत्यादि ।
सन्तिष्ठन्त इति यावच्छरीरं तिष्ठन्ति नित्याः सन्तीति यावत् । एतेन य एव नित्या उपस्थादयः,
त एव स्त्रीलिङ्गतां पुंलिङ्गतां वा विभ्रति । तत्रोपस्थरूपो नित्यो भावः स्त्रीलिङ्गं शेषश्च, उपस्थ-
लिङ्गाकाररहितश्च रन्ध्रमात्रं नपुंसकलिङ्गं भवति । किंवा स्त्रिया यलिङ्गं स्तनादि, पुरुषस्य वा
श्मश्रुप्रभृति, नपुंसकस्य वा स्त्रीपुंससमानाकारत्वं जातोत्तरकालभावि, तदपि य एव नित्या भावा
उरःकपोलप्रभृतयः, त एव कालवशाद् विभ्रतीति वाक्यार्थः । उर एव हि स्तनारम्भकवीजयुक्तं
स्त्रिया उत्तरकालं स्तनवद् भवति । एवं कपोल एव श्मश्रुवीजयुक्तः श्मश्रुवान् भवति । न
तदयुक्तम् । यतः स्तनश्मश्रुप्रभृतीनां वीजं चेदस्ति शरीरे, तत् किं गर्भात् प्रभृति स्तनादि न
जायत इति चेत् ? न, यतो वीजमहिमायम्, य उत्तरकाल एव कार्यं करोति । अथवा न
पतितमपि धान्यादि वीजं प्रस्तरे वाङ्कुरं जनयति । न च स्वभावमुपालम्भमर्हति । यदैवाङ्गा-
वयवाः सन्ति, तदैव स्त्रपादिलिङ्गं विभ्रतीत्यादिपाठपक्षे तु व्यक्त एवार्थः । अथ कुमारे शुक्रादौ
कारणे स्त्रपादिविशेषो भवतीत्याह—वैशेषिका इति । वैशेषिका विशिष्टाः परस्परव्यावृत्ता इति
यावत् । प्रधानसंश्रया इति आत्मसंश्रयाः । गुणसंश्रया इति शुक्रशोणितगतभूतसंश्रयाः ।
गुणशब्देन हि मूतान्युच्यन्ते । 'यतः' इति सप्तम्यां तसिल् । तेन यस्मिन् वैशेषिकभावे भूयस्त्वं

क्लैव्यं भीरुत्वमवैशारद्यं मोहोऽवस्थानमधोगुरुत्वमसंहननं
शैथिल्यं मार्दवं गर्भाशयबीजभागस्तथा युक्तानि चापराणि
स्त्रीकराणि, अतो विपरीतानि पुरुषकराणि, उभयभागावयवानि
नपुंसककराणि । यस्य यत्कालमेवेन्द्रियाणि सन्तिष्ठन्ते तत्-

क्लैव्यं स्त्रियाः पुरुषस्य वा मैथुने दृष्यताभावः, भीरुत्वञ्च । अवैशारद्यं मैथुनविद्या-
विरहः । मोहो मुग्धता । अवस्थानं विश्रामो रताभ्यन्तरे । अधोगुरुत्वमधःकायाव-
सादपूर्वकमुरतम् । असंहननं शरीरदृढताभावः । शैथिल्यमुपस्थिशिथिलता । मार्दवं
मृदुभावः । गर्भाशयबीजयोर्भागो गर्भाशयस्य भागो वामभागः, बीजस्य भागः
शोणिताधिक्यम् । तथा युक्तानि चापराणीति स्त्रीपुरुषयोः स्त्रीचेष्टिता-
कारादीनि । अतो विपरीतानि अक्लैव्यमभीरुत्वं वशारद्यममोहोऽनवस्थानमधो-
लघुत्वं संहतीभावः शैथिल्याभावस्तीव्रत्वं गर्भाशयस्य दक्षिणभागः शुक्राधिक्यं
स्त्रीपुंसयोः पुंश्चेष्टिताकारादीनि च । उभयभागावयवानि कस्यचित् क्लैव्यं
कस्यचिदक्लैव्यं कस्यचिदभीरुत्वं कस्यचिदवैशारद्यं कस्य-
चिद्वैशारद्यं कस्यचिन्मोहः कस्यचिदमोहः कस्यचिदवस्थानं कस्यचिदनवस्थानं
कस्यचिच्छैथिल्यं कस्यचिदशैथिल्यं कस्यचिन्मार्दवं कस्यचिदमार्दवं
गर्भाशयस्य मध्यमभागः बीजयोः शुक्रशोणितयोः समभाग इति । तथा पुरुषस्य
स्त्रीचेष्टिताकारः स्त्रियाः पुंश्चेष्टिताकार इत्येवमादीनि ।

यस्य यत्कालमित्यादि । तृतीयमासशेषार्द्धमारभ्य चतुर्थमासस्य
पूर्वार्द्धं यावत् यत्कालमेव यस्य गर्भस्येन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियाणि
दैववशाद् भवति, ततो भावादन्त्यतरस्य स्त्रीरूपस्य पुंरूपस्य वा गर्भस्य उत्पत्तिर्भवति । यदि
स्त्रीकरा भावा क्लैव्यादयो मूर्खांसो भवन्ति, तदा स्त्री जायते, विपर्यये पुमानित्यर्थः । अवैशारद्यं
मोहः । शैथिल्यमनिविडसंयोगता, यथा—दृढशणतन्तुविरलवापितपटस्य शैथिल्यम् मार्दवन्तु
निविडसंयोगस्यापि सहजावयवमादेवम्, यथा—पटसूत्रे निरन्तरवापितपटस्य मृदुत्वम् ।
क्लैव्याद्यनवस्थानपर्यन्तं प्रधानसंश्रयम्, शेषं गुणसंश्रयम् । तथा युक्तानीत्यनेन, योनिबीज-
भागादीनि ग्राहयति । एतेन अधोगुरुत्वादयो रक्ताधिक एव भवन्तीति ज्ञेयम् । तेन “रक्तेन
कन्यामधिकेन” इति यदुक्तम्, तदनेन समं न विरुद्धं भवति । विपरीतान्यक्लैव्यादीनीत्यर्थः ।
उभयभागावयवा इति स्त्रीपुरुषकारका अवयवाः । नपुंसककरणीति नपुंसकनिर्देशोऽव्यक्त-
गुणाभिप्रायेण ; तेन प्रथमं नपुंसककरणीति अव्यक्तगुणसन्देहाभिप्रायेण प्रयुक्तम्, ततः कानि
तानीत्यपेक्षया विशेषपरिग्रहादुभयभागावयवा इति पुल्लिङ्गेन निर्देशो ज्ञेयः । सन्तिष्ठन्त इति

कालमेवास्य चेतसि वेदनानिवन्धं प्राप्नोति । तस्मात् तदा प्रभृति गर्भः स्पन्दते प्रार्थयते च जन्मान्तरानुभूतमिह यत् किञ्चित् तद् द्वैहृदय्यमाचक्षते वृद्धाः ।

मातृजञ्चास्य हृदयं मातृहृदयेनाभिसम्बद्धं रसहारिणीभिः* संवाहिनीभिः । तस्मात् तयोस्ताभिर्भक्तिः सम्पद्यते । तच्चैव कारणमवेक्षमाणा न द्वैहृदय्यविमानितं गर्भमिच्छन्ति कर्तुम् । विमानने ह्यस्य विनाशो दृश्यते गर्भस्य विकृतिर्वा । पाय्वादीनि च कर्मन्द्रियाणि सन्तिष्ठन्ते संस्थावन्ति भवन्ति, तत्कालमेवास्य गर्भस्य ज्ञानक्रियोर्वहिः प्रव्यक्तत्वाच्चेतसि मनसि वेदनानिवन्धं सुखदुःखनिबन्धं ज्ञानं कर्म च भावं प्राप्नोति । एष गर्भ इति शेषः । तस्मात् इन्द्रियसंस्थानेन वेदनानिवन्धप्राप्तितस्तदा तत्कालात् प्रभृति सुखाय स्पन्दते दुःखापनोदनाय प्रार्थयते च सुखार्थं दुःखापनोदनाय, जन्मान्तरानुभूतमिह किञ्चिन्न तु सर्वमिति । तं गर्भं द्वैहृदय्यं द्वे हृदये सम्बद्धे अस्य तत् तथा मातृहृदयेन गभहृदयस्य सम्बन्धात् ।

ननु कस्माद् द्वैहृदय्यमाचक्षते वृद्धा इत्यत आह—मातृजञ्चेत्यादि । अस्य गर्भस्य यस्मान्मातृजं हृदयं तस्मान्मातृहृदयेनाभिसम्बद्धम् । तन्मातृरसहारिणीभिर्मातुराहारजरसवाहिनीभिः संवाहिनीभिर्धमनीभिः, ताभिस्तयोर्मातृगर्भयोर्भक्तिर्भजनं सम्पद्यते । तच्चैव मातुराहारजरसवाहिनीभिर्धमनीभिर्मातृगर्भयोर्भक्तिमेव कारणमवेक्षमाणाः पश्यन्तो भिषजो द्वैहृदय्यविमानितं अभिनिर्वर्त्तन्ते । वेदना सुखदुःखोपलब्धिः ; निबन्धं प्राप्नोतीतीन्द्रियोदयादेव समकालमेव सुखदुःखज्ञो भवतीति वाक्यार्थः । तस्मादिति सुखदुःखसम्बन्धात् । सुखोत्पादनार्थं दुःखपरिहारार्थञ्च स्पन्दते चलति, तथा प्रार्थयते च सुखहेतुर् जन्मान्तरानुभूतानित्यर्थः ; तद्गर्भहृदयप्रार्थनायुक्तं मातृहृदयं द्वैहृदयम् ; वृद्धा इति ज्ञानवृद्धा आचक्षते ; द्विहृदयस्य भावो द्वैहृदयम्—मातृहृदयं गर्भहृदयेन समं हृदयद्वयं भवति । ननु गर्भहृदयेन समं हृदयद्वयं भवति ; कथं गर्भहृदयं सम्बद्धं भवतीत्याह—मातृजमिति । मातृकारणकर्तृवजम् ; रसवाहिनीभिरिति गर्भपोषणार्थीभिः मातृहृदयगर्भनाडीप्रतिबद्धाभी रसवाहिनीभिः ; एतेन यद् गर्भः प्रार्थयते, तत्प्रार्थनया रसवाहिनीभिः हृदयमागतया बद्धाभी रसवाहिनीभिः ; एवं मातृप्रार्थनयापि गर्भः प्रार्थनावान् भवति । तयोरिति मातृगर्भयोः ; भक्तिरिच्छा ; ताभिरिति रसवाहिनीभिः ; सम्पद्यत इति मातृहृदयाद् गर्भहृदयमित्यर्थः ।

* रसवाहिनीभिरिति चक्रः ।

समानयोगक्षेमा हि तदा भवति केषुचिदर्थेषु माता । तस्मात् प्रियहिताभ्यां गर्भिणीं विशेषेणोपचरन्ति कुशलाः । तस्या द्वैहृदय्यस्य च विज्ञानार्थं लिङ्गानि समासेनोपदेक्ष्यामः ॥ ८ ॥

द्वैहृदय्यप्रतिकूलाहारविहाराचरितं गर्भं कर्तुं नेच्छन्ति । कस्मात् ?—विमानने हीत्यादि । हि यस्माद्विमानने द्वैहृदयगर्भाभिलषितानाचरणेऽस्य गर्भस्य विनाशो विकृतिर्वा दृश्यते । तस्मात् तदा द्वैहृदय्यकाले माता द्वैहृदयिनी गर्भिणी गर्भेण सह समानयोगक्षेमा केषुचिदर्थेषु गर्भानुपघातकरेषु भावेषु गर्भाभिलषितानुकूलस्वानुकूलाहारविहारादियोगेन क्षेमा मङ्गला भवति । तस्मात् प्रियहिताभ्यां गर्भाभिलाषेण तदभिलषितेन हितेन च गर्भवतीं कुशला वैद्या उपचरन्ति । सुश्रुतेऽप्युक्तम्—चतुर्थे सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरो भवति । गर्भहृदयप्रव्यक्तभावात् चेतनाधातुरभिव्यक्तो भवति । कस्मात् ? तत्स्थानत्वात् । तस्माद्गर्भश्चतुर्थे मास्यभिप्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति । द्वैहृदयाश्च नारीं द्वैहृदयिनीमाचक्षते । द्वैहृदय्यविमाननात् कूब्जं कुणिं खञ्जं जडं वामनं विकृताक्षमनक्षं वा नारी सुतं जनयति । तस्मात् सा यद् यदिच्छेत् तत् तस्यै दापयेत् । लब्धदोहदा हि वीर्यवन्तं चिरायुषश्च पुत्रं जनयति । भवन्ति चात्र । इन्द्रियार्थास्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी । गर्भाबाध-भयात् तांस्तान् भिषगाहत्य दापयेत् ॥ सा प्राप्तदोहदा पुत्रं जनयेत् गुणान्वितम् । अलब्धदोहदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम् । येषु येष्विन्द्रियार्थेषु द्वैहृदे वै विमानना । प्रजायेत सुतस्यार्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये ॥ राजसन्दर्शने यस्या दोहदं जायते स्त्रियाः । अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते । दुकूलपट्टकौषेय-भूषणादिषु दोहदात् । अलङ्कारैषिणं पुत्रं ललितं सा प्रसूयते । आश्रमे संयतात्मानं धर्मशीलं प्रसूयते । देवताप्रतिमायान्तु प्रसूते पार्षदोपमम् । दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते । गोधामांसाशने पुत्रं सुषुप्सु गर्भस्य विनाशो विकृतिर्वेति—महता इच्छाविघातेन विनाशः स्वल्पेन च विकृतिः, किंवा गर्भेच्छा-पूर्विका मातुरिच्छा, तद्विघातेन विनाशो गर्भस्य, सा हीच्छा विहता साक्षाद् गर्भसम्बन्धितया सुकुमारतरं गर्भं वातप्रकोपाद् विनाशयति ; या तु मातुरिच्छा विहता, सा मातरि वातक्षोभं जनयतीति समानयोगक्षेमे गर्भेऽपि मनाग् विकृतिजननाद् विकृतिं जनयति ; एतदेव दर्शयति—समान-योगक्षेमा हीत्यादि । योगः सुखहेतुयोगः ; क्षेमः प्रत्यवायपरीहारः, एतौ योगक्षेमौ मातुर्गर्भेण समानौ भवतः । केषुचिदर्थेष्वितिवचनादतुल्ययोगक्षेमता च कचिद् भवतीति दर्शयति ; तेन नावश्यं मातुर्विकाराः क्षुदादयो गर्भे विकृतिमावहन्ति, गर्भस्य वा मातरीति ; गर्भिणीं विशेषेणेति

उपचारसम्बोधनं ह्यस्य ज्ञाने दोषज्ञानश्च लिङ्गतः * ,
 तस्मादिष्टो लिङ्गोपदेशः ; तद् यथा—आर्त्तवाददर्शनमास्यसंस्त्रवण-
 मनन्नाभिलाषश्छर्दिररोचकोऽम्लकामता च विशेषेण । श्रद्धा-
 प्रणयनञ्चोच्चावचेषु भावेषु गुरुगात्रत्वं चक्षुषोर्लानिरालस्यं स्तन्यं
 धारणात्मकम् । गवां मांसं च बलिनं सर्व्वक्लेशसहं तथा । माहिष
 दोहदाच्छूरं रक्ताक्षं लोमसंयुतम् । वराहमांसात् स्वमालुं शूरं सञ्जनयेत्
 सुतम् । मार्गाद्विक्रान्तजङ्घालं सदा वनचरं सुतम् । समराद्विग्रमनसं
 नित्यभीतश्च तैत्तिरात् । अतोऽनुक्तेषु या नारी समभिध्याति दोहदम् ।
 शरीराचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति । कर्मणा चोदितं जन्तोर्भविष्यं
 पुनर्भवेत् । यथा तथा दैवयोगादोहदं जनयेद्दृढि ॥ इति । गर्भिण्या आहार-
 विहाराद्यनुत्कर्षेण गर्भस्यानतिचिरपोषणाच्चतुर्थमासस्य पूर्व्वार्द्धकालाभि-
 प्रायेण लिखितवान् सुश्रुतः । अस्य तन्त्रस्य तु कृती गर्भिण्या आहार-
 विहाराद्यनुत्कर्षेण गर्भप्रपुष्ट्या तृतीयमासस्य शेषार्द्धकालाभिप्रायेण सर्व्वेन्द्रिय-
 सर्व्वार्ङ्गावयवाभिनिवृत्तिं द्वैहृदय्यादिकं लिखितवानित्यतो न तन्त्रद्वयविरोधः ।
 ननु कथं गर्भिणीं प्रियहिताभ्यां भिषज उपचरेयुरित्यत आह—तस्या
 इत्यादि । तस्या द्वैहृदयिन्या गर्भिण्या द्वैहृदय्यस्य च गर्भस्य ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—नन्वनयोर्लिङ्गोपदेशेन किं स्यादित्यत आह—उपचारेत्यादि ।
 हि यस्मादस्य द्वैहृदय्यस्य गर्भस्य लिङ्गतो ज्ञाने सति उपचारसम्बोधनं द्वैहृदयिन्या
 गर्भिण्या आहारविहारादीनामुपचारस्य सम्यक् बोधः स्यात्, दोषज्ञानश्च स्यात्,
 तस्मादुपचारस्य सम्यगसम्यग्ज्ञानहेतुत्वात् तयोर्विज्ञानार्थं लिङ्गानां समासेनोपदेश
 इष्ट इति—आर्त्तवेत्यादि । आर्त्तवाददर्शनमिति । प्रथममासावधि लिङ्गान्येतानि
 प्रायेण भवन्ति । गर्भिणीगर्भयोरुपचारार्थं तृतीयमासि लिखितवान् न तु तृतीय-
 मास्येव भवन्तीमानि नान्यमासीति । छर्दिरकामतो वमनम् । विशेषेणाम्लेषु
 कामता श्रद्धेत्यर्थः । उच्चावचेषु उच्चैश्च नीचैश्च भावेषु प्रणयनं प्रणयः ।
 वचनादगर्भिण्यपि स्त्री ऋतुकाले प्रियहितोपचारणीया ; यदुक्तम्—“सहचर्य्यैश्चैनां प्रियहिताभ्यां
 सततमुपचरेयुः” इत्यादि ॥ ७।८ ॥

चक्रपाणिः—उपचारसाधनं यथोचितोपचारकरणम् ; अस्येति गृहीतस्य तथा द्वैहृदय्यस्य च ; तत्र
 गृहीतगर्भोपचारो यथा—“शङ्किता चेत् गर्भमापन्ना क्षीरमनुपस्कृतं काले काले पिबेत्” इत्यादि ।

* उपचारसाधनं ह्यस्याज्ञाने क्लेशः । ज्ञानञ्च लिङ्गतः । इति चक्रसम्मतः पाठः ।

स्तनयोः, ओष्ठयोः स्तनमण्डलयोश्च काष्णाम् अत्यर्थम् । श्वयथुः
पादयोरोषल्लोमराज्युद्गमो योन्याश्चाटालत्वमिति गर्भे
पर्यागतै रूपाणि भवन्ति ॥ ६ ॥

सा यद् यदिच्छेत् तत्तदस्यै दद्यादन्यत्र गर्भोपघातकरेभ्यो
भावेभ्यः । गर्भोपघातकरास्त्वमे भावाः ; तद् यथा—सर्वमति-
गुरुष्णातीक्ष्णं दारुणाश्च चेष्टाः, इमांश्चान्यानुपदिशन्ति वृद्धाः ।
देवतारक्षोऽनुचरपरिरक्षणार्थं न रक्तानि वासांसि बिभृयात् न

चक्षुषोर्ग्लानिः । आलस्यं निद्रार्त्तता । स्तनयोः स्तन्यं प्रकाशते । ओष्ठयोः काष्णम्
स्तनमण्डलयोः चूचुकयोश्च काष्णग्रन्थमर्थमेव पूर्वं स्यात् । पादयोरेव श्वयथुर्नान्यत्र ।
ईषदल्पः रोमराजीनामुद्गमः । योन्याश्चाटालत्वं विस्तृतयोनिता । गर्भे पर्यागते
सर्वतोभावेन समागते । तेन प्रथममासि ईषद्रूपेण लिङ्गान्येतानि भवन्ति ।
द्वितीयमासे मध्यमरूपेण तृतीयमासे पूर्णरूपेण । सुश्रुतेऽपि—स्तनयोः कृष्ण-
मुखता रोमराजुद्गमस्तथा । अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः सम्मील्यन्ते विशेषतः ॥
अकामतश्छद्दयति गन्धादुद्विजते शुभात् । प्रसेकः सदनश्चापि गर्भिण्या
लिङ्गमुच्यते ॥ तदाप्रभृत्येव व्यायामं व्यवयमपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं
रात्रिजागरणं शोकं यानारोहणं भयमुत्कट्टकासनञ्चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां
शोणितमोक्षणश्चाकाले, वेगविधारणश्च न सेवेत । दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो
यो भागः प्रपीड्यते । स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते ॥
इति ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—सा यद् यदिच्छेदित्यादि । सा द्विहृदयिनी गर्भवती ।
अन्यत्रेति विना इत्यर्थः । इमे वक्ष्यमाणातिगुर्वादयः । सर्व्वमित्यादि ।
इमानिति वक्ष्यमाणान् । देवतेत्यादि । रक्तवर्णवसना हि नारी सकलजन-

द्विहृदयोपचारश्चात्रैव वक्ष्यति ; ज्ञानमिह गर्भस्य द्विहृदयस्य च ज्ञानम् ; अम्लकामता विशेषेणेति
च्छेदः । श्रद्धा इच्छा ; उच्चावचेष्टिवति उच्चनीचेषु, भक्षणीयत्वेन कृतेषु चाकृतेषु चेत्यर्थः ; ईषत्
पादयोः श्वयथुः ; चाटालत्वं सविष्टृतत्वम् ; तेन एतानि च लक्षणानि तृतीयमासयुक्तानि च
द्वैहृदयस्य च लिङ्गानि भवन्तीति ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

चक्रपाणिः—दारुणाश्चेष्टाः व्यवयादिकाः ; देवतारक्षोऽनुचरेभ्यः परिरक्षणम् । यदित्यादि ।

मदकराणि मद्यान्यभ्यवहरेत् न यानमधिरोहेत् । न मांस-
मश्नीयात् सर्वेन्द्रियप्रतिकूलांश्च भावान् दूरतः परिवर्जयेत् ।
यच्चान्यदपि किञ्चित् स्त्रियो विदुः । तीव्रायान्तु खलु प्रार्थ-
नायां काममहितमप्यस्यै हितैनोपसंहितं प्रदद्यात् प्रार्थनाविलया-
र्थम् * । प्रार्थनासन्धारणाद्धि वायुः कुपितोऽन्तःशरीरमनु-
चरन् गर्भस्यापद्यमानस्य विनाशं वैरूप्यं वा कुर्यात् ॥ १० ॥

अथ चतुर्थे मासे स्थिरत्वमापद्यते गर्भः, तस्मात् तदा
गर्भिणी गुरुगात्रत्वमापद्यते । विशेषेण पञ्चमे मासे, गर्भस्य
मनोरमा भवति देवतादिभिरपि ग्रहीतुमिष्टा स्यादिति भावः । मद्यसात्म्या
पुनर्नारी गर्भिणी न मदकराणि मद्यान्यभ्यवहरेत् । यच्चान्यदपीति मैथुनादिकं
यच्च स्त्रियो विघ्नं विदुः तदपि परिवर्जयेत् । ननु विघ्नप्रार्थनायां किं कर्तव्य-
मित्यत आह—तीव्रायामित्यादि । कामं यथाभिलषितमहितमपि हितैनोप-
संहितं मिश्रितमस्यै गर्भिण्यै दद्यात् । किमथेमित्याह—प्रार्थनाविलयार्थं
पुनःप्रार्थनानिवारणाच्चम् । नन्वहिताप्रदानेन किं स्यादित्यत आह—प्रार्थने-
त्यादि । हि यस्मात् अहितप्रार्थनायाः सन्धारणादप्राप्त्या इति । इति तृतीय-
मासीयगर्भव्याख्यानम् ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—अथ चतुर्थे इत्यादि । चतुर्थ मास चतुर्थमासस्य शेषाद्ध,
यस्यास्वाहारादुत्कर्षस्तस्यास्तु गर्भः पूर्वार्द्धे वा । विशेषेणेत्यादि । विशेषेण
यच्चान्यत् स्त्रियः गर्भकालासेव्यत्वेन विदुः, तदपि वर्जयेत् ; वदन्ति हि स्त्रियः—“न गर्भिणी
कूपमवलोकयेत्, न नदीपारं यायात्” इत्यादि ; वृद्धस्त्रीवचनमप्यागममूलमेव, इह तु विस्तर-
भयान्न दर्शितमिति भावः । प्रार्थना इति याज्ञा, तस्यास्तु तीव्रत्वं बलवदिच्छाजन्यमेव ; हितोपहित-
मिति हितेन युक्तम् ; किंवा कल्पनया हितम् ; प्रार्थनाया विनयनं विस्फोटनम्, तदर्थम् ; स्फोटना च
प्रार्थितलाभेनैवापयति ; प्रार्थनाऽऽविनयने दोषमाह—प्रार्थनेत्यादि । प्रार्थनायाः सम्यग्धारणं
प्रार्थनासन्धारणम् ; एतच्च स्तोत्रकमेणापि प्रार्थनादाने सति भवति, यथोक्तविधिना वा हितदाने
सति इच्छा मनाक् समग्रा वा खण्डिता भवति ; इच्छाविघातश्च मनःशोभकरभयादिकर्तृत्वाद्
वातप्रकोपको भवति ; आपद्यमानस्येत्यनेन गर्भस्यातितरुणत्वेन मनागपि वातशोभासहत्वं
दर्शयति । वैरूप्यविनाशविकल्पस्तु वातप्रकोपप्रकर्षोपकर्षकृतो ज्ञेयः ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—तृतीयमासानुपूर्व्या कथनप्रस्तावागतं गर्भस्य विशेषमभिधाय यथाक्रमागतं चतुर्थ-

* हितोपहितं प्रदद्यात् प्रार्थनाविनयनार्थम् इति चक्रसम्मतः पाठः ।

मांसशोणितोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यः, तस्माद् गर्भिणी तदा कार्श्यमापद्यते । विशेषेण षष्ठे मासे गर्भस्य बलवर्णोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यः, तस्मात् तदा गर्भिणी बलवर्णहानिमापद्यते । विशेषेण सप्तमे मासे सहसा सर्वभावैराप्यायते गर्भः, तस्मात् तदा गर्भिणी कान्ततमा * भवति । अष्टमे मासे गर्भश्च मातृतो गभतश्च माता रसहारिणीभिः संवाहिनीभिः मुहुर्मुहुरोजः परस्परत आददाति, गर्भस्य

इति विवृणोति—अधिकमन्येभ्यो मासेभ्य इति प्रथममासावध्युपचयात् । तस्माद्गर्भस्य पूर्वपूर्वमासतः पञ्चमे मासेऽधिकमांसशोणितोपचयात् तदा पञ्चमे मासे कार्श्यमापद्यते गर्भिणी । मनश्च प्रतिबुद्धतरं भवति पञ्चमे । इति सुश्रुतोक्तं विशेषेणेति पदेन बोध्यम् ।

एवं षष्ठे च मासे । विशेषेणेति पदेन षष्ठे बुद्धिः प्रतिबुद्धतरेति सुश्रुतोक्तं बोध्यम् । तथा सप्तमे सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततर इति सुश्रुतोक्तं तु सर्वभावैः शरीरे यावन्तो भावा बलवर्णक्रान्तिबुद्धिसर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागादयस्तावद्भिर्भावैः सहसाप्यायते वद्धेते । कान्ततमा अतिशयेन मनोरमा भवति । अष्टमे मासे इति । अष्टमे मासे रसहारिणीभिः संवाहिनीभिर्मनीभिर्गर्भश्च मातृतो मुहुर्मुहुरोजो बलहेतुं धातुविशेषमाददाति । माता च गर्भिणी च गभेतो मुहुर्मुहुरोज आददाति इति गभेगभिण्योः परस्परत ओजोग्रहणं मुहुर्मुहुः

मासानुपूर्वमाह—चतुर्थं इत्यादि । स्थिरत्वमिति निबिडत्वम् । अत एव निबिडेन गुरुतरेण गर्भेणाक्रान्ता गर्भिणी गुरुगात्रा भवतीति युक्तम् ।

अधिकमन्येभ्य इत्यनेन मासान्तरेष्वपि स्तोकक्रमेण मांसादिवृद्धिं जनयति । येन शारीरेण भावेन गर्भं उपचीयते, तेन गर्भिणी हीयते इति युक्तमेव । यतो गर्भमांसादिपोषणेनैव क्षीण आहाररसो न मातुर्मांसादि सम्यक् पोषयति । बलवर्णयोरुपचयो बलवर्णोपचयः । किंवा उपचयो धातुपुष्टिः । सर्वभावैरिति मांसशोणितादिभिः । सप्तमे गर्भं आप्याय्यते, पूर्वेषु तु मासेषु न सर्वैः । युगपदिति शेषः । सर्वाकारैरिति सर्वमांसशोणितादिजन्यरूपैः । कान्ततमेति हीनतमा । अष्टम इत्यादि । रसवाहिनीभिरिति मातृहृदये गर्भनाड्याञ्च सम्बद्धाभी रसवाहिनीभिः । परस्परत ओज आददाते इति मातुरोजो गर्भं आदत्ते, गर्भस्य चोजो माता आदत्ते ।

* आप्याय्यते * * * कान्ततमा इति चक्रवृत्तः पाठः ।

सम्पूर्णत्वात्* । तस्मात् तदा गर्भिणी मुहुर्मुहुर्मुदा युक्ता भवति मुहुर्मुहुश्च ग्लाना, तथा च गर्भः । तस्मात् तदा गर्भस्य जन्म व्यापत्तिमद्भवत्यधिकमोजसोऽनवस्थितत्वात् । तच्चैवार्थमभिसमीक्ष्य षष्ठं मासमगण्यमित्याचक्षते कुशलाः । तस्मिन्नेक-

रसवहनाङ्गीभिर्भवति । कस्मात् ? गर्भस्य सम्पूर्णत्वात् । तस्माद्गर्भगर्भिण्योः परस्परतो मुहुर्मुहुरोजोग्रहणात् मुहुर्मुहुर्मुदा युक्ता, यदा गर्भतो गर्भिणी रसवहनाङ्गीभिरोजो गर्भस्य गृह्णाति तदा हर्षयुक्ता भवति । गर्भश्च ग्लानो भवति । मुहुर्मुहुर्ग्लानो यदा गर्भो मातृतो रसवहनाङ्गीभिरोजो गृह्णाति तदा गर्भिणी क्षीणहर्षा भवति । तथा च गर्भः—तद्वच्च गर्भो मुदा युक्तो मुहुर्मुहुर्भवति मुहुर्मुहुर्ग्लानो भवति । तस्माद् गर्भगर्भिण्योः परस्परतो मुहुर्मुहुरोजोग्रहणेन मुहुर्मुहुर्हर्षाहर्षात् सबलदुर्बलत्वाच्च तदाष्टमे मासे गर्भस्य जन्म अधिकं व्यापत्तिमद्भवति प्रायोऽल्पायुष्टादिदोषं भवति । कस्मात् ? ओजसोऽनवस्थितत्वात् । प्राणायतनं ह्योज उक्तम् । तच्च व्यापदोषमर्थमभिसमीक्ष्य गर्भस्याष्टममासमगण्यमित्याचक्षते कुशलाः । तस्मिन् षष्ठे मासे खल्वेक-

ओजोऽनवस्थाने हेतुमाह—गर्भस्यासम्पूर्णत्वादिति, यस्माद् गर्भोऽसम्पूर्णः, तस्मादनिष्पन्नाश्रयं गर्भोऽनवस्थितं भवति । मातुरोजो गर्भं गच्छतीति यदुच्यते, तद्गर्भोऽज एव मातुसम्बद्धं सत् मात्रोज इति व्यपदिश्यते । गर्भस्यासम्पूर्णत्वादिति हेतुः । सम्पूर्णात्वे मातुदेहतस्तस्योजसो गमने असङ्गतिः स्यात्, तथा यथा गर्भोऽजसो मातर्यवस्थानसमये जन्म गर्भमरणकरं भवति, तथा मातुरोजसो गर्भावस्थाने सति यद् गर्भजन्म, तत्र मातुरपि मरणं स्यात् । न चतदिष्टम् । येनोभयथापि गर्भस्यैवात्र मरणमुच्यते, न मातुः, 'तदा गर्भस्य जन्म व्यापत्तिमद् भवति' इति वचनेन । जतूकर्णेऽपि, अष्टमेऽपि जन्म गर्भविनाशायैव न मातुर्दर्शितम् । यदुक्तम्—'स्त्रीगर्भावन्योन्यस्य ओजसी हरतोऽष्टमे । तस्मात् तदा सूतिका गर्भविनाशायैव' इति । अन्ये तु वर्णयन्ति यत्—'सत्यपि मातुरोजसो गर्भगमने जन्मादष्टवशादेव गर्भस्यैव मरणाय भवति, न मातुः ।' सुश्रुतव्याख्यातारस्तु—'अष्टममासे नैर्ऋतभागत्वाच्च गर्भस्य सत्यप्योजोऽनवस्थाने तुल्ये गर्भस्यैव नाशो न मातुः' इति वर्णयन्ति । गर्भिणी मुहुर्मुहुर्मुदा युक्ता भवतीति गर्भोऽजोयोगात् हर्षयुक्ता भवति, ओजोविगमात् तु मुहुर्मुहुर्ग्लाना भवतीति योज्यम् । तथा गर्भ इति गर्भिणीवद्गर्भोऽपि मुहुर्मुहुर्मुदा युक्तो भवति, मुहुर्मुहुर्ग्लानो भवति । तस्मादिति पूर्वोक्तं गर्भव्यापत्तिहेतुं साक्षाद् ब्रूते । ओजसोऽनवस्थितत्वादिति । एतच्च व्याकृतमेव । अष्टममासस्य विशेषान्तरमाह—तच्चैवेत्यादि । तच्चैवार्थमिति गर्भव्यापत्तियुक्तमर्थम् । अगण्यमिति

* असम्पूर्णत्वात् इति चक्रः ।

दिवसातिक्रान्तेऽपि नवमं मासमुपादाय प्रसवकालमित्याहुरा
द्वादशमासात् * । एतावान् प्रसवकालः, वैकारिकमतः परं कुक्षौ
स्थानं गर्भस्य । एवमयमनयानुपूर्व्याभिनिर्व्वर्त्तते कुक्षौ ॥११॥

मात्रादीनान्तु खलु गर्भकराणां भावानां सम्पदस्तथा
वृत्तसौष्टवान्मातृतश्चैवोपस्नेहोपस्वेदाभ्यां कालपरिणामात्

दिवसातिक्रान्तेऽतीतैकदिने सति द्वितीयदिनमारभ्य नवममासमादाय प्रसव-
काला आ द्वादशमासादित्याहुरिति । इह द्वादशशब्दः सम्पूर्णष्टमं गणयित्वा
यो द्वादशो भवति तत्र विवक्षितो, न पुनरेकदिवसातिक्रमेऽष्टमं पूर्णं मत्वा
तदुत्तरं चतुर्थो मासो द्वादशः । एतावान् कालः प्रसवस्य प्रकृतः । अतः परं
गर्भस्य कुक्षौ स्थानं स्थितिर्वैकारिकमिति । सुश्रुते ह्युक्तम्—नवमदशमै-
कादशद्वादशसु मासेषु प्रसूयतेऽतः परं वैकारिकमिति । एवमित्यादि । यथा
चानुपूर्व्या निर्व्वर्त्तते कुक्षावित्यस्य व्याख्यानोपसंहारः ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अथ यश्चास्य गर्भस्य कुक्षौ वृद्धिहेतुरित्यस्य व्याख्यानमाह—
मात्रादीनामित्यादि । गर्भकराणां भावानां मात्रादीनां मातापित्रात्म-
सात्म्याहाररससत्त्वानां सम्पदोऽवैगुण्यात् तथा मातृवृत्तसौष्टवाद् यथाविधि-
वर्त्तनात् मातृतश्चैवोपस्नेहोपस्वेदाभ्यां मातृगर्भाशयस्नेहेन यः स्नेहस्तथा
तदुष्मणा यः स्वेदस्ताभ्यां स्नेहभावितभाण्डस्थस्य वस्तुनस्तत्स्नेहोष्मभ्यामिव ।

न गणनया गर्भिण्यां प्रतिपादनीयम् । यदि हि गर्भिणी गण्यमानमष्टमं मासं गर्भजन्म व्यापत्ति-
करं शृणुयात्, ततो भीता स्यात्, तदभयाच्च गर्भस्य वातक्षोभात् व्यापत् स्थितिर्भावाः ।
तस्मिन्निति अष्टमे मासि । ‘आ दशमाद्’ इति वचनं प्रशस्ततरप्रसवकालाभिप्रायेण । सुश्रुते
द्वादशमासपर्यन्तं सम्यक् प्रसवकालाभिधानं स्तोकदोषयोरेकादशद्वादशमासयोरेवाल्पदोष-
त्वेनादोषपक्ष एव निक्षेपाद् बोद्धव्यम् । दत्तमुत्तरमुपसंहरति—एवमित्यादि ॥ ११ ॥

चक्रपाणिः—‘यश्चास्य वृद्धिहेतुः’ इति प्रश्नस्योत्तरं—मात्रादीनान्तु इत्यादि । ‘आदि’ग्रहणात्
पित्रात्मसात्म्यसत्त्वानि “मातृजश्चायं पितृजश्चायम्” इत्यादिग्रन्थोक्तानि गृह्यन्ते । वृत्तस्य
मातुराचाररूपस्य सौष्टवं श्रेष्ठत्वं वृत्तसौष्टवम् । ‘मातृतः’ इतिपदं वृत्तसौष्टवेन तथा उपस्नेहोप-
स्वेदाभ्याञ्च सम्बध्यते । रससात्म्यसौष्टवन्तु मात्रादिसम्पदा लब्धमेव । उपस्नेहो धातुनिष्पन्न-
सम्बन्धः । उपस्वेदः शरीरस्त्रोष्मणा परं गर्भस्य स्वेदनम् । उपस्वेदश्च गर्भवृद्धिकरो भवत्येव ।

* आ दशमासादिति चक्रवृत्तः पाठः ।

स्वभावसंसिद्धेश्च कुक्षौ वृद्धिं प्राप्नोति । मात्रादीनामेव तु खलु गर्भकराणां भावानां व्यापत्तिनिमित्तमस्याजन्म भवति ॥ १२ ॥

ये त्वस्य कुक्षौ वृद्धिहेतुसमाख्याता भावास्तेषां विपर्ययादुदरे विनाशमापद्यतेऽथवाप्यचिरजातः स्यात् । यतस्तु कार्त्तृस्येन अविनश्यन् विकृतिमापद्यते तदनुव्याख्यास्यामः । यदा स्त्रिया दोषप्रकोपणान्यासेवमानाया दोषाः प्रकुपिताः शरीरमुपसर्पन्तः शोणितगर्भाशयोपघातायोपपद्यन्ते, न च कार्त्तृस्येन शोणित- एवं कालपरिणामात् कालेन परिपाकात् । स्वभावसंसिद्धेश्च । तदा तदा वृद्धिस्वभावसिद्धेः गर्भः कुक्षौ वृद्धिं प्राप्नोति इति यच्चास्य वृद्धिहेतुरित्यस्य व्याख्यानम् । अथ यतश्चास्याजन्म भवति तद् व्याख्यायते । मात्रादीनामेव स्त्रियादि । मातापित्रात्मसात्मग्राहाररससत्त्वानां गर्भकराणां भावानां व्यापत्तिनिमित्तं दोषनिमित्तमस्य गर्भस्याजन्म न जन्म भवति ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—अथ यतश्च जायमानः कुक्षावित्यादिना पूर्वप्रतिज्ञातं स्मरन्नाह—ये त्वस्येत्यादि । तद् यथा—यदेत्यादि । स्त्रिया वातादिदोष- प्रकोपणान्यासेवमानायाः प्रकुपिता दोषाः शरीरमुपसर्पन्तः शोणिताशय- गर्भाशययोरुपघातायोपपद्यन्ते तदा जायमानो गर्भ उदरे विनाशं प्राप्नोति, अथवा स गर्भो चिरकालाज्जायते । इति । यतस्त्रित्यादि । तत्र दोषा यथा अण्डजानां पक्षतेरुपस्वेदनं वृद्धिकरं दृष्टम् । कालपरिणामादिति यथा यथा कालप्रकर्षः, तथा तथा वर्द्धते गर्भः । वृद्धिहेत्वन्तरमाह—स्वभावसंसिद्धेश्चेति, स्वभावेनैव कर्मजन्येन गर्भो भवति वर्द्धिष्णुरित्यर्थः । कर्मणा हि भोगलक्षणशरीरनिर्व्वर्त्तकेनारभ्यमाणं गर्भशरीरं वर्द्धिष्णु- स्वभावमेवारब्धम्, तेन वर्द्धत एव ।

“कुतश्चास्याजन्म भवति” इत्यस्योत्तरं—मात्रेत्यादि । व्यापत्तिनिमित्तमिति व्यापत्तिकारणम्, तत्र मातृव्यापच्छोणितगर्भाशयादिदृष्टिः, पितृव्यापच्छुक्रदृष्टिरित्याद्यनुसरणीयम् ॥ १२ ॥

चक्रपाणिः—“यतश्च जायमानः” इत्यादिप्रश्नस्योत्तरम्—ये ह्यस्येत्यादि । वृद्धिहेतुसमाख्याता भावाः, “मात्रादीनान्तु खलु गर्भकराणां भावानां सम्पदः” इत्यादिग्रन्थोक्ताः । अथवाप्यचिरजात इति यदा मात्रादीनां सर्व्वथा दोषवत्त्वे विपर्य्ययोऽपि भवति, तदा विनाशमापद्यते गर्भः । यदा तेषां दोषवत्तायामसम्यग्विपर्य्ययो भवति, तदा अचिरजातो व्यापद्यत इति ज्ञेयम् ।

अवशिष्टस्य प्रश्नस्योत्तरं दर्शयितुमाह—यतस्त्रित्यादि । अविनश्यन्नित्यत्र विनाशेन विकृतिः अभिप्रेता, विकृतावपि ‘विनाश’शब्दो दृष्टः । यथा—असच्छीलत्वेन विकृते पुरुषे ‘विनष्टोऽयम्’

गर्भाशयौ दूषयन्ति, तदेयं गर्भं लभते, तदा गर्भस्य तस्य मातृजानामवयवानामन्यतमोऽवयवो विकृतिमेकोऽनेकोऽथवोपपद्यते । यस्य यस्य ह्यवयवस्य बीजभागे दोषाः ॥ प्रकोपमापद्यन्ते तं तमवयवं विकृतिराविशति । यदा ह्यस्याः शोणितगर्भाशयबीजभागः प्रदोषमापद्यते तदेयं बन्ध्यां जनयति । यदा पुनरस्याः शोणितगर्भाशयबीजभागावयवः प्रदोषमापद्यते

यदा न कार्त्तस्येन शोणिताशयगर्भाशयौ दूषयन्ति तदेयं स्त्री गर्भं लभते, किन्तु तस्य गर्भस्य मातृजावयवा विकृता भवन्ति । तत्र दोषा यद्यदवयवारम्भकबीजभागं दूषयन्ति स स चावयवो विकृतो भवति । यदा पुनरस्याः स्त्रियाः शोणितगर्भाशयबीजभागः प्रदुष्टो भवति तदा बन्ध्यां कन्यामियं जनयति । यदा पुनरस्याः स्त्रियाः शोणितगर्भाशयबीजभागैकदेशः प्रदुष्टो भवति तदेयं इति व्यपदेशः । एवञ्च सत्येकदेशेनापि विकृतौ 'विनाश'शब्ददर्शने 'कार्त्तस्नेपन' इति विशेषणं युक्तं भवति ।

दोषप्रकोपणेनैव दोषप्रकोपणसेवायां लब्धायां पुनः 'दोषप्रकोपणोक्तान्यासेवमानायाः' इति पदं दोषाणां स्वहेतुसेवयां न बलवन्तं प्रकोपं दर्शयितुम् । परहेतुसेवयापि हि स्तोकमात्रया अनुबन्धरूपो दोषकोपो भवति । यथा—अग्लेन पित्तं जन्यमानं श्लेष्मोपगतं जन्यते । 'न तु कार्त्तस्नेपनं दूषयन्ति' इति वचनेन, कार्त्तस्नेपन इष्टया गर्भजन्मैव न भवतीति दर्शयति । मातृजानामिति त्वग्लोहितादीनाम् । अन्यतम इति जातावेकवचनम् । तत्रैकोऽप्यवयवोऽन्यतमः, तथा अनेकेऽवयवाः 'अन्यतम'शब्देन प्रोक्ताः । अत एवैकोऽथवानेक इत्यन्यतमविवरणमुपपन्नं भवति । अन्यथा तु 'अन्यतम'पदेन एकस्यैवावयवस्य गृहीतत्वात् 'अनेक' इति करणमसङ्गतं स्यात् । कुतः पुनरेकस्यानेकस्य वा विकृतिर्भवतीत्याह—यस्येत्यादि । बीज इति कृत्स्न एवारम्भके । बीजभागे वेत्यवयवबीजस्यैकदेशे । एतां विकृतिमेव शृङ्गग्राहिकतया वक्तुमाह—यदेत्यादि । शोणित इत्यार्त्तवे । गर्भाशयजनको बीजभागे गर्भाशयबीजभागः, शोणितगतो गर्भाशयबीजभागो शोणितगर्भाशयबीजभागः । किंवा गर्भाशयस्य तथा बीजभागस्य आर्त्तवरूपस्य जनकः । गर्भाशयात्तवे च मातृजावयवमध्ये पतिते शोणितजन्ये एव । तेन आर्त्तवेतरबीजभागस्य इष्टिरूपपन्ना । आर्त्तवञ्च यद्यपि द्वादशवर्षादूर्ध्वं व्यज्यते, तथापि आर्त्तवोत्पत्तिर्गर्भकाल एव भवति । येन सतामार्त्तवदन्त-इमश्रुप्रभृतीनां काले व्यक्तिर्भवति, तेन आर्त्तवारम्भकस्यापि बीजस्य गर्भकाले प्रदोष उपपन्नः । प्रदोष इत्यत्र 'प्र'शब्देन इष्टिप्रकर्षं प्रकृष्टबन्ध्यतारूपकार्यजनकं दर्शयति । गर्भाशयस्य तथा आर्त्तवस्य चोपघातेन स्त्रिया बन्ध्यत्वं व्यक्तमेव । गर्भाशयबीजभागावयव इत्यत्रापि पूर्ववद

* बीजे बीजभागे वा दोषः इति चक्रधृतः पाठः ।

तदा पूतिप्रजां जनयति । यदा त्वस्याः शोणित-^{*}गर्भाशय-
बीजभागावयवः स्त्रीकराणाञ्च बीजभागानामेकदेशः प्रदोष-
मापद्यते, तदा स्त्राकृतिभूयिष्ठामस्त्रियं वार्त्तां + नाम
जनयति तां स्त्रीव्यापदमाचक्षते । एवमेव पुरुषस्य बीजदोषे
पितृजावयवविकृतिं विद्यात् । यदा शरीरे बीजभागः प्रदोष-
मापद्यते, तदा बन्ध्यं जनयति । यदा ह्यस्य बीजे बीजभागावयवः
प्रदोषमापद्यते तदा पूतिप्रजां जनयति । यदा त्वस्य बीजे
बीजभागावयवः पुरुषकराणाञ्च बीजभागानामेकदेशः, प्रदोष-
मापद्यते, तदा पुरुषाकृतिभूयिष्ठमपुरुषं तृणपूलिकं ± नाम
पूतिप्रजां दुर्गन्धिप्रजां जनयति । यदा पुनरस्याः स्त्रियाः शोणितगर्भाशययोः
बीजभागैकदेशः स्त्रीकराणामार्त्तवाधिकशुक्रादीनामेकदेशश्च प्रदुष्टो भवति तदा
स्त्राकृतिभूयिष्ठामस्त्रियं नपुंसकरूपां वार्त्तां नाम जनयति । तां सर्व्वं स्त्री-
व्यापदमाचक्षते वैद्या इति । अथ पुरुषव्यापदमाह—एवमित्यादि । अनेन
प्रकारेण पुरुषस्य दोषप्रकोपणान्यासेवमानस्य प्रकुपिता दोषाः शरीरे बीजे बीज-
भागं पुरुषकरं शुक्राधिकादिकं प्रदूषयन्ति तदा बन्ध्यपुत्रं जनयति । यदा
पुनरस्य बीजे बीजभागः प्रदुष्टो भवति तदा पूतिप्रजं पुत्रं जनयति । यदा
च पुनरस्य पुंसो बीजे बीजभागावयवः पुरुषकराणाञ्च शरीरबीजभागानामेक-
देशः शुक्रादिः प्रदुष्टो भवति तदा पुरुषाकृतिभूयिष्ठमपुरुषं नपुंसकं तृण-
पूलिकं नाम जनयति । तां पुरुषव्यापदमाचक्षते । इति ।

व्याख्येयम् । ‘अवयव’शब्देन तु गर्भाशयस्य चार्त्तवत्स्य चैकदेश इहोच्यते । पूतिप्रजामिति त्रिय-
माणापत्यम् । अन्ये तु क्लिन्नाङ्गप्रत्यङ्गां पूतिमाहुः । स्त्रीकराणां शरीरबीजभागानामिति स्त्री-
व्यञ्जकस्तनोपस्थलोमराज्यादिजनकबीजभागानाम् । अस्त्रियमित्यसम्पूर्णलक्षणम् । रान्तां नामेति
‘रान्ता’संज्ञा शास्त्रसमयकृता । स्त्रीनिमित्तात्तत्त्ववदोषकृतव्यापत् स्त्रीव्यापत् । एवं तां पुरुष-
व्यापदमाचक्षते इत्यत्रापि पुरुषव्यापदं व्याख्येया ।

बीज इति शुक्रे । शुक्ररूपबीजजनको भागो बीजभागः । इह बन्ध्यमित्यनेन पुरुषबन्ध्यं ब्रूते,
इह तु पूतिप्रजाव्याख्या पूर्व्ववत् । अपुरुषमिति असमस्तपुरुषलक्षणयुक्तम् । ‘तृणपुत्रिक’संज्ञापि
शास्त्रसमयसिद्धैव । रान्तातृणपुत्रिकयोर्व्यवयेच्छा परं भवति, न तु व्यवायसामर्थ्यमिति ब्रूते ।

* शोणिते इति चक्रवृत्तः पाठः । + रान्तामिति चक्रः । ± तृणपुत्रिकमिति वा पाठः ।

जनयति तां पुरुषव्यापदमाचक्षते । एतेन सात्मजानां रसजानां
सत्त्वजानांश्चावयवानां विकृतिरपि व्याख्याता भवति । निर्विकारः
परस्वात्मा सर्वभूतानां निर्विशेषः सत्त्वशरीरयोस्तु विशेषात्
विशेषोपलब्धिः ॥ १३ ॥

एतेनेत्यादि । एतदनुसारेण यस्या गर्भवत्याः सात्म्यमाहाररसं दोष-
प्रकोपणान्यासेवमानायाः प्रकुपिता दोषा दूषयन्ति तदा सात्म्यरसाहाररस-
जानामारोग्यादीनामवयवानां शरीराभिनिवृत्त्यभिष्टद्धादीनांश्चावयवानां
विकृतिर्भवति । यस्याः सत्त्वं दूषयन्ति यदि तदा सत्त्वजानांश्चावयवानां
भक्तिशीलशौचादीनां विकृतिर्भवतीति व्याख्यातं भवति । तर्हि चात्मजानांश्च
अवयवानां किमात्मदोषाद् विकृतिर्भवतीत्यत आह—निर्विकार इत्यादि ।
शारीरमानसैर्दोषैरात्मनो न दुष्टिरस्ति । कस्मात् ? यत परस्वात्मा चेतना-
धातुरव्यक्तं नाम निर्विकारः । सर्वभूतानां निर्विशेषः । समसत्त्वरज-
स्तमोलक्षणो हीनाधिकावस्थारहितः सूक्ष्मदेहसर्गानन्तरं नारायणेन हिंसा-
हिंसादिभावैर्यागे कृते विशेषेऽपि विकाराभावान्निर्विशेषत्वं स्थूलपुरुषेषु
सर्वेष्व्वात्मन इति स्थूलपुरुषावस्थायां सत्त्वशरीरविशेषयोगात् प्रतिजन-
मात्मनो विशेषोपलब्धिरिति विशेष्यमात्रं न तु विकारः स्यादिति ॥ १३ ॥

एवं मातापितृजावयवविकृतिं व्याख्याय सात्म्यरससत्त्वजावयवविकृतिव्यपदेशार्थमाह—
एतेनेत्यादि । सात्म्यविभ्रमात् तु सात्म्यजानामारोग्यानालस्यादीनामन्यतमेन हीयते । एवं रस-
सत्त्वयोरप्युन्नेयम् ।

आत्मजोऽप्ययं गर्भ उक्तः, तत् कथमिह तद्विकृत्या विकृतिर्गर्भस्य नोच्यत इत्याह—
निर्विकार इत्यादि । पर इत्यनेन मनःशरीरादिसमुदायादात्मानं व्यवच्छिनत्ति । सर्व-
भूतानां निर्विशेष इति, सव्येषु मूलेषु वर्तमानोऽप्ययं परमात्मा तुल्य एव । यस्तु तत्र सुख-
दुःखादिविशेष उपलभ्यते, स शरीरविशेषस्य तथा मनोविशेषस्य च सुखदुःखादिविशेषकारणस्य
विशेषादुपलभ्यते । एतदेव 'शरीरसत्त्वयोस्तु' इत्यादिनोक्तम् । सुखादयस्तु न परमात्मविकाराः,
किन्तु धर्मा एवेति दर्शितमेव । यानि चात्मजत्वेन गर्भे "तासु तासु योनिषु उत्पत्तिः" इत्यादिनां
ग्रन्थेनात्मजानि दर्शितानि, तान्यापि परमात्मविकारा न भवन्ति, किन्तु सत्त्वरजस्तमःप्रबलतारूप-
विकारजमनोजन्यधर्माधर्मजन्यान्येव । तेन सूक्ष्मचिन्तायामात्मजान्यपि यान्युक्तानि, तानि
सत्त्वजान्येव । ततश्चेहात्मजावयवविकारोऽपि सत्त्वजावयवविकार एव बोद्धव्य इति भावः ॥ १३ ॥